

АВДУЛЛА
ҚАҲХОР

САРОБ

ХХ АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

**АВДУЛЛА
ҚАҲҖОР**

САРОБ

Роман

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1995**

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Ислом Шогуломов (ҳайъат раиси), Бобур Алимов (ҳайъат раиси уринбосари), Музаффар Аъламов, Саид Аҳмад, Аҳрор Аҳмедов, Машраб Бобоев, Наим Каримов, Тоҳир Малик, Омон Мухтор, Умарали Норматов, Анвар Обиджон, Шуҳрат Ризаев, Нозир Фозилов, Шукур Холмирзаев, Барнобек Эшпулатов (ҳайъат котиби), Бегали Қосимов, Уткир Ҳошимов.

Нашрга тайёрловчи ва масъул мұхаррир
Машраб БОБОЕВ

Қаҳҳор, Абдулла.

Сароб: Роман.—Т.:«Шарқ» НМК Бош таҳририяти,
1995. — 240 б. — (ХХ аср ўзбек романи).

Уз2

© «Шарқ» навоийт-матбаса
консерванинг
Бош таҳририяти.
1995

БИРИНЧИ БҮЛИМ

1

Қиз эшик олдига юраги бетламайроқ келди, унинг қабзасидан ушлаб аста тортиши нарёқдан бирорвнинг қаттиқ итарган пайтига тұғри келди: эшик оғининг учига тегиб қопчигандан сұнг четланиб, ичкаридан чиққан йигиттә йұл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб, афв сүради.

Кийимидан йигит күпроқ студентта үхшар эди. У эшик ёнида паришон турған қызға яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб залнинг түрига томон юрди. Қиз қия қолған эшикни секин зичлади-да, йигитнинг кетидан қараб қолди; кейин үнгайсизланана-үнгайсизлана унинг орқасидан кетди.

— Үртоқ, — деди залнинг муюлишида унинг кетидан стиб бориб, — сиз Сайфийни биласизми?

Йигит орқасига қаради ва худди ундан бирон хизмат күттандай, құлидаги қоғозларини толстовкасининг чүн-тагига солиб:

— Мен... — деди.

Йигит ҳайрон эди: «Бунинг ҳұснигина эмас, ҳатто кийган кийими мұъжиза-ку, нега менинг отимни билади, нега яна үзини паст олған товуш билан сұрайди?»

— Мен консультация бюросига учраган эдим... — деб гап бошлади қиз, аммо йигитнинг юзига қараб шубҳаланди шекилли, яна бир мартаба унинг Сайфийми эканини аниқ билмоқчи бўлди.

Йигит афв сүради:

— Менинг қулогимга Сайдий булиб кирибди, — деди ва чүнтағига солған қоғозларини яна құлига олди.

Бу қызы учун шу уйга кириб үз ишининг оқибатини сұраш янги очилған қызларнинг гавжум гузардан қоқин-масдан, қизармасдан үтишидай қийин эди. Шунинг учун «Сайфий шу уйда ишлайди», деган ваҳима уни гантитиб қўйган эди. Сайдий афв сұрагандан кейингина кузи очилди; шундан сұнг, худди бирор: «Э, ул-а шунақа,

чироиъли йигитни кўрсанг юрагинг тутдай тўкилади», деб таъна қилаётгандай қизариб, орқасига қаради.

Сайдий ҳам бу уйдан иши ўнгмай чиққан, қизнинг ҳам иши ўнгишига кўзи стмагани иккаласини бирбиридан ажратиб турган тагсиз чоҳга мустаҳкам кўприк бўлиб тушди. Қиз Сайдийдан ўз ишига доир кўп маълумотлар умидвор, аммо сўрамасди. Сайдий эса ундан нима умидвор эканини ўзи билмас, аммо унинг умид қилған нарсасинигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Сайдий қизнинг ҳолатини дарҳол англаб, қабул комиссияси тўгрисида гап очди. Қиз унинг сўзига ўзи устидан чиқарилган ҳукмни тинглагандай қулоқ бсрар эди. Бу эшикка киргани иккиланиб турган қиз Сайдийнинг сўзини эшитиб бутунлай кирмайдиган бўлди. Кейиндан Сайдий хотин-қизларга енгиллик борлигини айтиб ҳарчанд қистаса ҳам лабини тишлаб бош чайқар эди. Бундан бир неча дақиқа илгари Сайдийнинг бсрадиган бир оғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзийдиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг эса бу маълумот билан бирга Сайдийнинг ҳам қадр-қиммати қолмади.

Сайдий ичкарига кирганида олдига қўйилган шартларни эшитиб, «бундай бўлса ўқимайман», деган фикрга келган эди, аммо ҳозир бундай фикрга келганидан тоонди. Унинг эндиғи фикри қандай бўлса ҳам университетга кириш, ўқиш эди. Вужуди мўъжиза, ҳар бир сўзи, ҳаракати ҳастга чақириб турган шу қизга ҳамдард бўлиш учун у ҳар нарсага тайёр эди.

Қиз ниҳоят унинг сўзини срга ташламай, эшик томон йўналди ва эшикнинг қабзасидан ушлаб Сайдийга қаради; чап қулини пўкиллаб турган юраги устига қўйиб, лабини тишлади.

— Кираими, а? Кстмай туринг...

Қиз бу сўзни уйламасдан айтди.

Сайдий ҳам бунга бир маъно беришдан ожиз эди.

Сайдий қулини орқасига қилиб эшик олдида нарибери юриб турди. Қизнинг лаб тишлаб бош чайқashi унинг кўз олдидан, майин товуши қулогидан кстмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-куралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан биронтасини ажратиб олса, ўша ҳам хаёлга айланиб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсам», дер эди.

Эшик очилиб, Сайдийнинг хаёли патдай тўзиди.

— Вой үлай... — деди қиз, — мен сизни кетмай туринг, деб маҳтал қилиб қўйдим... Анкета билан аризадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди-да, яна алланимабало ҳужжатлар керак экан... Сизни маҳтал қилиб қўйдим.

Кизнинг иши ўнгмаган эди. Бу үзидан ҳам қўра Сайдийга қаттиқроқ таъсир қилди. Қиз бу эшикка кириши билан Сайдийга анча яқинлашган эди, ҳозир яна милион-миллион чақирим йироққа кетди, лутфкорона кулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар хаёлгина бўлиб қолди.

Қизнинг ваҳима билан ўтмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққанидан сўнггина аслига қайтди: ёнида соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-кувват акс этиб турган бежирим йигит борарди. Қиз ўнғайсизланар, худди бирор кўриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарар, аммо бу йигитга зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Сайдийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди.

— Ўзи-ку, бизни илм-урфонга чанқоқ ҳалқ дейди, яна меҳнаткаш-номеҳнаткаш деб ҳалқни ажратгани нимаси! Балога учрасин!..

— Мен кеча ҳам келган эдим. Бир профессор фирмачайекасининг котиби билан уришди; у ҳам сизнинг фикрингизни айтади: «Ўзларинг ўқит дейсизлар-да, яна чек қўясилизар», дейди.

Биринчи этажнинг зали вокзалга ухшар эди; тиқилинч,.govur, дим. Терга пишган одамлар ташқарига — очиқ ҳавога эмас, залнинг тўрига, эълон тахталарига қараб оқади. Очлик йили текинга нон улашилганда ҳам бундай бўлган эмас.

Қиз залнинг ичкарисига қараб туриб лабини бурди.

— Дорилфунун ҳам масхара бўлди шекилли...

Сайдий одоб юзасидан кулгига қўшилди-ю, сўнгра изоҳ берди.

— Рабфак ҳам бор. Булар рабфакка... Ҳозир рабфақда йигирма тўққиз хил миllat бор экан. Кеча диаграммасини кўрдим.

Очиқ ҳавога чиқишиди. Эшик олдидағи цемент пиллапоянинг усти, анҳор бўйлари, мажнунтолларнинг ости, бутун боф турли рангдаги кўрпалар билан чипорланган. Дараҳтларнинг шоҳида, ерда ҳалта, қоп. Ҳар хил вазият ва турли кайфиятда ўтирган кишилар беҳисоб.

— Шу билан умидингиз узилдими? — деди Сайдий парқдан ўтиб, автостанцияга яқинлашганда.

— Сиз-чи? — деди қиз унга кўз қирини ташлаб.

— Мен албатта ўқийман, — деди Саидий ва жўрттага қизнинг қитигига тегди, — сиз ҳеч бўлмаса эшикнинг тирқишидан дарс эшитишга ҳам розидирсиз?

Қиз кибр билан бошини кўтарди:

— Мен... мен энг олдинги курсида ўтириб дарс эшитаман.

Қиз хайрашиб автобусга чиққанида худди бир зарур гапи бўлиб, унугандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус кўздан йўқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб қараб қолди, автобус кўздан йўқолгандан сўнг дўпписи ни кўтариб, қичишимаса ҳам, бошининг орқасини қашлади.

II

Саидий қайтиб келганда ҳамхужраси Эҳсон тор ва дим уйда кўйлакчан, димиқиб ўтириб китоб ўқир эди. Саидий ечинди ва уйнинг тўрига қўйилган кенг ёғоч каравотга узини ташлади. Эҳсон унга бир қаради-да, ўрнидан турди ва стол устидаги қора тунука чойнақдан чой қуйиб, каравот ёнига келди. Саидий узоқ йўлдан чарчаб келгандай қўлларини осилтирган, букчайган ҳолда ўтирас эди.

— Сайд баттоли гози, — деди Эҳсон Саидийнинг елкасига шаппалаб, — нима бўлди, иш чатоқми?

Саидий жавоб бермади. У, худди олдида ҳеч ким йўқдай, уйнинг бурчагига қараб уйланар эди. Эҳсон ҳам тек қолди. Анчадан кейин Саидий узича «ажойиб!» дедида, Эҳсонга қаради.

— Эсингизда борми, бўйнимизга жилд осиб «Урфон» мактабига қатнаган кунларимиз?

Эҳсон устки лабини тишлиб, кўзини юқорига кўтарди. Саидий эслатмоқчи бўлган ўтмиш кўз олдидан ўтди; у билан бир партада ўтириб ўргангандар шарқийлари қулогига эшитилиб кетди:

Туркистоннин додлари вор,
На гузалди, шимди оғлор...

У Саидий билан дўст эди, бу дўстлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди. Эҳсоннинг отаси ҳар куни кечқурун кўчалардаги чироқларга ёғ қуйиб ёки уларни ёқиб юрганида албатта, Саидийнинг отасини куриб ўтар, баъзан кечалари келиб дамини ҳам босар, мувофиқ иш топилса босқонини ҳам урар эди. Саидийнинг отаси

машина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи булиб, анчагина темирчиларни түплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди. Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок бўлди. Шундан кейин Эҳсон мактабдан кетиб қолди.

— Ушанда биз ёш эдик, — деди Саидий узокка қарагандай кузларини қисиб, — аммо бир-биримизнинг тилимизга тез тушунардик. Энди шундай эмас деб қўрқаман...

— Келинг, кўйинг, аввал айтинг, — деди Эҳсон Саидийнинг тиззасига уриб, — нима бўлди, жавоб олдингизми, қабул қилинибсизми?

Саидий кейин айтмоқчи бўлиб ишора қилди ва ҷўзилди.

Эҳсон унинг қилиғига тушунолмай ўрнидан турди ва стол ёнига келиб яна мутолаа билан машғул бўлди.

— Сизда яна бир одат бор, — деди Саидий гапи бир неча мартаба қайтарилган асабий касалдай афтини буруштириб, — сиз ўтган-кетгандан сўзламайсиз. Агар жаҳонни кезиб минг кишининг умри етмайдиган саргузашт орттирганингизда ҳам тез унугасиз.

Эҳсон орқасига қаради.

— Саидий, сиз ибтидоий ва ўрта таҳсилни тамом қилгансиз. Мен орқада қолган киши, мен келажак билан машғул бўлишим керак... Йўқ, Саидий, тўгрисини айтинг, нима бўлди сизга?

— Сиз қачон, қанақа хотин оласиз?

— Мен доктор бўлганимдан кейиноқ оламан. Унинг қандоқ бўлишини ҳозир айттолмайман. Ҳар ҳолда менга нозик, ўрта бўйли, хушқомат қизлар кўпроқ ёқади...

— Саргузашт билан ишингиз йўқ дедим, ростдан ҳам ишингиз йўқ. Балки сиз ҳам қачон бўлса-да, ҳозир менда бўлган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. Шуни билсан, балки дилимдагини англата ол-маслиқдан бунча қўрқмас эдим. Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсан, «ҳамма одам тупроқдан бино қилинган» деган таълимоти учунгина қайтар эдим.

— Нима бало, муҳаббатми?

— Йўқ, йўқ, муҳаббат деманг. Наҳот фақат муҳаббатина бўлса!

Эшиқдан Эҳсоннинг дўсти Павсл Шафриннинг товуши эшитилди. У ким биландир сўзлашиб келар эди. Саидий худди буюрган овқати ёқмаган касалдай,

афтини буруштириб, бошини ёстиққа қўйди. Саидий Шафринни умуман ёмон кўрарди, хусусан ҳозир кўргани тоқати йўқ эди.

Шафриндан илгари ёшгина бир йигит кирди. Бу ҳам Эҳсоннинг яқин дўсти, Саидий «бадҳазм» деган кишилардан бири — Шариф эди. У Эҳсон билан сурошди-да, бурнини жийириб, уйнинг у еқ-бу ёғига қаради.

— Худо ҳаққи, уйнинг бижиб кетибди... Ҳеч кўчага чиқасанми ўзинг?

Унинг кетидан, қўлида газета, Шафрин кирди, Эҳсонни қучоқлади ва икки-уч кўтариб ташлаб, қичқириди:

— Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита ўрин бор, шунинг биттаси сенини булиши керак!..

Эҳсон эълонни куздан кечирар экан, Шафрин Саидийнинг ёнига бориб ишининг оқибатини сўради. Саидий эшитилар-эшитилмас жавоб берди. Шафрин уни касал гумон қилиб бошини ушлаб кўрди.

— Тобингиз йўқми? Сиз ҳам Москвадаги адабиёт факультетига кетсангиз яхши бўлар эди.

Саидий бошини кўтариб Шарифга кўзи тушди ва гуё келганини билмагандай:

— Э, келинг... — деди ва кўзини ишқаб ўрнидан турди.

— Шартлари менга тўғри келади! — деди Эҳсон, худди шу факультетни битириб ҳозир қўлига диплом олгандай севиниб, — Шариф, ҳамма шарти тўғри кела-ди.

— Биламан.

— Билсанг райкоммолдан мени тавсия қиласан!

Эҳсон қора тунука чойнакни кутариб, юрганича чойга кетди. Саидийнинг Эҳсонга айтадиган гапи кейинга қолди, чунки меҳмонлар ҳали-бери кетмоқчи эмас эди.

III

У қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди. Саидий уни кимдан сўрашини ва қасрдан излашини билмас эди; башарти кўрса нима дейишини билмаса ҳам, шу ҳафта ичи бир неча мартаба университеттага борди.

Саидий бир куни университеттага кетаётганида паранжилик бир хотин йўлини тўсди. Бу — ўзининг опаси эди. У Саидийни четта тортди ва чимматининг бир ёғини кутариб кўришди-да кўзига ёш олди: «Ҳеч бўлмаса

поччанг йўқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа кимимиз бор?.. Жон Раҳимжон ука, ўргилай...»

Сайдий шу яқин кунларда боришга ваъда бериб, уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хотинига «агар уканг қадам қўядиган бўлса менга талоқсан» деган.

Жанжалнинг боши Сайдийнинг ўқишига кириш нияти бўлди. Шундан сўнг турли келишмовчиликлар ҳар икки томоннинг ҳам қитигига тегадиган бўлди. Гап кўпая-кўпая охири Сайдийнинг шу уйдан чиқиб кетиши билан тугади.

Сайдий илгари муаллимлик қилиб кўп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Мұҳаммадражаб унга кутара мол оладиган харидорига қилгандаи муомала қиласр эди: овқатнинг яхшиси Сайдийники, усиз шишнинг оғзи очилмайди. Эҳсоннинг сўзи билан унга ўқиши фикри қўзғалган кундан бошлаб ширин турмуш, шоҳона маишатга туз тушди. Авваллари Мұҳаммаджараб ўзи индамай хотини орқали уни шу йўлдан қайтаришга уринди, Сайдийга кўп мол-дунё, яхши хотин, уй-рузгор ваъда қилди. Опаси буни энтикиб-энтикиб сўзлар эди. Сайдийнинг ҳам шундай маишатта кўнгли суст кетган минутлари бўлди, аммо Эҳсонни кўрганида, унинг сўзини тинглаганида бу бойликлар ва унинг кетидан келадиган маишатларнинг ҳаммаси кўзига кўпик бўлиб кўринар эди.

Бир улгуржи солиқ чиқиб Мұҳаммадражабни тентиратди, бундай вақтларда Сайдий қўлтигига кирав эди, энди кирмагани учун ср билан яксон булаёди. Солиқ катта зарба етказди. Тикланиш учун бир неча минг сўм пул ва талай вақт керак эди. Шу кунларда у хотини орқали яна Сайдийнинг қўйнига қўл солди, булмади, шундан кейин умидини бутун узди-да, «савдо сиёсати»ни бошқа йўлга бурди, илгариги катта дўконини ёпиб, патентини топширди, кичкинагина, кўримсиз дўкон очиб, бошқа паст даражали патент олди. Бу янги дўконда омбордаги молларнинг намунасигина туарар, билмаган киши тасодифий тушган моллар билан савдо қилиб, қўл учида тирикчилик қиладиган дўкондор гумон қиласр эди. Бу жуда қўл келди, аммо ҳархолда илгаригидай фойда йўқ эди. Шундан сўнг Мұҳаммадражаб Сайдийни бебошлиқ, ялқовлик, бузилишда айблаб, ҳаммага шикоят қилиб юрди.

Унинг кўп ёр-дустлари, таниш-билишлари орасида

Сайдийнинг обрўйи кетди, илгари кўрганда таъзим қиладиганлар энди ўзларини кўрмаганга солиб ўта бошлади.

Сайдийнинг таниш-билишлари, ёр-жўралари ҳали ҳам бор, аммо дўсти битта — фақат Эҳсон. У поччасидан айрилиб, Эҳсон билан яқинлашганидан сўнг ҳам Ша-риф сингари бирмунча танишлар ортириди, аммо булар билан киришиб кетолмас, бу янги доирада ўзини мусо-фирдай сезар эди. Эҳсоннинг Москвага кетиши мана шу кунларга тўғри келди.

— Раҳимжон, — деди у сандиқчасини сим билан боғлаётуб, — ёшлик тошкин сув, сугорадиган экинингизни сугориб қолмасангиз ўтиб кетади. Кейин кексаликнинг кўзойнагини тақиб игна билан қудук қазишидан иш чиқмайди. Шафрин яхши йигит. Сиз уни ёмон курасиз, бу билан унинг ҳақига жабр қиласиз. Биз, сиз учун жонини берадиган йигит, қадрига етиш керак. Нима учун университетга олинмаганингизни айтмадингиз. Агар илмингиз етишмаса Шафрин ҳамма вақт тайёр. У университетнинг иккинчи курсида, маълумоти бор. Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз. Ҳатто Шарифдай бир хушфэъл, кўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз.

— У катта одам. Мен кичик, шунинг учун...

— Нимаси катта? Сиз ҳам комсомол, у ҳам комсомол. Ўзингиз ёмон ўрганибсиз. Одамга қўшилмайсиз-да, бунга ҳар нарса баҳона бўлаверади.

Эҳсон узоқ вақт бегона элларда юриб ўз онасининг олдига кетаётган ёш боладай югурап, слар эди.

Эҳсонни узатгани вокзалга кўп одам чиқди. Поезд жўнаб кетгунча Сайдий ўлиб бўлди, чунки кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсон бўлса, у ҳам бу одамлар ичida шуларнинг бирига айланди.

Платформадан чиққандан сўнг Сайдий булардан ажралиб қочиши йўлини кузлади ва эвини қилиб қочди.

Кечқурун ҳужрага Шафрин келди. У ёлгиз қолган Сайдий билан бирпас гапиришиб ўтиргани келган эди. Сайдий уни кўриб малол билан ўрнидан турди.

— Қалай, Раҳимжон, диққат булиб қолмадингизми?
— деди Шафрин. — Хусусан яқин уртоғингиз кетса уй жуда ҳувиллаб қолади.

Сайдий ёмон кўришини Шафрин хаёлига ҳам келтирмас, баъзан ундан қаттиқ гаплар эшилса ҳам, дарҳол унутар ва ичидан «бунинг феъли шу», деб қўя қолар эди.

Сайдий афтини буруштириб ўзини касалликка сол-

ди. Шафрин ростдан ҳам касал гумон қилиб, бошини ушлади.

— Иссигингиз йўқ.

— Қимирласам, биқиним санчади, — деди Сайдий худди ҳозир санчгандай афтини буруштириб.

Шафрин доктор тўгрисида оғиз очган эди. Сайдий шошиб:

— Қаратганман. Дори берган. Ҳозир ичдим, — деб сўзини қисқа қилди.

Шундан сўнг жимлик чўкди. Сайдий кўзини юмди ва ичида: «Шундай ҳам бетамиз одам бўладими, кўрдингки, сени хушламаётирман, чиқ кет...» дер эди.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёгининг учидаги юриб чиқиб кетди.

Шафрин кейин ҳам тез-тез келиб турди. У ҳар келганида Сайдий ё зарур иши бўлиб чиқиб кетмоқчи бўларди, ёки жим, индамасдан ўтиради.

Бора-бора икки орадаги Эҳсон тугдирган яқинлик иплари узила бошлади. Сайдий буни билар ва шу ипларнинг мутлақо йўқолувини тезлатишга тиришар эди. Кейин-кейин Шафрин кам келадиган ва келгандага ҳам кўп ўтирайдиган бўлди. Эҳсон кетиб, орада ўн беш кун ўтгандан кейин Сайдий университетга ўрин олиш учун марказга кетди. Бу, уз наздига, йўқолган гавҳар — қизга томон босилган биринчи қадам бўлиши керак эди.

IV

Сайдий университетга кириши билан белгисиз йўқолган гавҳар — Мунисхонни топди. Бунинг устига, бир вақтлар комсомол ячейкасини талаб қилиб университет эшигига гов бўлганларга голиб ҳам келди. Унинг стипендияга утишида ҳам жанжал бўлди. Бу тўгрида ҳам марказдан қофоз олиб келишга тўгри келди.

Университетда кўп ишлар Сайдийга маъқул булмади. У билан бир группада ўтирганлар ичида яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; назаридага қўпол, минг йил ўқиганда ҳам «нам» ўтмайдиган кўринган, аслида жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Буларни кўрганда Сайдий афсусланар эди: «Шулар ҳам студент! Үзларигина эмас, ўқишга юборган ташкилотлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатнинг бекорга кетмаслигига ишонади!»

Ростдан ҳам булардан баъзилари ўқишида кучсизлик

қилади. Партия, комсомол ячайкаси кучли студентларни буларга бириктиради. Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган профессор айтди:

— Сиз университетга муносаб эмассиз, — деди у, Саидий «тўнгак» деб ном қўйган бир йигитга, — бориб кетмонингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жеркиб берди:

— Бу — фан. Буни декрст билан соддалаштириб бўлмайди!

Эътиroz билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан учди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Ячейка ҳамон ўз ишини қиласи эди. Саидийни рабфакда ўқийдиган қўпол, йўғон гавдали, новча бир шахтёрга боғлаб қўйди. Саидий индай олмади, аммо ичидан гижинар эди.

«Тўнгак» билан профессор уртасида утган бу гап бутун университетга довруқ бўлди. Бу — ут теккизилган мушакнинг пилтасидай гоҳ йилт этиб уч берар, гоҳ сўнгандай кўздан йўқолар, аммо зўр бир портлаш бўлиши кутилар эди. Вақти соатига бориб портлади. Унинг товушини бутун жамоат эшилди. Бу вақтда жумҳурият пролетар студентларининг конференциясига ҳозирлик, бутун факультетларда вакиллар сайлаш, наказлар топшириш борар эди. Бу воқеа шунда бир очилди, сўнгра конференцияда гапирилди, бир неча газеталарда ёзилди. Бу ва шунга ўхшаган бирмунча фактлар устида шовқин кўтарилиб, профессор университетдан ҳайдалди. Саидий бу портлашдан чўчиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар тўгрисида индамай юрди.

Мунисхон билан Саидий орасидаги муносабат ҳамон ўқиши йилининг бошидагича эди. Дарс вақтларида кўпинча иккалasi бир жойда утириб қолади. Дарс тамом бўлгандан сўнг, то Мунисхон ўрнидан туриб эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирамайди. Баъзан Мунисхон ҳам шундай қилади, аммо у ҳеч қачон Саидийни кутиб турганига иқрор бўлмас эди.

Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йули бир томонда бўлса ҳам, ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб иккови икки томонга кетгандан сўнг эса, худди айтади-

ган бир гапини эсдан чиқаргандай, иккови ҳам дадил қадам ташлаб кетолмас эди.

Бир куни дарсдан чиқилганда қаттиқ ёмғир ёғмоқда эди. Мунисхон пальтосининг ёқасини кўтарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. Саидий ҳам тўхтади. Унинг юзи ташқарига ўгирилган бўлса ҳам, кўзининг қири билан қараб Мунисхоннинг узун, қора киприкларига зеҳн солар эди. Мунисхон бир нарса сўрамоқчи бўлгандай, бирданига Саидийнинг юзига қараб, кўзи кўзига тушди. У бошини шундай тез ва кутилмаган вақтда бурдики, Саидий кўзини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тутилгандай, эсанкиради, қизарди.

— Ёмғир... — деди у.

Аммо нима демоқчи бўлиб гапни ёмғирдан бошлага-нини билмас эди. Хайриятки, Мунисхон унинг сўзини давом эттириди:

— Ёмғир куни уйда чақчақлашиб ўтирсанг, шамол куни ухласанг...

Саидий боши билан «шуни айтмоқчи эдим», дегандай ишора қилди.

Ёмғир тинди. Эшик олдидаги ариқчадан лойқа сув тошиб оқар эди. Мунисхон юз эҳтиёт билан қадам босиб кўприкдан ўтди, аммо йўлкага чиққанида ҳар иккала оёғи бирданига тойилиб, чалқанчасига кетди; агар Саидий қулоч ёзиб тутиб қолмагандა майиб бўларли даражада зарб билан тушар эди. Омон қолищдан тамом умид узган Мунисхон ваҳима билан ичига олган нафасини чиқармай туриб, худди ким тутиб қолганини билмагандай, Саидийнинг юзига қаради. Қандай булиб уни кучоқлаб олганини билмай қолган Саидий узр сўради.

Шу куни иккови анча ергача бирга кетди. Шу кундан бошлаб буларни кўп гапиришмасликка, бирга кетмасликка мажбур қилган аллақандай куч таслим булди. Секин-секин аудитория, кутобхона ва бошқа шундай жойларда иккови ўтириб дарс тайёрлайдиган бўлди. Дарслар кўпайган сайин Мунисхон узини кучсиз ҳис қиласар ва Саидий билан дарс тайёрлашга эҳтиёж сезар эди. Саидий ундан кўп билар, билганини тушунтиришга жон-дили билан тиришар, шахтёрдан аяган вақт ва сабрини унга берар эди.

— Сиз аллақандай тушунтирасиз, — дер эди Мунисхон, — дарров тушуна қоламан. Бошқа одам ҳеч тушунтиролмайди.

Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда дарс тайёр-

лаш учун кечқурунлари факультетга келишга тұғри келди. Мунисхон вაъда берган вақтида келмай қолмайды, ҳатто баъзан Саидийнинг келмай қолишидан құрқади. Саидий эса бир келишга умрининг ярми кетганды ҳам тарк қылолмас эди.

Бир куни мутолаа ярим кечагача чузилиб, Саидий Мунисхонни уйига элтиб құядиган бұлды. Камқатнов — хилват күчанинг йұлқасидан боришар эди. Бир дарвозанинг остида сүяқ гажиб ёттан катта бир ит ириллаб буларга қарши юрди. Мунисхон Саидийнинг билагидан маҳкам ушлаб, үзини унинг орқасига олди. Шу дамда фақат Мунисхонгина қолиб, бутун олам Саидийнинг құзидан йүқөлди. Мунисхон ҳеч қачон унга бунчалик яқин келган эмас! Ииқилганда унинг қучогига тушган экан, тасодифда Саидийнинг қучоги билан ер ўша ерда турған бирон тош орасида фарқ йүқ эди. Ҳозир-чи! Ҳозир Мунисхон итдан қанча құрқса ҳам Саидийнинг ўрнида бұлак киши бұлғандада унинг билагидан бундай ушлаши гумон эди! Ит ириллаганича дарвозадан беридағи эшикка кириб кетди. Мунисхон кулиб юборди.

— Үлгур үзидан құрқан экан-ку!..

Бир-икки қадам босилғандан кейингина Саидий хүшига келди.

— Шу итнинг ақли бұлса ҳозир юзта үзига үхшаган итни эргаштириб чиқиб бизни үраб олар эди, — деди Саидий.

— Эй... қүйинг... Мен итдан құрқаман, — деди Мунисхон ва үнг еқдаги тор күчага бурилиб, құлинни күтарди.

— Ҳу ана, бизнинг ҳовли...

— Оббо... Жодугарликни билсам ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим.

— Нега?

— Энди... сурар эдим-да.

— Емон экансиз-а... — деди Мунисхон күрсаткыч бармоги билан таҳдид қилиб, кейин хайрлашиб қорон-ғилликка кириб құздан йүқөлди.

V

Кунлар бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётда янгидан-янги манзаралар вужудға келтириб үтар эди. Мунисхон билан бирга дарс тайёрлаб үказилған вақт Саидий учун умрининг энг ширин соатлари эди. Қишки имтиҳон кунлари яқинлашғанда шахтёр унга үз ихтиёри билан

жавоб берди. Саидийнинг бу хурсандчилигини Мунисхон чапак чалиб қаршилади.

— Бундан кейин ҳеч кўзига қуринманг. Акамнинг айтгани рост: «Ўзингни ҳеч нарса билмаган, кўпчиликнинг ишига уқувсиз қилиб кўрсатсанг, кўп гапирмасанг қулогинг тинч булади», деган эди. Рост. Сизнинг одатингиз ёмон — бирор бир нарса сураса ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундаи қилманг. Энди дарсни ҳам бошқа жойда тайёрласак. Тинчгина, бирор ҳалал бермайдиган, студентларнинг кўзидан узоқ жой булса яхши булар эди. Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча... бизники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари кўп келади. Куриб кеткурлар бирам бевош-э...

Мунисхоннинг назарида, Саидий нимаси биландир бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. Ўювощ, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез туцунади ва киши қандай кайфиятда бўлса шунга муносаб муномала қилади. Шунинг учун Мунисхон унга бўлган муносабатини холис, бегараз, гарчи ўзи учун бир қадар эришроқ туюлса ҳам, ўртоқлик муносабати, деб билар ва ҳамманинг ҳам шундай қарашини тилар, лозим келганда ишонтиришга тиришар эди.

Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват бурчак қолмади. Шунинг учун бундан бир неча кун илгари бир қўзгалиб яна босилган «бошқа бирон мувофиқ жой топиш» фикри заруриятга айланди. Мунисхон шу тўғрида гапирса Саидийнинг кўз олдига ўзининг ҳужраси келарди. Мунисхон истаган мувофиқ жой бундан ортиқ бўлмаслигини билса ҳам, «менинг ҳужрамга борармиди», деган андишага бориб, таклиф қилолмас эди.

Бир куни, бўш гумон қилинган аудитория банд булиб чиқди. Шунда китобларни қўлтиқлаб қаёққа боришни билмай танг бўлинганда, Саидий беихтиёр ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди. Мунисхон майда ўрилган сочининг учини ўйлаб ўйланар экан, Саидий шамнинг алансасидай булиб қолди: Мунисхоннинг ҳар бир ҳараратидан эсган шабада уни тебратар, агар шу онда у «йўқ», деб юборса, уни абадий сўндирап эди. Мунисхон бундай қилмади.

— Узоқми? — деди Саидийнинг юзига қараб.

Саидий узидаги ҳаяжонни товушидан билдириб қўймаслик учун бош чайқади. Мунисхон яна сочининг учини қулига олди. Саидий анчадан кейин узини босиб олди-да:

БИБЛИО 31279 -
Tashkent 17

ЕДИИЛ АДАВА

— Почтанинг қаршисида, автобусга йигирма қадам ҳам келмайди... — деди...

— Ҳужрангиз яхши экан, — деди Мунисхон эртасига келганида.

— Бир ўргум бор эди, ўша кетгаңдан бери ҳужрага қарамайман.

Саидий ўтиришини ҳам билмай қолди, туришини ҳам. «Чой қўйиш керакми, ё чой қўйсам буни ўзим билан тенглаштирган, кўкдаги фариштани ерга туширган була-манми?» деган савол бошига ҳудди бармоқ билан турткандай туртар эди. У ҳамма ишни қилибди, ҳамма тайёрликни кўрибди, аммо шуни ҳал қилиб қўйиш эсига келмабди. У маълум қарорга келмасдан туриб керосинка олдига борган эди, Мунисхон фаҳмлаб «раҳмат» деди ва китобни очиб маҳтал бўлиб турди. Китобни эса, русчани тез ва ургуларини жойига қўйиб ўқий билгани учун, Саидий ўқиши керак эди.

Мунисхон қозиққа пальто илаётган Саидийнинг орқасидан қараб ўзида ҳеч қачон бўлмаган бир ҳис сезди: ё ўзи кўқдан ерга тушди, ё соглом, ҳар иш қулидан келадиган, кучга тўлиб-тошган бу йигит унинг кўкига кутарилди. Унинг бу уйга келиши бунинг сабаби эмас, натижаси эди.

Саидий одатдагича Мунисхондан узоқ ўтириб китоб ўқир, китобнинг тили оғирлиги устига жумлалари узун бўлгани учун Саидий ўқиган жумлаларини бир-икки қайтариб, тушунтириб беришга мажбур бўлар эди. Шундай қилиб ҳар соатда ўн беш минут дам олиш одати ҳам унуптилди. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари утаётганда Саидий кўзи чарчаб, туртина бошлади, китобни нари суриб, кўзини ишқади. Мунисхон китобни вараклаб кўриб яна бир ярим соат ўқилса тамом бўлишини ва сўнгра ўн беш минут эмас, ярим соат дам олиш мумкин эканлигини айтди. Дераза ёнига бориш учун ўрнидан турган Саидий яна ўтириб китобни олганда, Мунисхон инсофга келди: узи ўқимоқчи бўлди. Мунисхон ҳам тузук ўқийди, аммо баъзи сўзларга тили келишмайди. Шундай сўзлардан бири Саидийни ёрдамга чақиришга мажбур қилди. Тили келишмаганидан хижолат тортган Мунисхон ўша сўзни йўқотиб қўйди.

— Тўхтанг, тўхтанг, мана, — деди Саидий унинг қулини маҳкам ушлаб.

Мунисхон қулини тортиб олмади, аммо Саидийнинг юзига қаради. Саидий буни сезиб ўзини жиддий уйлаёт-

ганга солди, бироқ ҳозир бу сўзнигина эмас, китобни ҳам кўрмас эди.

— Бўлди, майли, — деди Мунисхон қўлини тортиб олиб ва гуё бундан сўнг ҳеч қачон Саидийнинг ёрдамига муҳтоҷ бўлмайдигандай давом этди.

Саидий яна жойига ўтириб, ўзини диққат билан қулоқ бсрарётганга солди, аммо қулогига гап кирмас эди.

— Дарвин наботот ва ҳайвонот оламининг тараққиёт қонунини очгаңдай, Маркс инсоният тарихининг тараққиёт қонунини очди, — деб ўқиди Мунисхон охирги жумлани ва китобни нарига сурib, Саидийга қаради, — улай агар, шу охирги саҳифадан ҳеч нарса тушунмадин-гиз!..

— Нега, — деди Саидий шошилиб, — жуда диққат билан қулоқ солдим. Аксинча, шу охирги саҳифа жўнроқ ёзилган экан.

— Хўп, охирги жумлада Маркс, Дарвин нима қилибди? Айтинг-чи...

Саидий шу дамда бу жумланинг маъносини эмас, унда Дарвин, Маркс борлигини ҳам билмас эди, китобни олмоқчи бўлган эди, Мунисхон қўймади, ўқимасдан тахминан бўлса ҳам маъносини айтишга мажбур қилди ва кўзига тикилиб туриб олди. Саидий, пешонаси ялтиради, чўнтағидан рўмолча излаб тополмай шу баҳона билан урнидан турди-да, нари-бери юрди. Мунисхон китобда остига чизилган жумлаларни дафтарига кўчирастив пичинг отди:

— Дам олмасдан бир исча соат ўқиш кўзни тиндирап экан-да! Эҳтиёт булинг, ўзингизни бирон нарсага уриб олманг тағин!..

Бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Саидий орқасида туриб, «О, билган экан» деб лабини тишлади, қўнгироқ сочларини чангллади.

Бир-биридан фарқсиз ўтган кунларнинг бу икки вужуд ҳаётида түғдирган янгилиги шу бўлдики, Мунисхоннинг бу хужрага келиши одат ҳукмига кириб қолди.

VI

Қишки таътил кунларини Саидий изтиробда ўтказар эди. Мунисхон келмайди, ўзи йўқлаб борай десса, уни ранжитишдан қўрқади...

У бир куни китоб магазинида ўзининг ҳаммактаби Жамол Каримийни учратди. Жамол йўғонлашган, се-мирган, танимаслик ҳолига келган, шу китоб магазини-

нинг хўжайинидай магур қадам ташлаб айланиб юар әди. Унинг устидаги кийими ва савлатини кўриб, Саидий яқинига боргани ийманди, кўриб қўл узатганидаги на сўрашди.

— Ҳмм,— деди Жамол Каримий қулидаги кумушдан нақш солинган йўғон ҳассасини ликиллатиб, — ўқиётибман денг. Қачон мулла бўласиз?

Саидий унинг олдида ўзини жуда оёқ остида қолган сезди.

— Қаердасиз? — деди Саидий магазиндан чиқишида.

— Менинг муайян ўрним йўқ. Узингизга маълум, одам етишмайди. Бир кишига бир неча ишни топшириб қўйишади. Газетада адабий бўлимни олиб бораман. Билим юртида адабиёт дарси бераман. Янги журнал чиқсан, шунга ҳам ҳайъат таҳририя аъзоси қилиб тиқиб қўйишиди. Нима дейсиз энди... Қилмасдан илож йўқ. Иход ишлари қолиб кетди...

Саидий унинг ёзувчи эканини билмас эди.

— Ҳеч очиқ имзо қўймайсиз шекилли?..

— Шу «Улфат» кейин-кейин очиқ имзога айланиб қолади. Ҳозир ҳам ҳеч ким ўз исмимни айтмайди. «Улфат» дейишиди.

Саидий «Улфат»нинг шеърларини уқиган, аммо «Улфат» Жамол Каримий ёки бошқа шунга ухшаш киши, деб уйламаган эди.

— Пайшанба куни соат бешда маориф уйида мажлис бўлади, — деди Улфат хайрлашаётib, — келинг, гаплашамиз... Шоирларнинг шеърлари текширилади. Еш ёзувчиларга тарбия масалалари музокара қилинади. Сиз ҳам мактабда шундака ишларга қизиқар эдингиз-ку...

Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган, баъзиларини талабалар куйга солиб, адабиёт кечаларида айтган эди.

Ўша куни Саидий ўзида бор журналларни титиб, Улфатнинг шеърларини топди ва ҳар қайсисини алоҳида дикқат билан ўқиди: кўпчилиги ёқмади, аммо шундай бўлса ҳам, буларни ёмон дейишига журъат қиломас эди. Шу кечаси у қандайдир хаёлга бориб иккита шеър ёзди.

Саидий пайшанба куни кучқурун маориф уйига борганида зал ўқитувчилар, урта, ҳатто ибтидоий мактаб ўқувчилари ва бошқа ёшлар билан тўлган эди. Жамол Каримий олдинги қаторда ўтирас, нақшли йўғон ҳассасини ўйнар ва ҳар замон бармоқларини уч, икки, беш қилиб ёнидаги ўзидан серсовлат, урта ёшлардаги бир

кишига гап маъқуллар эди. Қорни чиққан йўгон гавдали нотиқ — ўзининг ўрта мактабдаги мураббийси Сайдийнинг диққатини жалб қилди. Бу одам шу кунларда адабиёт майдонида ўзининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон эди. У сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз санъаткорлар ялангоч хотиннинг суратига қарап эканмиз, хотиннинг ялангочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Ўзингиз иқрор бўлдингиз: унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак, «мафкурасига теккизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафкуравий соғломми, бўлди!

У ўтиргандан кейин йўгон гавдали, кенг елкали, қораҷадан келган бир йигит сўз суради. Зал ғовур бўлиб кетди. Күпчилик унга сўз берилишини талаб қилас, раис эса бош тортар эди. Олдинги сафда ўтирганлардан бири туриб, масалани эътиrozга ўрин қолмайдиган тарзда ҳал қилиш ваъдаси билан сўз олди, бир оз холис сўзлаб туриб, сўз берилмаган йигитни дўппослаб кетди:

— Шоирни ўзига муносиб кучга эга бўлган одам танқид қилса алам қилмайди. Тўрт чақалик қиммати бўлмаган шеърларингизни дастак қилиб шоирлик даъво қилганингиз стмай, яна танқид ҳам қиласизми? Ҳали ўқинг, мулла бўлинг...

Зал ғовур бўлиб кетди. Қичқира-қичқира раиснинг томоги қирилди.

Сайдий шу фикрга келди: умуман кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув булади, аммо бу билангина ўша санъатнинг вакили булавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизим томизиш керак. Бу «аллақандай дори» эса Аббосхон қўлида.

Мажлис тамом бўлиб, кишилар бир-бирига сўз маъқуллаб, бир-бири билан уришиб, тарқала бошлади. Сайдий ҳамон ўтирас эди. Жамол Каримий унинг ёнидан кўзи билан салом бериб, ўтиб кетди. Аббосхон президиум столи ёнига ўтириди. Уни яхши кийинган, алланарсасига мағрур бўлган бир неча киши ўраб олди. Яна бир қанча ёшлар улардан узоқроқда, худди бирорнинг ош еганига қараб турган очлардай, мўлтиллашиб ўтиради. Қаердандир Жамол Каримий пайдо бўлиб, Аббосхонга бир қути папирос узатди. Аббосхон гўё кўп мол билан келган ва кўнглига ёқадиган кишиларга арzonроқ нархда мол бера оладиган катта савдогар, унинг атрофини ўраб «ака-ака» деганлар эса эски, янги дўкондорлар. Булар мумкин қадар шу одамга ёқишига,

ундан арzonроқ мол олиб, купрок фойда қилишга уринади. Аббосхон нима деса түгри, бир гапни айтib кулса, ёки бирон нарсани мазах қилса, гапида ҳеч куладиган жойи бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар ва ҳар қайсиси қаттикроқ кулишга тиришар эди. Сайдий бу срга келганига пушаймон булиб чиқиб кетди.

VII

Сайдий эртасига пальто киймасдан костюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни куриб қолди. Мунисхон қора бархит пальтосининг ёқасини кутарган ва икки учини бир қули билан ияги остидан ушлаган ҳолда бирорни кутгандай турар эди.

— Вой... — деди Мунисхон, сурашгани қул узатиб, — шоирлик қуллук бўлсин, кеча мажлисга борган экансиз...

— Ҳа, бекорчилик... Зерикиб бир борган эдим... Нима қилиб турибсиз?

— Почтага келган эдим, танаффус булиб қолди. Бир соат... Кетайми, кутайми, деб ўйланиб турган эдим.

— Ўйга кирайлик... Хатингизни ўзим олиб чиқаман...

Мунисхон «қандоқ бўлар экан» дегандай, бошини бир ёқса ташлади, Сайдий иккинчи мартаба таклиф қилганда тилар-тиламас қадам босди.

У ҳужрага кириб яна одатдаги жойига ўтириди ва стол устида турган журнални олиб:

— Бу журналнинг кейинги сонини кўрдингизми? — деди.

Сайдийнинг қайси куни ёзган шеърлари ҳам шу ерда турар эди. Мунисхон журналга қул узатганда Сайдий «қулёзмага қул узатаетир», деб бир иргиб тушди; кейин қулёзмаларини четга суриб, устига оғир китоблар ташлаб қўйди. Мунисхон таътил кунларини қандай ўтказаётганлигини, қандай романлар ўқиганлигини сўзлади; ҳамда ўзбек шоирларини ном-баном айтди ва ҳар қайсисига баҳо берди.

— Жамол Каримий яқинда менга бир шеърини ўқиб берди. Унинг ҳамма шеърларидан шуниси менга ёқди.

Бу гап Сайдийга оловли қамчи булиб тегди, ҳозир ўзи ёлғиз бўлса бошини дэворга уриб, ёш боладай ҳунграб йиглашга тайёр эди.

— Жамол Каримийни танийсизми?

— Ҳа, — деди Мунисхон, бундок одамлар писанд

эмас, дегандай, — бизниги тез-тез келиб туради. Жуда хушчақчақ, мулойим, дилкаш йигит... Акамнинг улфати. Ўзининг тахаллуси ҳам «Улфат».

Мунисхон билагидаги олтин соатга қараб ўрнидан турганда Саидий ҳам турди ва маст кишидай тентираб кетди.

У Мунисхонни қандай кузатганини ҳам билмади, шу кечаси тонг отгунча ўтириб қайси куни ёзган шеърларини қайта-қайта тузатди, эрталаб уша журнал редакциясига юборди. Бу Мунисхоннинг Жамол Каримий ҳақидаги сўзидан сўнг қалбида аланга олган рашк оташини бир оз босгандай бўлди.

VIII

— Шу бу кун дарсни бизницида тайёрласак. Акам командировкада... — деди Мунисхон март кунларининг бирида.

Саидий шунча гангидики, Мунисхоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди.

«Бизницида!» Наҳот шу қиз ҳам одам қули билан бино қилинган бирон иморатда турса! Тугри, Саидий кўп вақт элтиб қўйганда жун бир дарвозага кириб кетар, агар дарвоза берк бўлса-да, занжир қоқишига тўгри келса, бу занжирнинг шиқирлаши ҳам оддий занжирларнинг шиқирлашига уҳшар эди. Аммо Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира куз олдига келтиролмас ва келтирмоқчи бўлганида фақат бир туманликнинг ичига қандай сирлар бор. Мунисхон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар...

Кучқурун борганида эшик олдида Саидийни бирор қарши олиб, йўлакка киргизиб юборди. Йўлакдан ўтиб ўнг қўлга қайрилганда рўпарада пишиқ гиштдан шарқ услугубида солинган бир бино туар эди. Ўта кўринадиган парда осилган иккита катта-катта деразадан нопормон шуъла тушиб, ундан баҳор ҳиди келар эди. Босинқироқ эшитилиб турган рояль товуши Саидий даҳлизга кирганда тўхтади-да, ўрта эшик очилди ва Мунисхоннинг товуши эшитилди.

— Ким?.. Раҳимжон!.. Вой... одамни мунча интизор қилдингиз.

Мунисхон эрга ёқишида кундоши билан рақобатлашган келинчакдай абжирлик билан Саидийнинг қулидан

пальтосини олиб, қозиққа илди ва ўшандай ширин сўзлик билан уни ичкарига таклиф қилди. Саидий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан утиб, уйга кирди. Мунисхон енгил кийимда, узун ва йўгон йўгон икки кокилини бошига ўраган, унинг устидан оқ тагдўзи дўппи кўриниб турар эди. У Саидийни духоба қопланган юмшоқ креслога ўтқазиб, ўзи ҳам ўшандай креслолардан бирига ўтириди-да, нафас ўтмай урнидан турди ва нопормон чирогини учирив рангизини ёқди. Ўйнинг манзараси ўзгарди. Бу манзара Саидийга илгаригидан ҳам ёқди, аммо ўйнинг хилватлиги йўқолгандай бўлди. Ўй қоронгироқ вақтда Саидий Мунисхонни одатдагидан кўра узига яқинроқ сезган эди. Мунисхон бир қучоқ китоб келтириб ўртага ташлагандан сўнг ҳаммаси йўқолди. Яна одатдагича интиҳосиз ўқиш бошланди.

— Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қочиб кетаётир, — деди Мунисхон уч соат муттасил ўқишидан кейин.

Саидий ўқиб турган жумласини охирига етказмай, китобни нари сурди ва қаттиқ керишди; сўнгра кенг елкаларини креслонинг суюнчигига суюб юқорига — узум, сўйилган тарвуз, олмаларнинг сурати солинган шифтга қарап экан:

— Чарчаган вақтда мусиқа кўп роҳат беради-да, — деди.

— Сиз мусиқани севасизми? — деди Мунисхон. — Роялда куйларимизнинг ҳаммаси ҳам чиқавермайди... Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кекса машқ. Кишини шундай ҳайратлантирадики, буни эшитганда ўлик ҳам тирилиб жангта отилади. Эшитинг, Раҳимжон... Буни мснга бир турк зобити ўргатган эди. Кейин унинг суратини кўрсатаман. Ўзиям гайратли одам эди.

Унинг бармоқлари рояль клавишлари устидан ўрмалади. Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гижинглаган араб отлари, қалқонлар келиб, қулогига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди.

Кейин Мунисхон жавонлардан бирини очиб, унинг юқоридаги қаватидан бир тўп сурат олди; ҳамма суратларни тўпича тескари қўйиб, ичидан кераклигини қидира бошлади: суратлардан баъзиларини Саидийга кўргани берар, баъзиларини эса айнимга суратдай яширад, ҳатто стол устига ҳам қўймас эди.

— Мана, — деди Мунисхон бир суратни узатиб, — бу одам менга бундан бошқа машқларни ҳам ўргатишни ваъда қилган эди-ю, кетиб қолди.

— Э, бу Исҳоқ афанди-ку! Буни биламан. Ўрта мактабда ўқиб юрганимда келиб-кетиб турар эди. Ажо-йиб одам... Ҳали ҳам кўп гаплари эсимдан чиқмайди.

Мунисхоннинг ранги учди, аммо сирни бой бермади.

— Балки... Шу одам бизникига бир-икки келди. Мусиқа... Акам хушламади. Кейин қаёқса кетганини билмадим. Қизиқмадик ҳам. Салимхон акам ёмон кўрасади. Туркияга қайтиб кетгандир-да...

— Йўқ, босмачига чиқиб кетган, ўлган. Мактабимизда икки турк зобити бор эди, шуларнинг олдига келар эди.

Эшик тақиллади. Мунисхон юрганича чиқиб, серсавлат бир йигитни эргаштириб кирди. Йигит унинг акасини сўраган бўлса керак, Мунисхон:

— Билмайман, ҳали хат ёзганлари йўқ, -- деди.

Йигит маст кўринар эди. Мунисхон Саидий билан таништирганда у «Илҳом» деб қўл берди.

— Ўтирап эдим, аммо эшикда одам бор, -- деди у эшикка томон бурилиб, -- бир татар шоири келган эди.

— У кишини ҳам олиб киринг!

— Йўқ! Жиндай мазаси қочиб қолган...

Мунисхон узатиб қўйди, қайтиб келиб уни Саидийга танитди:

— Бу шоир Илҳом... Адабий журналда ишлайди. Масти экан, унча қистамадим. Ўзи яхши йигит. Сизни яқиндан таништироқчи эдим. Акамнинг жонажон ўртоқларидан битгаси.

Мунисхон унугланган бир нарсасини хотирламоқчи бўлгандай туриб қолди.

— Энди кетсанг ҳам бўлади, деёлмай турибсиз-а? -- деди Саидий кулиб.

— Йууқ... Вой, галатисиз-а...

Саидий ўрнидан турди.

IX

Қишиш қандай секин-секин, кишиларни аччик, бурунни ачиштириб, кўздан ёш чиқарадиган изгириинларига қунигира-қунигириша келган бўлса, шундай секинлик, ушандай қунигириш билан чиқиб кетди. Дараҳтларнинг тиниқ япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилиган чангни ўзига қўндиришни истамагандай, кучсизгина эсган шабадада елпинади. Мусичалар кукулайди, дараҳтларда, деворлар устида, бир-бирини қувлашади. Осмон кўм-кўк. Унда-бунда сузиб юрган оқ булат

парчалари гүё қишдан қолган хирадик-губорни артиб юргандай.

Бу баҳор Мунисхонни ҳам ёзниң иссиқ, нафасни қайтарувчи дим кунларига, ҳам сўнгги чоқларда таҳлил қилишни истамагани ҳисларнинг ҳаяжонли пайтларига кўнигирар эди. Унинг ўйлагиси келмайди. Оқим ўзини қаёққа олиб кетаётганлиги тўгрисида узига ҳисоб беришни ҳам хоҳламайди. Авваллари Сайдийнинг ёнида юришга унгайсизланар эди. Унинг ёнида юриш худди ҳали шаҳарда расм булмаган кийимни кийиб энг гавжум кучада юришдай кўринар, ҳамма баъзан ҳайрон қолиб, баъзан кулиб қарагандай бўлар эди. Сўнгти ойлар ичida гүё бу кийим ҳаммага расм бўлиб, бундан сўнг ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмагандай бўлди. У қишининг оғир кийимларини қачон, қайси куни ташлаб енгил, этаги шабадасида пирираб турадиган шоҳи кийимларга ўралганини қандай билмаса, буни ҳам шундай билмас эди. Бунга ёлғиз узигина эмас, бошқа студентлар ҳам кўнишиди. Мунисхонга шайдо булиб, шиша ичидаги гўшт атрофида миёвлаб жонини ҳалак қилган мушукбола сингари баъзи йигитларни эътиборга олмаганда, ҳамма Мунисхоннинг Сайдий билан муносабатига ортиқ қизиқмайдиган бўлди.

Шундай қилиб булар жуда иноқлашиб кетишиди. Қачондандир бошлаб бир-бирини сенсирайдиган бўлди. Сайдий Мунисхонни ўзининг кўзидаи эҳтиёт қилар, унга бор-йўгини берганида ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди. Мунисхон ҳам бунга тушунади, аммо бу иноқликка «шундай, орада ҳеч гап йўқ, истасам шу минутдан бошлаб ундан юз ўтира оламан», деб қаарди, лекин шундай бўлса ҳам Сайдийнинг бошқа қизлар билан кулиброқ сўзлашганини кўрса чеҳраси бузилар эди.

Имтиҳон айни қизиган кунлар эди. Иккови одатдагича шаҳардан ташқарига, ишчилар шаҳарчасининг боғига дарс тайёрлагани чиқди. Шунда Мунисхон одамларнинг фийбатидан нолиди:

— Мен ҳайронман, — деди у катта сойнинг бўйидаги майсазорда ёнбошлаб ётиб, — рус қизлари, йигитлари бир-бири билан истаганича иноқ бўла олади, аммо шу ишни биз қилмоқчи бўлсак — фийбат, фитна... ҳақорат...

Сайдий китобни қўйиб ёнбошлади ва узоқ ўқишидан толган кўзларини етти-саккиз саржин пастда, куёшнинг нурида ярқираб, тошларга урилиб, кўпикланиб оқаётган сувга, сўнгра кўм-кўк дараҳтлар ичига кўмилган шаҳарга, ундан кейин сойнинг чиқиб келган ери — тоф

оралигига ташлади. Тез жавоб була бермаганидан кейин Мунисхон яна деди:

— Комсомолларинг шу тўғрида яхши экан, бегараз алоқани тан олади... Ана у қурумсоқлар-чи, бай, бай, бай... бирам кўнгли эгри-ей-й... балога учрасин!

— Комсомолларинг ҳаммаси безори демаганмидинг?

— Ҳа, энди... фойдаси тегса яхши ҳам дейман-да!

— Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, ўзи тўғрисида турли-турли фикрлар тугдиради. Ҳарҳолда биз эски турмушнинг болаларимиз. Хотин-қизларга қарашимизда ўша эскиликтининг изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти йўқ. Ўйлашга, сўзлашга арзимайди. Буни қўй, соат бешгача ўқиб тамом қилишни айт. Соат беш бўлиши билан бу боғда хилват бурчак қолмайди.

Яна узоқ толиқтирувчи ўқиш бошланди. Яна сатрлар, саҳифалар Саидийнинг кўз олдидан ўта бошлади. Яна Мунисхон майса устига сийилган оппоқ рўйжа устида ёнбошлаб қулоқ беришда давом этди...

Кўрган билан тўйиб бўлмайдиган манзара, баҳорнинг шух ўйлари чарчаган Мунисхоннинг хаёlinи ҳар томон сочар эди. Саидийнинг «эски турмуш болаларимиз», дегани унга болалигини эслатди. «Эски турмуш» калимаси танбурнинг титроқли садосидай уни ўтмишга олиб кетди.

У кичкина қизча эди. У ўсган баҳорнинг кунлари узун, у ўсган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У ўсган боғ тинч, холи; асалариларнинг ғўнгиллаши, ҳозвуза оқаётган сувнинг шилдираши, қушларнинг сайрашигина унинг сукунатини бузар эди. Боғнинг уртаси — ҳовуз бўйига солинган шийпоннинг олдига боргани Мунисхондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди йўқ, отаси шийпонда ётган ёки ўз приказчиклари билан ҳисоблашиб, чут уриб ўтирган бўларди.

Кечқурунлари силлиқ салла ураган, шапка кийган турли қиёфадаги меҳмонларнинг кети узилмас, баъзан погонлилар ҳам келар эди. Ў одамларнинг ҳаммаси ҳам мулоийим, сермулозимат, сертаъзим, шириңсўз эди.

Мунисхон ҳар замон отаси билан извошга тушиб ўзларининг магазинларига бораради. Узундан-узоқ кетган магазиннинг ичида отаси билан айланиб юриб чарчарди; отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикарди; кейин отасининг брилиант кўзли олтин узук тақсан бармо-

ғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди; шундай бўлса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб магазинга боришни согинар эди.

Ушандай турмуш, ушандай кишиларнинг йўқ булиши учун бир неча йилгина кифоя қилмас, кўп йиллар керак бўлар эди. Буларнинг ҳаммаси бир неча ойда йўқолди. Магазин кўйди. Отаси ўлди. Катта акаси домдараксиз йўқолди. Ҳозирги Салимхон акаси бу вақтда Оренбургдан қайтган бўлса ҳам, бу ерга келмаган эди. Отасининг кулиб туриши кўз олдига келиб, Мунисхоннинг кўзи жикқа ёшга тўлди.

Мунисхон ўша вақтда ҳам ҳозир ўтирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Ўйилиб хашашаги чиққан томлар, ёмғир суви ювиб нураган эгрибугри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб унда-бунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчаклар, турли рангдаги синиқ сополлар, занг босган тунука парчалари, шохларига алам боғланган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қўтирилганлар, ўҳшовсиз ўсган буталар, худди шу ернинг ўзи сингари кишиларда бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солинган бинолар, ёш шаҳар, ёш боғ, ёш ҳаво, ёш дараҳтлар, гулларнинг гашти йўқ. Мунисхон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳнинг бир синиқ сополи, бир қўтирилганларни ортиқроқ, гузалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди. Унинг кўзига яна ёш келди, аммо бу сафар тез-тез киприк қоқиб ёшини ютдида, ихтиёrsиз хўрсиниб яшириқча уф тортди. Сайдий ўқигандан Мунисхоннинг ҳар замон товуши чиқиб тургувчи эди, бир соатдан ортиқ унинг товуши чиқмагани Сайдийни шубҳага солди, бир бобнинг охирига келиб тўхтади-да, Мунисхонга қараб уни ғамгин кўрди.

— Ҳа, ҷарчадингми?

— Йўқ. Сунгти икки жумлани эшитолмадим...

Юз юз пиеда юриб, фил миниб, от ўйнатсан,
Ажал ўйинчи булиб бир куни қилур мени мот...

Сайдий кулди.

— Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратсан, ажалга мот қилдирса телбалик бўлади, Мунисхон. Сен олам борича яшайсан...

— Йўқ, ҳар бир бошланишнинг охири бўлади. Туғилмасам ўлмас эдим...

— Ҳаёт абадий, Мунисхон. Шунга иқрор бўлсанг

бас, абадий яшайсан. Инсон ва бутун жониворлар шунга иқрор.

— Сен-чи?

— Ундай савол бериб бўлмайди. Якка иқрор бўлишнинг маъноси йўқ.

— Албатта!

— Икковимиз иқрор булайлик, бўлмаса...

Эндиғина эмас, Мунисхон ўзини соддалиқка солиб Саидийнинг йигитлик қонини тез-тез кўпиртириб турар эди. Бу сафарги шўхлик ҳар галдагидан очикроқ бўлди. Шундай булдики, Мунисхон қизарди, кулди, юзини яширди. Саидий шунда ҳам унинг гапига яраша жавоб қилгани ботинолмади.

Саидий умуман Мунисхоннинг шундай шўхликларида яраша шўхлик қилган эмас, жонининг борича ўзини тутарди: «Сўзига яраша жавоб қилсам, балки мендан шуни кутмаган бўлар ва кўнгли қолар», деб уйлади.

Мунисхон одатдагича гапни бошқа ёққа бурди: эркаланниб, ҳозир кўнгли гўра тусаётганини айтди. Саидий дарров ўрнидан туриб сой буйига тушиб кетди ва ёш урикнинг шохини эгиб гўра тера бошлади. Мунисхон жар бўйида унга қараб турар эди.

— Хой, Раҳимжон, шохини синдирасан... Тиканли шекилли, қулингта эҳтиёт бўл!.. Бўлди, иккита бўлса бас...

Мунисхон гуллар ёнидан ўтиб бориб жойига ёнбошлиди. Анчадан кейин Саидий ёнбагирдан чиқиб келди.

— Мана, — деди бир ҳовуч гўра узатиб, — шуни зўрга топдим, сийрак...

Мунисхон севина-севина гураларни олди-да, егани кузи қиймай, биттасини лабига теккизди. Саидий ўрнига ўтираётib, китобнинг устида қизил гул гунчасини кўрди.

— Бу менгами?

— Сулиганда кўкрагингдан олиб ташламасанг сенга, — деди Мунисхон, гўрани карсиллатиб чайнаб қулиб.

Саидий «Мунисхон иккинчи мартаба сўз ташлаётir, мендан сўзига яраша жавоб талаб қилаётirми?» деб уйлади-да, эҳтиёт бўлиб жавоб берди:

— Гул секин-секин сўлади, секин-секин гўзаллигини йўқотади, кексара борадиган кунгилга ҳеч қачон сўлган бўлиб куринмайди. Гулда сира гўзаллик қолмаса, кўнгилда ҳам гўзалликка талаб йўқолган бўлади. Демак, гул билан кўнгил ўз умрини баравар тамом қилган бўлади.

Сайдий яна сўзлашга тайёр эди. Мунисхон буни фаҳмлаб, дарров гапни бошқа ёққа бурди:

— Шу багни менга берса, — деди атрофга қараб, — шу биноларнинг ҳаммасици ҳам. Бошлаб багнинг атрофига баланд пахса девор урдирар эдим, кейин мана бу ерга шоҳона бир шийпон солдирап эдим...

Сайдий ~~Мунисхоннинг~~ ҳалиги сўзига муваффақиятли жавоб қилганидан сунг яна ӯшандай сўзлатиб жавоб қилишини ҳоҳлади.

— Қанча шоҳона шийпон солдирганингда ҳам ӯша шийпонда ӯзинг пойгаҳда ўтириб, тўрда ёнбошлаб ётган амирингга чой қўйиб брасан-да!..

— Арзиса майли-да...

Сайдий ~~ни~~, ана гапирмоқчи» деб ўйлади.

— Бордигу, арзимаса, тўрга сени ўтқизса-чи?

Унинг гапити йўқ!

— Башартги?

Сен-шундай қиласмидинг?

Сайдий бир оғиз ҳам сўз айттолмади, аммо бутун вужуди «ҳа» деб турага эди.

— Мен сенга тегмайман-да!

Сайдий баланд срдан бояй билан тушгандай кўзига юлдузлар кўринди, аммо сирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Унгайсиз жимлик ҳукм сурди. Фириллаб турган шабада очик қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоз парчаларини учириб кетди.

X

Езги таътилда Мунисхон акаси билан Қримга кетиб, Сайдий шаҳарда ёлгиз қолди. Унинг борадиган сри, сўзлашадиган кишиси йўқ; куни буйи ҳужрасида ўтириб турли ёзувчиларнинг мақталган асарларини ўқиш ва ҳикоя ёзиш билан вақтини утказар эди. Яна бурмунча шеър ва ҳикояларини ӯша журналга юборди.

Бу журнал ёзувчиларни уч турга бўлиб, асарларини тақдим қиласди: талантли шоирлар, тарбия ва кенгашга муносиб ёш қаламлар ва ҳаваскор ёзувчидар. Сайдий эса сўнгтисига ҳам кирмас, унинг исми мудом охирги саҳифада «босилмайди» сўзи билан зикр қилинарди. Сайдий умидсизланмади, чунки ўзи ёлгиз эмас, «босилмайди» деган сўз бошқа яна йигирмалаб исмларга уланар эди.

У ӯзини тарбия ва кенгашга муносиб даражага кутариш учун жуда кўп китоблар ўқиди, бир неча ой ичида

икки юздан ортиқ бадий асарларни ўз ичига олган кутубхонага эга булди; булардан кўпини ўқиган, қолганини ҳам ўқиш учун ҳар бир бўш минутдан фойдаланар эди. Аммо Саидий ҳафта сайин журналнинг охирги саҳифасида ўз исмини «босилмайди» безаги билан кўравергандан сўнг, ёзувчи бўлиш учун ўзининг тутган йули тўгри эканига шубҳалана бошлади. Бир куни у «балки асарим босилишга мувофиқ бўлса ҳам, қалам ҳақи тўлашга арзимас, шунинг учун бошқарма қайтарар» деган уйга бориб, сўнгги юборган асарларининг устига «гонорарсиз» деб ёза бошлади. Бундан ҳам натижа чиқмади — ҳамон ўша, сира узгармайдиган қўйма жавоб чиқишида давом этди.

У тарбия ва кенгаш беришга арзийдиганлар қаторига кираман, деб ўзини қийнаб қўйди, ёз бўйи ҳеч қаерда ишламади, бисотидаги пули тугащдан ташқари, баъзи кийимларидан тортиб Эҳсондан қолган парку ёстиққа ча бозорга чиқди. Университетда унинг уч ойлик стипендияси бор, аммо бориб олгани комсомол ячейкасидан қўрқади, чунки шаҳарда туриб сира мажлисга бормади, ячейкага қорасини кўрсатмади; яқинда келдим, деёлмайди, чунки у вақтда ячейка қаерда қандай ишлагани ҳақида ҳужжат сўрайди. Бундай ҳужжатни эса Мунисхондан бўлак киши топиб беролмас эди. Шу кунларда унинг қора нондан бошқа нарсага кучи етмай қолди, жуда озиб кетди, уч-тўрт соатдан ортиқ ишлашга мадори қолмади, ўшандা ҳам кечаси ишлашга тўгри келса, кечаси билан ёмон тушлар кўриб чиқарди.

Бир куни Мунисхондан хат келди. У узоқда туриб хати билан ҳам Саидийни энтиқтиар эди: «... Сен, бадий асарни яхши кўрган кишинг билан бирга ўқисанг яхшироқ лаззат топасан, деган эдинг. Крим манзараларини кўриб эсимга шу сўзинг тушди...»

Бу хат Саидийнинг ёзишга бўлган иштиёқини янгилади, яғни иштиёқнинг биринчи, дардли минутларини Мунисхонга жавоб ёзишга сарф қилди. Хатни юборгани почтага чиққанида почтаконада Улфат дуч келди.

— Э... мирзо йигит... Опоқ йигит, омонми? — деди Улфат худди ўзидан йигирма ёш кичик бола билан сўрашгандай.

Саидий хатни топширгунча Улфат қараб, орқада гапирди турди. Сунгра, иккови почтадан чиқиб эшик олдида узоқ туришди. Улфат ўзининг қандай ишлаётгани, қандай шоирлар билан қаерга боргани, уларни нима деб сўкишга ҳадди сиққани, оқибат, қандай асарлар

ёзмоқчи экани тўғрисида сўзлади. Саидийнинг оёқлари толди, белига оғриқ кирди; қараса, гапи тугамайдиган, хужрасига таклиф қила қолди. У ҳам таклифни кутиб турган экан шекилли, дарров қўнди.

Саидийни ғам босди: буни нима билан меҳмон қиласди? Хужрада қора нондан бўлак нарса йўқ. Пул эса ҳисобли. Улфатнинг савлати, оғзидан чиқсан гапларидан, Саидий бор бисотини сотиб турли овқатларга сарф қилганида ҳам манзур қиломасди. Аммо хужрага киргандан кейин Улфат чой ҳам қўйдирмади, Саидийнинг китобларини кўрди. Буларнинг номини ҳам тўғри ўқий олмагани Саидийни ҳайрон қолдирди.

— Бу китоблардан... ўқигандирсиз? — деди Саидий тутилиб.

— Вақт қаёқда дейсиз. Китоб эмас газет, газета эмас, ҳатто босилиб чиқсан уз асаримни ҳам кўриб чиқолмайман...

Саидий «бўлмаса қандай қилиб шоир бўлдинг, қандай қилиб шеър ёзасан?» деб сўрагани уялди.

— Хужрангиз кўп дилкаш экану, битта этажерка билан битта яхши стол етишмайди. Шулар бўлса хўп ишлашлик хужра булади. Этажерка менда бор. Берсам бўлади.

«Овқатдан гапирсанг-чи, бетамиз!» деди Саидий ичидава кулиб қўйди.

— Давлат нашриётида икки юз етмиш бир сўм пулим бор, — деди Улфат, — сира юбормайди. Ваъдаси бўйича чоршанба куни қўлимга тегиши керак. Эртага чоршанбами? Албатта юборади-ку! Аммо шаллақи бир кампирнинг уйида тураман, шу кўп бемаза қиластирда. Ўттиз сўм қарзим бор. Ҳозирча ўн тўққиз сўмини ол, чоршанба куни қолганини бераман, десам унамайди-да!. Узингда йўқ — оламда йўқ. Муҳаррирдан сўраган эдим, унда ҳам йўқ экан, бечора хижолат булди. Ҳар кимдан сурайвергани кишининг юзи чидамайди. Уйга боришга юрак йўқ, кампирга рўпара бўлгани тоқатим қолмабди.

— Менда озроқ бор... — деди Саидий ёнини ковлаб.

— Йу... йўқ...

— Йўқ, бемалол. Менда ўн уч сўм бор. Икки сўми менга етиб туради. Майли...

Улфат чоршанба куни соат бирга етказиб беришни ваъда қилиб, Саидийнинг сўнгти пулидан ўн бир сўмини олди ва ярим чақаси бўлмаган бўш чўнтағига солиб ўрнидан турди.

Қолган икки сўмни Саидий беш кунга етқизди, олтинчи куни эса оч қолиб, кечқурунгача ётиб ухлади. Шу кунгача ҳам серпул, серсавлат шоир — Улфатнинг чоршанбаси келмади. Саидий еттинчи куни эрталаб унинг олдига боришга бел боғлади-ю, ўзи учун кўп, аммо Улфатнинг савлат ва обруси олдида арзимаган ўн бир сўмни қистаб боргани сира юзи чидамади: қиёмгача каравотда чўзилиб ётиб, бошқа жойдан пул топиш фикрини қилди, ҳеч бир қарорга келолмади.

Ниҳоят, Саидий Улфатнинг олдига боришга қасд қилиб отланди, у ишлайдиган идоранинг эшиги олдига боргунча ҳам, ердан пул топиб олиб, ушанинг олдига киришдаги хижолатликдан кутулиш хаёлини сурди. Улфат Саидийни куриши билан сайраб кетди:

— Хей аттанг... ҳей аттанг... Бу албатта кечирилмайдиган гуноҳ. Сизни овора қилдим. Уялиб қолдим. Аммо бунга мингларча сабаб бор. Ҳозир айтаман. Кеча бораман, деб бел боғлаганимда бадбаҳт Илҳом мени зарур бир ишга рўпара қилиб қўйди. Шу... ҳей аттанг... этажеркани бушаттириб қўйғанман... Оббо... сизга ёлғончи бўлдим-да! Яна сизга озроқ кутишга тўгри келганини айтмайсизми...

Улфат Саидийни бошлаб ўзи ишлайдиган хонага олиб кирди. Саидий унинг ҳар бир сўзига «майли, атайлаб пул учун келганим йўқ», деб жавоб берарди.

— Бадбаҳт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ, — деди Улфат, ўз урнига ўтириб, — баччагар ичиб, бир жойда учиб қолдими?.. Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам бирор сураганда бериб қўйибман... Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам бари бир, топамиз. Кугиб қоласиз-да. Аттанг... Келмаса жуда чатоқ булади-да. Кечқурун бирорвга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ўн уч ё ўн турт ёщда. Мен шу кунда гўдагини хоҳлаб қолибман. Упсангиз ҳам йигласа! Сизчи?.. Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса яхши бўлмас... Вактингиз бўлса кечқурун истироҳат боғига чиқайлик. Жуда ўткир қиз-да.

Улфат столнинг тортмасидан алланарса излаб тополмади-да, гуё бошқа, янги, ҳар томондан мувофиқ бир фикрга келгандай қўлларини кўтарди:

— Бундок қилсак: мен кечқурун сизнинг олдингизга борсам; кейин, икковимиз овқат қилсак-да, қиз ваъда берган жойга борсак. Аббатта унинг ўзи ёлғиз бўлмайди. Сизга ҳам булади... Нима дедингиз? Унанг, хўп денг! Мунисхонни танир экансиз?..

Саидий хайрлашиб чиқди. У йўлда шаҳар кутубхонаси эшиги олдида турган Шафринни узоқдан куриб қолди. Шафрин билан кўришишни истамас эди, кўчанинг нариги юзига утди. Шафрин уни куриб қолди, чақирди ва орқасидан югуриб борди. Саидий унинг кўзига касал кўринди, хужрага келгандан кейин зийраклик қилиб у «касал»ликни фаҳмлади шекилли, кўчага чиқиб харид қилиб келди.

— Туриңг, Раҳимжон! — деди у чой дамлаб. — Биринки пиёла чой ичинг, нон енг, бўлмаса ҳолдан тоясиз!

Саидий чиндан ҳам лоҳас, ҳозир ёлғиз чой ичгуси келар эди, холос.

Шафрин кечқурунгача ўтириб, Саидийнинг университетда тўрт ойлик пули бор эканини билди; кечқурун қоронги тушгандан сўнг хужрани йигиштириб, чироқни ёқди-да, хайрлашди. Саидий қорни тўйиб, оғирлашди.

У бош томонида, дераза токчасида турган китобни олди ва чалқанча ётиб уқимоқчи бўлди, китобни очиши билан кўкрагига уч сўм пул тушди. «Тавба, — деди у, — қачон қўйган эканман?!» Китобнинг иккинчи варагидан яна уч сўм тушди. Саидий иргиб урнидан турди. «Шафрин!» деди қичқириб ва үзидан-үзи хижолат бўлди, қизарди; шу кунгача ўзининг Шафринга қилган муомалаларини эслаб, иккала қўли билан юзини гижимлади.

У серсавлат, серпул шоир кечқурун ҳам келмади. Орадан тўрт кун ўтгандан кейин Шафрин яна келди. Бу тўрт кун ичida Саидий хийла жонланиб қолган эди. У Шафриннинг юзига қарай олмас ва ҳар бир ҳаракати билан гўе афв сурар эди. Шафрин ўзини гўлликка солди, узоқ утирмай, Саидийнинг олдига бир юз йигирма сумни санаб қўйиб, урнидан турди.

— Стипендиянгиз, кеча факультетингизга борган эдим...

Ер ёрилмадики, Саидий кириб кетса.

Шафрин кетди.

Орада уч ҳафта утгандан кейин навбатдаги сон журнالда Улфатнинг яна бир шеъри босилиб чиқди. Улфат буни Ялтада ёзган эди. Саидий ўн бир сўмидан умидини узди.

Шундай қилиб, Саидий ёз бўйи уриниб ҳам тарбия ва кенгаш доирасига киролмади. Бу доирани Улфат, Аббосхон, Илҳом сингари адабиёт майдонининг «баҳодирлари» ураб олган. Булар бир-бирига киришган темир ҳалқалар бўлиб, бу доирага кириш учун шу ҳалқалардан

бирини ё синдириш, ё эритиш керак эди. Синдириш Саидийнинг қулидан келмас, махсус йўл билан булардан биронтасини эритиб, қултиги остида утиб кетиши мумкин эди.

XI

Каламуш билан кўмир конида бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнити билан шимолдаги «камалак», ҳатто тиш оғриги билан кўз оғриги орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканлиги бошини қотирар эди.

Салимхон синглиси билан нотаниш бир студент орасидаги алоқа муҳаббатдан, ўз тили билан айтганда «ахлоқизлиқдан» холи эканига ишонса ҳам, ҳарҳолда, буларнинг узаро муомалаларини ўз кўзи билан бир кўришга жазм қилди, аммо ўзининг шубҳасини Мунисхонга сира билдирамас, гапидан, ҳаракатидан «Раҳимжон ёш боладир, унинг келиши ҳеч бир дикқатни жалб қиласларли ҳодиса эмас» деган маънони англатар эди. Бир куни у атайлаб бевақт келди. Мунис билан Саидий дарс тайёрлаб утиришар эди. Салимхон оёқ учида юриб дераза ёнига борди-да, ундан ўн қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. Деразадан тушган шуъла супага тушмас, шунинг учун у хотиржам бўлиб, икковининг ҳаракатини узоқ кузатди. Мунисхон қаршида, Саидий эса девор томонда бўлиб, фақат бошиб билан кўкрагигина кўринар эди. Иккови нима тўғридадир сўзлашади. Мунисхон тез-тез кулади. Саидий ёзишдан тўхтаб, китобни қулига олган эди, Мунис тортиб олиб четга қўйди ва кулди. Салимхон оёғининг учида юриб бориб бир неча минутни ташки эшикни фижирлатмасдан очишга сарф қилди. Йулакда узоқ турди. Иккови масала талашаётган экан. Пойлаганига яраша маъноли бир гап чиқмагандан кейин, Салимхон яна ўшандай эҳтиёт билан қайтиб чиқди, яна пойлади; шунда ҳам бир янгилик кўрмаганидан сунг, эшикни ошкора, одатдагича очиб йўлакка кирди ва ўрта эшикни тақиллатиб, киришга рухсат сўради. Ичкаридан Мунисхон жавоб қилди. Салимхон кирди. Саидий эшикка орқасини бериб утирас эди, Мунисхон ўрнидан туриши билан у ҳам турмоқчи бўлди. Аммо

Салимхон етиб келиб қули билан «қўзголманг» деб ишора қилди ва қўл бериб самимий қуришди.

— Оббо Раҳимжон-эй, — деди Салимхон сочини тараган тарогини пуфлаб, — шунча кўришни орзу қила-ман, ҳеч тўгри келтириб бўлмайди. Жума кунлари кел-майсиз ҳам... Хайр, қалай, ўқишилардан хурсандмисиз?

— Энди... Яхши, ишқилиб... — деди Саидий бош баромгининг тирноғига қараб.

Салимхон жон-дили билан Саидийни бегонасират-масликка, ўзи билан тенг кўриб муомала қилишга тири-шар ва ҳатто, ўзини нодонликка солиб, Саидийнинг салмоғини орттирар эди. Университет аҳволи, студент-лик ҳаёти, Саидийнинг тутган йўли тўгриларида кўп суроқлар берди. Салимхон ўзини паст олгандан сўнг Саидий тилга кирди. Бир соат утар-утмас, икки орадаги бегоналик чизиги анча хиралашди, аммо Саидий унинг шахсига нақадар эл бўлса ҳам обрўйи, улугсифатлиги ҳарҳолда озми-кўпми тортинишга мажбур қиласар эди.

Салимхон гап ковлаб, муносабат туғдириб, Саидийнинг бошлангич ва урта таҳсил олган ерлари, муаллимларини сўради. Бир ёки бир-бирига яқин қишлоқда яшайдиган икки киши авлод-аждодларини суриштирганда қариндош чиқиб қолгандай, Саидий қанча ӯшлиқ йилларини эсласа, шунча Салимхонга яқин келар эди. Мунисхон Саидийга Исҳоқ афандининг суратини кур-саттанини ва Саидий уни таниганини акасига айтишдан боя кўрқсан эди, энди бу сир бўлмай қолди. Мунисхон устидан оғир бир юқ тушгандай, яйраб кетди-да, шу ондаёқ бу гуноҳнинг бутун губоридан кўнглини поклаш-га шошилди:

— Раҳимжон Исҳоқ афандини танир экан... Эсингиз-да борми, ака? — деди ва акасининг кўзига қаради.

Салимхон талмовсиради:

— Қайси у? Исҳоқ... ҳа, ҳа... Исҳоқ афанди! Бу одам сўнгги вақтда босмачига чиқиб кетган, деб эшигар эдим... Аҳмоқ...

Саидий бош иргитди ва унинг ўлими тўғрисида билганини сўзлаб берди.

Саидий сўзлаётганда роялни секин-секин дингилла-тиб утирган Мунисхон, у сўзини тамом қилиши билан машқ бошлади; машқни тамом қилгандан сўнг аввал акаси, сўнгра Саидий сўраган куйларни чалиб берди.

— Уз жойингиз, — деди Салимхон Саидий кетишга кўзгалганда, — мана энди, бир курган таниш, икки курган билиш... Биз бир кўришганда дўстлашдик... Му-

нисхон сиздан хурсанд. Сизлар уқийдиган фанларни мен билмайман. Мен Мадрасаси олиядагидан бошқа таҳсил кўрмаганман, шунинг учун бунга ёрдам қилолмайман. Энди сиз, ҳар қалай, ёрдам бериб туринг. Биродарона бир илтимос... Жума кунлари бўшсиз, мен ҳам бўшман... Шу куни дунёнинг ишини қўйинг-да, келинг, ўтиришамиз. Ҳар ҳафтада бир кун дам олиш зарур. Истасангиз яқин кўрган ўртоқларингизни ҳам олиб келинг.

Сайдий таъзим қилиб чиқди. Салимхон уни қўчагача узатиб қўйди; қайтиб кирганида чехраси очик эди. У икки қўлини қўймучига қўйиб, уйнинг ўртасида андек уйланиб турди-да, сунгра диванга ўтирди. Мунисхон китобларини йигиштираётib, акасининг чойга майлини сўраган эди, акаси жавоб бериш ўрнига сўради:

— Нима муносабат билан Исҳоқ афанди тўгрисида суз бўлди?

Мунисхон бундай сўроқни кутмаган эди, юраги «шув» этиб кетди-да, акасига ўгирилди. Салимхон илжайиб туар эди.

— Худо урсин агар... Ўзи айтди, — деди Мунисхон, акасининг илжайишидан шубҳаланиб.

Салимхоннинг илжайиши қаҳқаҳага айланди.

— Мен сени айбламадим... айбламадим...

— Нима, бўлмаса... одамга аллақандай қарайсиз? Ўзи айтди. Сайдийни Исҳоқ афанди чет элга олиб кетмоқчи бўлган экан. Мен айтдимки, бу одам... бир вақтлар... акам ёмон кўрар эди, бизникига ҳам бир келган эди, дедим...

Шу кечаси Салимхон эрта саҳарда поездга чиқадиган одамдай хотиржам уҳдай олмади. Бу кеча унга одатдагидан узуноқ туюлди.

XII

Сунгги ҳафталар давомида Салимхон Сайдийни шунча тез-тез сўрайдиган бўлдики, ҳатто, Мунисхоннинг кўнглига турли гаплар кела бошлади. Суз ўрни келганда, у Сайдийда заковат белгилари кўрганини, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлар, буни эса Мунисхон оқизмай-томизмай Сайдийга еткизар эди.

Сайдий келган кунлари Салимхон уйда бўлишга тиришар ва Сайдийнинг жума кунлари келишини кўп писанда қиласар эди. Сайдий кўпинча турли баҳоналар

билан келолмаслигини билдиради. Бир сафар, катта одамнинг гапини ҳадеб қайтараверишга юзи чидамай, жума куни келишга ваъда берди; келганида қандай булдики, икки-уч соат утиришни мулжаллаган одам кечаси соат ўн биргача ўтирди. У келганда Мунисхон йўқ эди. Қаёққа кетганини сурагани бўлмади, аммо уни шу вақтгача бу ерга боғлаган ип ҳарҳолда Мунисхон эмас эди. Нечукдир Салимхон билан икки орада Мунисхондан бошқа яна бир восита туғилди. Бу восита ўргим-чакнинг тўридай кучсизгина бир ип булиб, унинг нимадан иборат эканини Сайдийнинг ўзи ҳам билмас эди. Бу нима эканини ўша кечаси хужрасига бориб кўрпага кирганидагина пайқагандай бўлди: Салимхон ўзининг обрўи, улуг сифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кўнглида кири йўқ, ким қандай ёмон аҳволда қолса ёрдам қўлини чўзади; маданиятни севади, ўзбек халқидан доҳийлар чиқишини тилайди; одам танийди; кишидаги қобилият, заковатни гүё ута кўради. Хусусан шу сунгтиси ўша иппинг асосий унсури эди.

Шундай қилиб, Сайдий авваллари ҳар замон, сунгти чоқларда ҳар жума, баъзан пайшанба кечалари Салимхоннинг қисташига кўра келиб турадиган бўлди. Сайдий хафталик ҳордигини чиқариб қайтарди, пайшанба кечалари келганида баъзан ётиб қоладиган бўлди.

Куни бўйи ва кечалари билан булган сұхбатларда гап мавзудан мавзуга сакрарди. Жуда кўп мавзулар ўтди: Панама каналининг қазилиши, Рус-Япон урушининг сабаб ва натижалари, «Императрица» пароходининг ҳалокати, инглиз олими Рамзейнинг ер остидаги кўмирни газга айлантириб фойдаланиш мумкин эканлигини очгани, Байроннинг жаҳонгашта бўлгани, Англияning мустамлака сиёсати, Тўқай давридаги татар адабиёти, инсондаги қобилият ва заковат, ислом ва ислоҳ, турклар билан арманилар орасидаги адovат, компартияning миллий сиёсати, Туркистоннинг фатҳ қилинуви ва ҳоказо.

Бир жума куни сўз Толстойнинг вафоти ҳақида кетиб, Салимхон Абдулла Тўқайнинг шу муносабат билан ёзган сочма шеърини ёд ўқиб берди.

Толстой улганда Салимхон Уфа мадрасасида булиб, янги борган чоқлари эди. Отаси уни ўзининг дўсти — тараққийпарвар машҳур бой Ҳусайнновнинг қистаси билан юборган. Ҳусайнов Салимхонни Қозонга олиб бориб, ўзининг ёш куёви билан Уфага юборди. Унинг куёви жонли, хушёр, қўлидан ҳар иш келадиган ёш бир

йигит эди. Салимхон кўп йилларини шу билан ҳамҳужра булиб утказди. Бу йигит ўша вақтдаги Салимхонни ҳайрон қолдирадиган масалалар билан шуғулланар, газета-журналлар ўқиб, мақолалар ёзар эди. Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳатто баъзи бир масалаларда баҳслашадиган бўлди. Бу одам динда, мактабларда турил ислоҳотлар утказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар касинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулмонлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон назарида эса чор ҳукумати ёмон бўлса ҳам, Россиянинг фабрика-заводлари яхши эди; бир неча йил шу фикрда юриб, бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг, йигитнинг гапи маъқул, ушандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди; сўнгги йилларда «Вақт», «Таржимон» ва бошқа бирмунча газеталарнинг нима деяётганини англаб, Туркистондаги миллий ҳаракатни шу гоя байробги остига буриш учун хизмат камарини боғлади. Бу даврдағи Туркистоннинг ёш зиёлилари эса, шундай тажрибали устод қўлидан чиққан шогирларга муҳтож эди.

— Оламнинг коридан холироқ бир сұхбат ҳам қурайлиқ, Раҳимжон, — деди Салимхон бир жума куни Сайдий келганда, стол устидаги икки шиша конъякни курсатиб.

— Конъякнинг кайфига тушуниб бўлармикин? Конъякка ҳеч ишим тушганий йўқ.

Ташқарида қор ўпқинлар, азamat шалоладай вاشиллаб турган шамол вақти-вақти билан қутуриб, кўчадаги электр симларини чийиллатар, деразаларга уриларди.

Мунисхон ҳануз жизиллаб турган бир лаган кабобни келтириб ўртага қўйди-да, ўзи ҳам ўтириди, аммо бир рюмкадан ортиқ ичмади. Шу бир рюмканинг ўзи унга кифоя қилди: қизарди, кўзлари қисилди. Сайдий Салимхоннинг интиҳосиз жаврашига қулоқ берар экан, пайт пойлаб кўз қири билан Мунисхонга қараб қўяр эди. Мунисхон узининг ҳозирги ҳолатидан хижолат; Сайдий ҳар қараганда яна ҳам уялар ва шарбат томчилаб турган лабини тицлаб ерга қарап эди.

Ҳар бир рюмка ошқозонга тушуви билан бир неча юз оғиз сўзга айланар эди. Шиша бўшаган сайин Сайдий узини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади. Бу қалин деворлар уни ташқаридаги қутурган шамолдан, бўрондангина эмас, оламнинг ҳамма гавғосидан ҳам

сақлар эди. Бу ерга комсомол ячейкасининг құли етмайды! Унинг күнглидаги доимий ғашлик кутарилди; үзини сордан қочиб, онасининг қаноти остига кирган жүжадай ҳис қилди. Биринчи шиша тамом бўлгандан кейин Салимхонни ўзига шунча яқин кўрдики, назарида, ҳар қандай эркалик қиласа кўтарадиган, ҳатто Мунисхонни ўпса ҳам индамайдиган кўринар эди.

Салимхон иккинчи шишани олгани ўрнидан турасиб, узун сўзидан холоса чиқарди:

— Биз кишидаги қобилиятга эътибор қилмаймиз, кишидаги қобилият очилмай чирийди...

Сайдий үзининг муваффақиятсизликка учрагани, ушандай чиришга маҳқум бўлган қобилиятлардан бири эканини Мунисхоннинг олдида айттолмаса ҳам, Салимхоннинг фикрини қувватлаб, чарчагунча сўзлади.

Шундай сунг Мунисхон рояль чалди. Сайдий ўтирган ерида машқ мақомига тебранар эди. Мунисхон машқни тугатиб ўрнидан турмоқчи бўлганда, Сайдий гандираклаб бориб унинг икки елкасидан босди ва бир неча машқнинг номини айтиб, шуларнинг ҳаммасини чалиб беришини сўради. Мунисхон чалар экан, Салимхон качалкада тебраниб ўтириб, ашула айтар ва тез-тез пардадан чиқиб Сайдийнинг ғашига тегар эди.

Қоронги тушиб, чироқ ёқилганда ҳам Сайдий үзини билар эди, кейин билмай қолди. Кимdir келди. Бегона бир хотиннинг кулги товушини эшитгандай бўлди.

У ҳужрасига қандай борганини билмади; саҳарда ҳаддан ташқари чанқаб уйғонди; сув излаб тополмади, деразани очиб бир сиқим қор олмоқчи бўлган эди, дераза очилмади; чироқни ёқиб ташқарига чиқмоқчи бўлганида, стол устидаги бир парча қоғозга ва учта беш сўмликка кўзи тушди. Хатни ўқиди:

«Дустим Раҳимжон!

Кечаси кайфингиз жуда ошиб кетиб, бизникида қолишига сира унамадингиз. Илҳом лаънатининг олиб келган нарсаси ортиқчалик қилди. Ҳеч гап бўлгани йўқ. Нималар қилдим экан, деб ташвишланманг. Мумкин бўлса дарсга борманг. Ҳар эҳтимолга қарши деб озроқ пул қолдирдим. Бу тўғрида ҳам уйлаб ўтируманг. Тинч бўлинг. Сизга битмас ҳурмат билан С. З февраль.»

Сайдий сочини чангалилаб юлиб олгундай бўлди: наҳот, мен пулим йўқлигини айтган бўлсан! Оббо... нималар қилдим экан? Илҳом келди, кетди. Мен йигла-

димми? Нега? Мунисхоннинг қулини упдим... Йиғладим. Мунисхон кулар эди. Бу вақтда Салимхон қаерда эди?...

Буларнинг ҳаммаси тушдай эди. У ҳатто ортиқ уйлай олмас эди. Ишқилиб, Салимхон қолдирган хат унга тасалли бермади. Нима ишлар бўлганини эртага Мунисхон кула-кула ёки упкараб сўзлаб бериши керак эди.

XIII

Бир куни Сайдий ўқишидан қайтиб, ҳужрасининг эшигини очганида оёғи остига бир конверт тушди. Конверт узунчоқ, юпқагина бўлиб, устида бир идоранинг штампи босилган эди. Поччаси билан бирга эканида Молия шубъасининг билдиришини, тергов идораларининг чақирув қозозларини кўра-кўра юрак олдириб қолган Сайдий қўрқиб кетди. Хира тушган штампни сингчиклаб ўқишига сабри чидамай, конвертни йиртди. Унинг ичидағи икки букланган қозознинг юқорисида Сайдийни ёнига йўлатмаган ўша журналнинг штампи бўлиб, остига «Ўртоқ Сайдий!» деб ёзилган эди. Сайдий бу хатни ҳаёт-мамотдан дарак берадиган телеграммадай кўздан кечирди:

«Ўртоқ Сайдий! Идора хизматчиларимизнинг эжтиётизлиги орқасида бўлса керак, қоладиган материаллар орасига тушиб кетган «Водий» сарлавҳали шеърингиз, «Қаландар» сарлавҳали ҳикоянгизни кечикиб бўлса ҳам навбатта қўйдик. Шу иккиси асарингиз юзасидан идорага бир кириб чиқишингиз сўралади.

Ўртоқлик саломи билан: Кенжа»

Сайдийнинг вужудини титроқ босди, бу титроқ қўрқувданми, кутимаган севинчданми эканини ўзи ҳам билмас эди. У хатни икки-уч қайта ўқигандан сўнг, узини андак босиб олиб, атрофига қаради, назарида, бутун ашёлар тузи ўзгарган, кулиб тургандай кўринар эди. Сайдий хатарли довонга ёпишиб охири эсон-омон унинг устига чиққандай уф тортди-да: «Оlam яхши. Ҳаёт гўзал. Натижасиз меҳнат бўлмайди», деди.

У эшикни ёпиб печкага суюнди, сунгра пальтосини ечиб каравотга иргитди-да, каравот ёнига борди, унинг остидан журналларни олди ва тиз чўкиб ҳаммасини варақлай бошлади; журналларнинг муқовасидаги литог-

раф бүекларининг ҳиди, нечукдир, димогига хуш келар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Сайдий шу куни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йигиштириди, китобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қофоз ёйилган столнинг бир четига қўйиб, шеър ва ҳикояларини кучириб қўйтган дафтарини узоқ вараклаб ўтириди; бирон нарса ёзишга уринган эди, сира бошлай олмади; бирон нарса ўқишини эса сира хоҳламас эди.

Сайдий эрталаб ваҳимага тушди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтилса-да, ёзувчилик иши назарига бир тилсим булиб қурингани учун, бунга тўла ишониб етмас эди. У Кенжанинг ким ва қандай одам эканини билмайди. Ким билади, балки у жўрттага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар, ё «шоир бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган бўлади!» деб кўпчилик ичидаги ўсал қиласар. Бормай қўя қолса-чи?

Сайдий ҳарҳолда боришига қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, нонушта ҳам қиломади, нон оғзида айланади, худди бир нарса томоғидан бўгиб тургандай, ютолмайди.

Сайдий журнал идорасига етгунча ўзини ўзи огоҳлантириб борди: «Ҳой бола, асли, қачон бўлса-да, рӯёбга чиқиш умидида машқингни қилиб юраверсанг бўлар эди. Энди-ку, боришига бораётисан, сўлиб қайтишини бир мартгаба буйнингга олиб қўй!»

Бутун қийинчилик қовогини солиб тургандай қуринган бошқарма биноси бўсагасидан утишда бўлди, йулакка кирганидан сунг ўзини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиқсан улугсифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини торгинмай суради, ушандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Кираверишда ўнг томонга қўйилган абжаққина стол ёнида бир йигит ўтирас эди. Ўйнинг тўридаги, кўринишида каттароқ одамнинг ўрни қуринган стол устида даста-даста қофоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йигит бошини кутариб, Сайдийга бир қаради-да, яна ўз иши билан машғул бўлди. Сайдий уни таниди. У бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, беобру қилинган йигит эди. Сайдий тўғри серсовлат стол ёнига бориб кутди. Озгинадан сунг пакана, юмалок, буйни калта, юзи шишинқираган, заҳил бир йигит кириб, Сайдийнинг афтига ҳам қарамай, столга ўтириди

ва қоғозларни титкилай кетди. Саидий анча кутди. Бу одам бошини күтариб қарамагандан сунг, секин:

— Ўртоқ Кенжа сиз бўласизми? — деб сўради.

Шунда ҳам бу одам Саидийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саидий бурилиб кетди, Кенжанинг олдига борди. Кенжа ишлаб турган ишини бир четга суриб, Саидийга қаради ва сўрашгани қўл узатди.

— Сиз Раҳимjon Саидийми? Яхши, қани ўтиринг!

Саидий ўтирди. Кенжа столнинг тортмасидан Сан-дийнинг қулёзмаларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгари ҳам ёзib юрар эдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Биринкитасини юборган эдим.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босишга ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шеърда, менинг билишимча, бирмунча камчиликлар бор. Мен булатни айтай, истасангиз ҳозир, шу ернинг ўзида, йўқса кейинчалик бафуржа муҳокама қилиб кўринг. Агар тўгри бўлса — ўзимиз ва бошқа ўртоқларнинг ёрдами билан тузатармиз.

Оlamda кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йўқ, аммо булатнинг ҳаммаси заҳарли сўз, оловли қамчи кутган кишининг томонидан бўлган илтифотга етарикин? Кенжа «мумтоз шоирлар»дан эмаслигини Саидий билса ҳам, ҳарҳолда, ундан заҳарли сўз, оловли қамчи кутган эди.

— Ёзган нарсаларим маслаҳат беришга арзирлик бўлса, яна сиз кўмак ваъда қилсангиз суюнаман...

Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида уйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг адабини берадиган хилидан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулойимлик билан шеърни чиқитга чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин қўлимга қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгиз яхши, аммо нотамом, — деди Кенжа.

«Ана, — деди Саидий ичида, — айтмадимми». У нимадир демоқчи эди, Кенжа давом этди:

— Узбек қизининг ёмон турмушини усталик билан курсатган бўлсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак эди. Биз, бўлажак адиллар, турмушнинг ботқоқ ерларинигина эмас, ундан чиқиш йўлларини ҳам кўрса-тишимиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгизга бир боб

қўшдим. Ўқиб бераман, рози бўлсангиз — шундай, йўқса, аслича босилар.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг ўзига ҳам жон киргизди.

— Биласизми, Кенжা ака, — деди Саидий, — шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд булишимни кўз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ севиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен фақат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиш учун қанча вақт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодлиқдан дарак беради: демак, ёзаверсам бўлади, демак, маслаҳат ва кўмак беришга арзийман, демак, одамлар асаримни куриб «орзуга айб йўқ», ё бўлмаса «нотавон қўнгил», деб кулмайди.

Кенжা кулди.

— Демак, шу бобга розисиз?

— Дустона кўмагингиз учун ташаккур билдиришдан бошқа сўзим йўқ.

Кенжা қулёзмаларни стол тортмасига солди. Саидий ўрнидан турмоқчи бўлганда, Кенжা тұхтатди.

— Шеърингизда чиройли сатрлар бор, бошқа шеър ёзганингизда шуларни ишлатинг. Мавзу танлашда бу кун майдонда бўлган ҳамма асарларга ҳам эргашаверманг. Бир ёш шоира ўтмишдаги хоқонларни соғиниб шеър ёзибди. Ҳолбуки хон-хоқонлар замонасида унга ухшаган ўнлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади ўша ҳаётнинг? Кулги! Мен биламан, бу аёл хон-хоқонларни соғингани йўқ, баъзи бир катта шоирларга таъсир қилиб шундай шеър ёзган... Хабарингиз бор, яқинда Ўзбекистон коммунистлар партиясининг Пленумида ер ислоҳотига тайёрлик масаласи муҳокама қилинди. Ер ислоҳоти камбағал дехқонлар, ерсиз батраклар учун шубҳасиз мисли кўрилмаган шодлик. Қани энди шу бизнинг бу кунги мавзумиз бўлса!

Саидий ҳозир маст кишидай — унинг кўзига қийин иш осон, филдай нарса ҳашаротдай кўринар эди. Агар бу хушфеъл, хушмуомала, оқкўнгил, одамга одамларча муомала қиласидиган киши ер ислоҳоти мавзуи яхши, дер экан, нима учун шу мавзуда беш-олти ҳикоя ёзиш мумкин бўлмасин? Камчилиги бўлса ўзи дўстларча кенгаш ва ёрдам берар экан. Саидий шу мавзуда бир ҳикоя ёзишга ваъда берди ва кетгани ўрнидан қўзғалаётib, миннатдорчилик билдириди.

— Кимматли вақтингизни берганингиз ва кўрсатган

дустона ёрдамингиз учун раҳмат. Мен илгарироқ билмаганман, агар билисам илгариғи шеърларимни почта орқали юбормасдан ўзим олиб келар эдим.

— Илгари ҳам шеърлар юборганимидингиз?

— Йўқ, гап уларнинг босилмаганида эмас. Ўзим олиб келганимда камчиликлари кўрсатилар ва бу кўрсатмаларнинг кейинги ишларим учун катта ёрдами тегар эди.

— Илгари ҳам шеър юборганимидингиз? Бизга келмаган, — деди Кенжা ва нариги столда ўтирган бадқовоқ йигитга қаради.

— Ёқубжон, Раҳимжон Саидийнинг шеърлари сизга тушганми?

Ёқубжон негадир зардобга тўлиб ўтирган экан, дўнгиллаб жавоб берди:

— Билмайман, кўрганим йўқ!

— Шундайдир, уртоқ Саидий, юборган бўлсангиз ҳам бизга келмаган булиши мумкин, бундай ҳодиса булиб туради.

— Журналда жавоб ҳам чиққан... Кўп жавоб берилди... — деди Саидий торгиниб.

— Қани, қачон, қайси сонларда? — деди Кенжана ва чиққан журналларни олиб Саидийнинг олдига қўйди.

Саидий журналларга қўл теккизмай «ўтган ишга салавот» демоқчи бўлди. Кенжанинг ўзи қараб чиқди. Бир неча сон журналда муттасил ва баъзи бир сонларда икки жойда Саидийнинг исмини «босилмайди» сўзи билан безалганини кўриб аввал ҳайрон қолди, сўнгра бир оқарди, бир қизарди.

— Ёқубжон, шу нарсаларни мен ҳам кўрганмиканман?

Ёқубжон ўзини ишга ҳаддан ташқари берилиб кетган ва унинг гапини эшитмаганга солди.

— А, Ёқубжон?

Саидий ўнғайсизланар ва Кенжанинг афтини куриб, бирон можаро бошланишидан қўрқар эди.

Кенжана саволини яна бир такрорлагандан кейин Ёқубжон, юзида асабий табассум билар жавоб берди:

— Сизнинг кўрган-кўрмаганлигинингизни мен қаёқдан биламан? Кеча қайси пивохонада учиб қолганингизни ҳам мендан сўрайсизми?

Кенжанинг ранги оқарди.

— Ёқубжон, мен сиздан насияга мол сўраётганим йўқ, идорада, иш устида, иш юзасидан гапираётгорман?

Кенжана бутун журналларни қўлтиқлаб Саидийни етаклади, уни муҳаррирнинг олдига олиб кирди ва

воқеани бошдан-оёқ баён қилди. Мұҳаррир жуда оғир одам экан, журналларни күриб чиқди-да, бош қашлаб деди:

— Хуш, ким күрган экан бу нарсаларни?

— Ҳамма гап шунда-да! Афтидан, ҳеч ким күрмасда-ноқ, «босилмайди» жавоби берилаверган. Журналда ёшларга тарбия ва кенгашни реклама қиласыз, ҳолбуки бир ёш ёзувчи йигирмалаб асар юбориб бир оғиз масла-хат ололмайди.

Мұҳаррирнинг жаҳли чиқди.

— Нега шунга қарамайсиз, ахир? У асарларни күрмас-ган бұлсанғиз, мана бу жавобларга диққат қилмайсиз-ми? Нима бу, кетма-кет йигирмалаб «босилмайди». Ўртоқ Сайдий, битта ҳам ёзма жавоб олганингиз йўқми?

Сайдий «йўқ» дегани тортиндиди. Кенжә жавоб берди:

— Энг охирги асарларини ҳам мен корзинкадан топдим. Битта ҳам ёзма жавоб олган эмас. Мен «босил-майди»ларга диққат қилмабман.

— Қани, Ёқубжонни чақириң!

Кенжә чиқиб Ёқубжонни олиб кирди.

— Хуш, Ёқубжон, — деди мұҳаррир, — бу «босил-майди»ни күпайтириб юборибсизми? Ёш қаламларин-гизга ёзма маслаҳат юборишни эсингиздан чиқарганин-гиз йўқми?

Ёқубжон хийла шошиб қолди:

— Бориб туради. Баъзилари қайтади. Берилган адрес нотўғри бўлади.

— Мана бу кишининг узи келибди, агар кўрсатган адреси чатоқ бўлиб, хат қайтган бўлса, ҳозир узига беринг.

Ёқубжон чинакам гангиди.

— Қайтган хатларни сақламаймиз.

— Э, қайтган хатни сақламасанғиз унинг юборилга-ни ва қайтганини қандай биламиз? Мана ҳозир бу киши бизга даъвогар. Айб бизда эмаслигини қандай исбот қиласыз? Бу ярамайди. Ёшларга тарбия ва кенгаш учун ойига минг сўмлаб жамоат пулини сарф қиласыз. Берил-ган маслаҳатлар ҳавога учаверса, сарф қилинган пул исроф ҳисобланади-я! Бунинг учун шуро ҳукуматининг қонуни бор. Қани, Илҳомни чақириң.

Ёқубжон ўрнидан турмоқчи эди, ундан илгари Кен-жә чиқиб Илҳомни олиб кирди. Сайдий Илҳомни тани-ди, уни икки марта Салимхоннинг уйида кўрган эди. Мұҳаррирнинг авзойини кўриб Илҳомнинг ҳам ранги учди.

— Хўш, уртоқ Илҳом,— деди муҳаррир, — ёш қаламларингизнинг ахволидан хабардормисиз ё маслаҳат бериш ишини ҳам тўхтатиб қўйдиларингми? Юборилган маслаҳатлардан копия қолмас экан. Иш расво-ку! Хўш, гапни қисқа қилайлик-да, эртадан кейин соат ўн бирга шу ишга алоқадор кишиларингизни тўпланг. Эрта-индин чиқадиган сонда ҳам бир талай «босилмайди» бордир-а, Ёкубжон? Босмахонага бориб, олиб ташланг. Минбаъд журналда жавоб беришни тарқ қилинг. Калламиз тоза шишган экан!

Ёкубжон чиқиб кетди. Унинг кетидан Илҳом ҳам чиқди.

— Жиноят! —деди муҳаррир.

Кенжা қўзғолгандан кейин Саидий ҳам ўрнидан турди. Шундай кўнгилсизликка сабаб бўлгани учун Саидий кўп хижолат тортар эди. Кенжা билан хайрлашганида афв сўради.

XIV

Мунисхон дарс тайёрлагани келадиган куни Саидий узи учун бу қадар азиз бўлган хатни мумкин қадар яққолроқ жойга қўиди. Бироқ, Мунисхон хатни курдию, совуққонлик билан жойига ташлади-да, оғзига қурут солиб китобини очди. Агар хат тўғрисида у бир оғиз гапиргандан Саидий журнал идорасида бўлган гапларни бошдан-оёқ айтиб берар, бу эса уни Мунисхон олдида факультетдаги бошқа минглаб студентлардан бир оз бўлса-да, юқорига кутарар эди. Мунисхон хатта эътибор қўлмаслиги билан ўзини яна ҳам юқорироқ кутарди. Шундан сўнг, Саидийнинг назарида, бу қиз уфқдай бўлиб қолди: унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқлашади.

Бироқ Саидий чўкмади, чунки яқин кунларда босилиб чиқажак ҳикояси то Саидий етгунча бу уфқни бир жойдан қўзғолмайдиган қилишга вайда берар эди.

У ҳар куни дарсга кетаётib, йўлда учраган будкаларга кўз ташлаб ўтарди. Унинг куни факультетга етгунча, журнал бугун ҳам чиқмаганлигига ишониши билан куннинг ҳар бир минути зериктиради, ҳатто Мунисхон билан ўтказган кун ҳам навбат кутиб ўтказилган умрдай узоқ туюларди.

Бир куни дарсдан қайтишида йўл устида учраган биринчи будка унинг бир ҳафталик ҳордигини чиқарди. Бу будкада ўша журналдан бир даста ётар эди. Саидий

бирданига икки нусха олди ва дарҳол мундарижасини қараб, ўз исмини ўртада кўрди. У маст кишидай тенти-рар ва назарида, ер оёғи остида кигиз сингари юмшар-гандай эди. Шунча узоқ йўлдан ҳужрасига қандай ва қайси қўчадан келганини, эшикни қандай очиб стол ёнига борганини, қўлидаги китобларни нима қилганини билмас эди. Ҳикояни ҳаял ўтмай уқиб чиқди. Кенжа орттирган боб ҳикоя қўлэзма эканида билиниб турган-дай эди, ҳозир тамом ёпишиб кетибди.

Яна ўқиди. Шундан сўнг, назарида, «Қаландар» банл қилган саҳифалар эскирган, кўп ўқилган китоб сингари кирлангандай бўлди. Журналнинг иккинчи нусхасини қирқди. Дам ўтмай бу ҳам, назарида шундай кўринди. Чиқиб будкадан яна бир нусха олиб кирди-да, қирқмас-дан столнинг тортмасига солиб қўйди. Столнинг торт-масида туриб унинг ҳам шу саҳифалари эскираётгандай бўлар эди.

Кучага чиқса худди бирор муборакбод қилаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртаси-га факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўгрисида гапиришаётгандай бўлар, «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулогига «Саидий» бўлиб эшитилар эди.

Шу биринчи муваффақиятдан сўнг Саидийнинг ик-ки йил ичида бўшаёзгай иликлари тўлди, анчайин оғирликдан синиш даражасида эгиладиган суюклари қотди, пўлатга айланди, йўл устида очилган лола сингари нурсизланган юзига қон югуриб тиниқлашди.

У янги куч, қайнаб турган ҳавас ва мароқ билан яна ёзиш ишига киришди. Унинг эндиғи ҳикояси Кенжа айтганча, бу куннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўгрисида эди. Шу ҳақдаги материалларни газеталардан қидира бошлади ва бу ишга киришган, шу ҳақда муҳтоҷ булгани маслаҳатлар тўгрисида журнал идорасига хат ёзди. Ҳатнинг жавоби уч кунга қолмасдан келиши керак эди, бироқ орадан ўн кун ўти ҳамки, келмади. Биринчи боришда Ёкубжон сингари кишиларнинг нотинч бўлишига сабаб бўлгани учун ўзи боришини истамас эди.

Навбатдаги сон журналда ер ислоҳотига доир бир сатр ҳам асар чиқмади. Саидий шошиб ҳикоясини юборди.

Бир неча кундан кейин марказий газеталарнинг бирида Кенжанинг бир таассуроти чиқди. Бу, қишлоқда

ўтказилган мажлисларнинг руҳи, камбагал деҳқонлар, батракларнинг қанча ер, қандай шартлар билан қанча муддатта берилиши тўгриларида берган сўроқлари, ер ислоҳотини амалга оширишни тезлатиш тўгрисидаги талаблари ва бунга тайёрлик юзасидан бошланган ишда кўрсатаётган фаолиятларини уз ичига олган очерк бўлиб, Кенжабуни Фаргона водийсининг Ганжиравон қишлоғидан ёзган эди.

XV

Ёш ёзувчиларга тарбия берадиган бу журнал Сайдийни талай вақтгача поймол қилган бўлса-да, ҳарҳолда, «Қаландар» муваффақият қозонди, ҳатто алоҳида ёзувчилар, танқидчилар орасида баҳс-мунозараага сабаб бўлди. Буни Сайдийга Мунисхон етказиб турарди. Мунисхон, албатта бу гапларни маҳсус Сайдийни хурсанд қилиш учун эмас, акасининг олдига қандай катта кишилар келишини айтиб мақтаниш учун гапирав эди.

Бир куни Салимхон Сайдийни соғиниб Мунисхондан айттириб юборди. Сайдий шуни кутиб юрган эди.

Сайдий келадиган куни одатда Салимхон узи ёлғиз бўлар ва Сайдий бор вақтда бирор эшикни қоқса, уйда эканини билдирамасдан қайтартирап эди. Сайдий одатдагича эшикдан тортинмай кирди. Салимхон уни ҳовлиниг юзида қарши олди. У ялангбош, пальтосиз, андак ширақайф куринар эди.

— Одам борми? — деди Сайдий тисарилиб.

— Йўқ... ҳеч ким... узимизники, — деди Салимхон ва Сайдийни қўлтиқлаб эшикка томон олиб юрди. — Бу кун шундай бир тасодиф... Ўзингиз билган Аббосхон...

Уй тамакъ тутунига тўлган. Стол устида тўгралиган пиёз, тузланган бодринг, кабоб сихлари, бири бушаган, яна бири ярим бўлган икки шиша турар ва бир четдаги кулдондан папирос тутуни ингичка, узун бўлиб кўтарилар эди. Диванда ёнбошлаб ётган Аббосхон Сайдийниг ҳурматига қимирилаб қўйди.

— Танийсанми, Аббос, бу кишини? — деди Салимхон. — Бу киши... «Қаландар»ни ёзган ёш адаб.

Аббосхон илжайиб қўл узатди.

— Жуда яхши танийман. Бу киши менинг шогирдим. Куп йиллар бўлади, курганим йўқ эди.

Сайдийни сур босди. Салимхон ҳали қўл урилмаган бир тарелка кабобни Сайдийниг олдига суриб, бости-

риб-бостириб бир неча рюмка узатди. Саидий бу рюмкаларни қийинчилек билан олиб, осонгина бушшатар эди. Аббосхон Саидийнинг ёшлигидаги ҳаммактабларидан бир неча кишини ном-баном айтиб, Саидийнинг уша вақтдаги адабиётга бўлган ҳаваси тўгрисида сўзлаб кетди:

— Уша вақтда бу кишининг шеърларини деворий газстада кўрар эдим. У шеърлар ҳозирги «тегирмончи» шоир... Газетадаги таассуротини ўқидингми? Ҳий... таъсирланибдилар!..

Саидий суз Кенжга устида кетаётганлигини тушуна қолди. Аббосхон билан Кенжга орасидаги келишмовчиликни Саидий бир вақт боргани мажлисда кўрган эди. Икки орадаги, тўғрироғи, икки тўп орасидаги душманлик уша мажлиснинг руҳидан билиниб турган эди. Сўнгти вақтда матбуотда бўлган чиқишилар Саидийнинг бу фикрини тасдиқлади. Аммо душманликнинг ҳар бир сири танқид, тақриз сўзлари билан ёпилар эди. Кенжанинг таассуротини Аббосхон «санъаткорона бир нарса яратишдан ожиз бўлиб, ўз исмини шундай нарсалар билан чиқаришга, шоирлик обрўйини арзиган-арзимаган нарсаларни ёзиб матбуотда кўриниб туриш билан сақлашга бўлган тарафдуд», деб баҳолади.

Ичган вақтидаги одати бўйича, Аббосхон ҳеч кимга суз навбати бермади. Унинг кўп сўзлаши хусусан Саидийни зериктирмас эди. Аббосхон ҳам унга, Салимхондай маданиятни севгучи, санъатга ҳурмати зўр, талантнинг «заршунос»и бўлиб кўринди. У «Қаландар»даги турли камчиликларни таъна қилиб, Саидийни уялтириди, хусусан, охирги бобни шунча ёмонладики, Саидий уни ким қушганини айтишга мажбур бўлди.

Даҳлизнинг ташқи эшиги очилиб кимдир кирди. Салимхон дарҳол ўрнидан туриб, урта эшикни очди ва кутиб турган кишиси келгандай:

— Эй, муҳтарам домла!.. — деди ва четланиб йул берди.

Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк мовут аврали пустин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардоzlантган сариқ этикнинг тумшугидай ялтирар эди. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирлатарди. У ҳеч ким билан сурashiшга интилмади, ҳурматига ўрнидан туриб девор остида қисилиб турган Саидийга қарамади ҳам. Аббосхон келиб сурашди. То бу

одам курсига секин, эҳтиёт билан ўтиргунча ҳеч ким ўтиради. Салимхон шишанинг остида қолган конъякни рюмкага бушатиб, кабоб билан унга узатди. Домла дарров ичиб, орқасидан ҳеч нарса емади ҳам.

— Бўлдими энди, шу? — деди у, Салимхонга рюмкани кўрсатиб.

Унинг товуши жуссасига қараганда ҳам йўғонроқ эди. Салимхон кулди.

— Сизнинг тегишингиз алоҳида, домла! Ҳозир кабоб тайёр бўлади...

Аббосхон билан домла нима тўгрисидадир сўзлашар, бу сўзлар бош-кетсиз бўлганидан, Саидий ҳеч нарса англамасди. Кабоб кириб, янги шиша очилгандан сўнг суз турли мавзуларда бўлиб, домланинг чехраси андак очилди.

Домла Муродхўжа узининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар унга фақат она тили муалими — тилчи, деб қарапди. Зотан, Муродхўжа домла бошқа улфатлари сингари узини «қизил» кўрсатишга уринмасди. Унинг шу феъли кўп дустларига ёқмасди. Шунинг учун, унинг ранжишига сабаб бўлса ҳам, булар у билан очиқ борди-келди қилмасди, ўрни келса мажлисдами, матбуотдами сўкишарди. Домла эса бундан унча ранжимасди. Шу Аббосхоннинг узи неча марта мажлисларда уни ёмонлаган. Шаҳарда кўп кишилар Салимхон билан домла орасида душманлик бор гумон қиласди.

У эрталаб гулқанд билан нонушта қилишни, пешинда кобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солинган мусаллас ичишни қанча яхши курса, ўзбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севарди: ҳатто самовар ўрнига ўзиқайнар, электр ўрнига симчироқ, деб суз тўкиб юрарди.

У соф тил ўргангани ҳар замон қишлоққа чиқарди, Ниёзмат Ҳожи деган кўп йиллик қадрдони бор. Унинг келгани маълум бўлган соатдан бошлаб, Ниёзмат Ҳожининг уйига дастурхон ёғила бошларди. Домла улфатларидан соф тил ўрганса, улфатлари ундан хўжаликни бошқариш йўлларини ўрганарди.

Домла бу ерга келиб биринчи рюмкани ичгунча ҳам табиати хира, асабийлашган эди; ичгандан сўнг орага

бошқа гаплар тушиб, овунди. Аббосхон Кенжанинг таассуроти тўғрисида сўзлагандадомла яна асабийлашиди.

— Бу ислоҳоти билан шуро ҳукумати ўзбек қишлоқларини вайрон қилмоқчи! — деди у қичқириб, худди бунга шу ерда ўтирганлар айблидай. — Тегирмончи шоирларинг таъсиранган эканлар, кўрдим...

— Фирқа аъзолари, мастьул ишчилар орасида ҳам бу ислоҳотга бетарафлик, ҳатто, норозилик кайфиятлари йўқ эмас, — деди Аббосхон узоқ жимлиқдан сунг, — Кенжага ўхшаган кишилардан ҳам упкаласаб бўлмайди, чунки унинг иши ном чиқариш...

Саидийнинг шу кунги сухбатдан олган таассуроти шу бўлди: санъат мустаҳкам кўргон, уни эгаллаш ҳар кимнинг ҳам иши эмас. Бу тилсимнинг сирларини билмасдан туриб бу соҳага қадам қўйиш ҳалокат даражасида хавфли. Бу тилсимнинг сирлари шу Аббосхонгагина маълум. Бу одам, бошқа кўп кишилардай бирорвнинг камолотини кўролмайдиган киши эмас. У қобилият тўғрисида «заршунос» булиб, ҳар кимга, ўз иқтидорига қараб, шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлиқ сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин. Кенжа — шоир эмас. Унда қобилият ҳам йўқ. Ундан кейин чиқсан ёш шоирлар жуда илгарилаб кетган. Буларни Кенжа кўролмайди, шунинг учун шоир булишга ҳаваси булиб, тўғри йўлга тушган ёшларга ўзини хайриҳоқ кўрсатиб, уларни жуда усталик билан адаштиради. Шунинг учун Кенжанинг маслаҳатларига қулоқ солиши — адашиши, ер ислоҳоти ўзбек қишлоқларини хароб қиласди.

Саидий ҳужрасига ярим кечада қайтиб кетди. У ланж эди, эртасига факультетда ҳам шундай булиб юрди, то кунглини ундан ҳам баттар ғаш қиладиган янги ташвиш ортгунча шундай булиб юради. Бу кунларда марказий газеталар йирик-йирик сарлавҳалар қўйиб, турли жойларда ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бошлангани, унинг бориши тўғриларида хабарлар босар ва уларнинг ичидаги ёшларнинг шеърлари, очерклари ҳам кўринар эди.

XVI

Факультет комсомол ячейкаси ер ислоҳотига тайёрлик кампаниясини ўtkазишида қатнашиш учун йигирма комсомолни сафарбар қилиб, район комитетининг их-

тиёрига юборди. Кенж ва унинг маслаҳатларидан ихлоси қайтган, Аббосхонни узига ягона хайриҳоҳ деб билган Саидий учун бу — вужуди билан нафратланадиган иш, зур ташвиш бўлди. Ячейка котиби сўз орасида «борищдан бош тортганларга нисбатан ташкилий чора курамиз», дегандан сўнг Саидий важ-тақал қилишга ҳам юраги дов бермай, район комитетига боришга мажбур бўлди.

Район комитетида бу ишларни эски таниши Шариф бошқарар эди. Саидий уни куриб, худди кўриниш беришдан кўрқиб, қочиб юрган одамига дуч келгандай, юраги «шув» этиб кетди. Шариф эса у билан дўстларча кўришди.

— Хўш, уртоқ Саидий, — деди Шариф, — Эҳсондан ҳеч хат оласизми? Ноинсоф, бизни тамом унутиб юборди, шекишли.

— Анча бўлади хат олганим йўқ. Хат ёзай десам адресини йўқотиб қўйибман.

Шариф кулиб тегишид:

— Хайрият, отини эсдан чиқармабсиз?

— Қишлоққа ўзингиз ҳам чиқасизми? — деди Саидий гапни чалгитиш учун.

— Чиқамиз, ҳеч қандай узримиз йўқ.

Саидий, «узримиз йўқ» дегандан «сенинг узринг булса айт, олиб қолай» деган маъно англади-да, секин:

— Бир ҳафта қишлоқда юриб келсан бу йил курсда қоламан, — деди.

— Нега?

— Жуда қолоқман.

— Қайси фанлардан?

— Асосий фанларнинг ҳаммасидан.

Шариф хунук хабар эшитгандай, унинг юзига тикилиб қолди.

— Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётисизми?

— Мен шеф сураганим йўқ.

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Шеф олиш учун сизнинг сўрашингиз шарт эканими? Ким дарслардан қандай кетаётганини ячейканинг ўзи билмайдими? Сизни ячейка нима учун бу ерга юборди?

Шариф бу гапни айтиб телефонга қўл узатди, авзойидан ҳозир ячейка котибини чақириб, тоза қовурадиган кўринар эди.

— Шошманг, шошманг, — деди Саидий қути учиб, — бошқа узрим бор.

— Ха, шундай дэнг! Бу узингизни ячейкага айтган-мидингиз?

— Йўқ, узингизга айтиб қоя қолай.

— Бизга айтишнинг ҳожати йўқ.

У нақадар расмиятга кўчса ҳам, Сайдий ҳарҳолда бу ёлғон важини ўринлатиш умидида эди.

— Майли ячейкага айтаман, аммо сизга ҳам айтай: касалман, доктор юришни ман қилган.

— Э, нима булди, комсомол олдида шундай катта вазифа турса-ю, бизнинг Раҳимжон юролмайдиган булиб ўтирас! Ростдан айтасизми? Мен сизни рўйхатда кўриб суюнган эдим, ёзувчисиз, кўрган-билганларингизни ёзив турсангиз яхши бўлар эди, деб уйлаган эдим. Хайр, бундай бўлса ячейкага доктордан қоғоз келтириб берсангиз ўзлари сизни қолдиришади.

Боя Сайдий ўзига жуда яқин келгандай сезган Шариф ундан яна узоққа кетди, яна аслига қайтди.

XVII

Комсомоллар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қишлоққа кириб келишди. Ҳаво очиқ уфқда киприк сингари турган тераклар орасидан кутарилган қуёшнинг нурлари томлардаги қор, тарновлардан осилиб турган чумаклар ва оёқостидаги музларда акс этиб, кўзни қамаштирар эди. Қишлоқнинг бу куни қиши кунларига эмас, кўпроқ аввал баҳор — қўш маҳалидаги кунларга ўхшар эди. Баҳорнинг энг юмшоқ офтобишувоқ кунида қурт-кумурсқаларга жон кириб, ер остидан чиққандай, одамлар тўзиган. Қишлоқнинг ҳар кучасида ҳаракат, қичқириқ. Боласининг тўнчасини ёспинган хотинлар, оёқлари загча оёғи сингари қора, юз ва қўллари кўкарган болаларини койиёди ва ҳозир уйга кирмаса отаси келганда урдириш билан қўрқитади. Болалар писанд қилмасдан музлаган лой устида иргишлиб юради. Ёш қизчалар укаларини кутариб, худди ҳозир ватватлаб ўтадиган карнайни кутгандай, деворлар остига тизилган.

Аравалар бурилиб бозор бошига томон йўналганда муюлишдан чиққан гавдали, жулдур кийинган бир йигит, оғзидан чиққан бугдан оқарган мўйловини енги билан арта-арта аравалар кетидан қувиб етди. Унинг кетидан ушандай жулдур кийимли, аммо унга қараганда кекса бир киши ҳам келар эди. Йигит сўнгги араванинг кетидан ушлаб баланд товуш билан сўрашди, сўнгра сўради:

— Ростини айтинглар, мулла акалар, чучунтиргани келдиларингми, ер бўлиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми, ахир?

— Ўзим бир батракман... — деди йигит сўраган кишидан кўзини олмай, — куч кўп... хотин, бола-чақа йўқ. Союзқўшчига ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Еди тайини йўқ... Ана, мана... деб.

Унинг кетидан келаётган мўйсафид бир нима деб йигитнинг биқинига туртди, сўнgra эгри бармоғи билан унинг пешонасига ниқтаб:

— Пешонангта ер битган бўлса оласан... — деди ва шундай эмасми, демоқчи булиб аравадагиларга қарди.

— Битмаганига қарайдими,вой... — деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда, — пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган бўлса, уни учириб йигрма танобгина ер битса ҳам бўлади...

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу кўптирма нондай ерлар чойракорнинг ўзиники бўлса-чи, ҳой... Яна ҳукумат машина, омоч берса... эллик пайса уруглиқдан ўнта туяга юк унмаса жиртак чалинг, афандихон!.. Охунбоев мияси путун одам экан, деб қўйдим... Шуни билади. Лекин иш бошига камбағал ўтирсин, дегани — мияси путун одам ўтирсин, дегани экан-да! Ё гапим беандозами?...

Аравалар оёқ остидаги музларнинг қовурғасини синдириб, фижирлаб бориб, бозорбошидаги қизил чойхона олдида тўхтади. Қизил чойхона эшиги ҳар очилганда ундан чиқсан оппоқ буг, ҳудди пуфлангандай юқорига урар, тиниқ кўк осмонга кўтарилиб, тарқаб кетарди. Қаерданdir пайдо бўлган бир киши комсомолларни бошлаб қизил чойхонага олиб кирди. Ичкарида одам кўп. Самоварчи шошилган. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда чойнак қопқоги чиқирлади. Чилим қуриллайди. Комсомоллар бу ерда тўхтамай, тўрдаги эшикка кирди. Ғовур, кулги андак босилиб турди. Комсомоллар кирган бу кичкина ҳужра ер ислоҳоти комиссияси ўрнашган уй эди.

Бу уй эрталабдан то ярим кечагача очиқ. Ҳар куни сон-саноқсиз одам кириб чиқади... Қишлоқ усталари ясаган икки стол устида даста-даста қофоз. Стол ёнида комиссия аъзолари қўшчи-батрак фаоллари ўтиради.

Ер, асбоб ва гайриларнинг ҳисобини билиш учун бутун халқдан маълумот олинар эди.

Арава кетидан эргашиб келган йигит секин энгashiб, комиссия раисига нимадир деди. Раис бош иргатди-да, яна ишида давом этди. Унинг қаршисида урта ёшлиардаги, боши кўкчага ўхшаган узунчоқ, узи ориқ, аммо вужуди пай бир киши ўтириб жавоб берар эди.

— Ўзимнинг отим Урайим, отам Раҳматулла. Бувам... отини билавермайман. Ёшим ўттиз олти яшар. Бир суюм ҳам ерим йўқ. Қуриқ берсаларинг ҳам майли, ўзим очиб оламан.

— Хўжайнингизнинг қаерда, неча таноб ери бор?

— Ўзимдан сўранглар... — деди Иброҳим қизариб ва атрофига қаради. Ҳамма жим, ундан жавоб кутар эди. У ноилож давом этди. — Икки йилдан шу ёққа ҳақ олганим йўқ. Ўзим олмадим. Аяхти тўртта қиласиз деб...

Раис кулди.

— Хўжайнингиз хотин олиб бераман, деганмиди?

— Ҳа-да...

— Ҳуш, майли, ерини айтинг-чи!

— Энди... бир жойда. Гадой Топпосда икки юз етти таноб, Курғончада бир юз етмиш уч таноб. Шу, бошқа йўқ.

— Шундан қанчасини уз кучи билан экади?

— У киши кетмон чополмайди. Парзати йўқ...

— Хўжайнингизнинг оти нима?

— Ниёзмат Ҳожи Дусмат ули-да, билмайсизми?

— Ердан бошқа тағин нимаси бор?

Иброҳим ҳаммасини айтиб бўлгандан кейин, раис ручкани сиёҳга ботириб, анкетанинг остига қўл қўйшини таклиф қилди. У ручкани олмай иккала бош бармогига қаради ва ёрилмаган, текисроғини тутиб кулди:

— Энди, мулла ака, муҳр босиб қўя қолай... Отабувамиз ҳам муҳр босган. Бирорнинг эшигида юрган одаммиз. Қўл қўйиш у ёқда турсин, намозликни ҳам билмаймиз...

Раис унинг бармогига сиёҳ суртди. У бармоқ босиб урнидан тургандан сўнг, бошқа киши ўтирди ва савол-жавоб давом этди.

Саидий ҳозиргина бозордан олиб келинган қўйдай бегонасираб, бурчакда ўтирас эди.

Шаҳардан чиқсан комсомоллар орадан икки соат ўтгандан сўнг жамоаларга тақсим қилинди. Саидий яна

бир комсомол билан шу ерда ишлаб турган комиссиянинг ихтиёрида қолди. Шериги кечгача ишга киришиб кетди, Саидий эса умрида ўйин тушмаган, аммо кўпчиликнинг зўри билан ноилож ўртага чиқсан кишидай нима қилишини билмас, қизарар эди. Бунинг устига, ерсиз дэхқонларнинг ислоҳотни ўтказишга ёрдамчи гуруҳидан кўп кишилар турли саволлар бериб уни гаранг қилишар эди.

Бу сон-саноқсиз чоракорлар, батраклар ичida Саидийнинг диққатини жалб қилган киши «пешонамдан чойракорчиликни учиртириб, йигирма танобгина ер битғираман», деган йигит — Йулчибой будди. Йулчибой очик, хушчақчақ, барвасталигига қарамасдан абжиргина йигит; гапга ҳам уста, ҳар бир ибораси Саидийни завқ қилдиарди.

Йулчибой кўпинча кечкурунлари Саидийнинг олдинга — ётоқقا келади, Саидий билан узок сўзлашиб ўтиради. У нима тўғрида гап бошласа охирини шу ер ислоҳотига боғлайди-да, Саидий учун қанча саволлар чиқаради. Саидий эса унинг кўп саволларига жавоб беролмасди.

— Хўп, — деди Саидий бир кечаси Йулчибойга, — ерни олдингиз, пешонангиздан чойракорчиликни учирдингиз, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?

— Оқ пошшо келса дейсизми?

— Йўқ, оқ пошшо ўлган, бошқа... Уруш бўлса дейман.

— Бари бир-да... Оқ пошшо бўлмаса кўк пошшо булар. Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки, бойни яхши кўрадиган пошшо урушади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди, алваттаинки ҳукуматимиз «қани, Йулчивой», деса «лаббай», деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон aka!

Комиссия эртадан кечгача тинмай, баъзан кечалари ҳам ишларди. Чоракорлар, батраклар куракчасини ушлаб, сумалак қозони атрофида юрган ёш болаларга ухшарди: ҳар ишга тайёр, ҳар суроққа ҳозиржавоб ҳар бир янги келган кишидан янги бир маълумот олишга шошилади; ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бориши тўғрисида ёзib турган газеталарни ўқитиб эшитади, комиссиянинг тайёрлик иши тезроқ битишига ёрдам беради. Ери кўп кишилар суроқ берганда ўзларини анқовликка солиш билан кўп вақтни олишади. Бир кун

икки кишининг суроғи яқин тўрт соат вақтни олди. Булардан бири ўрта деҳқон, иккинчиси кўп ерли одам эди. Ўрта деҳқон эшиқдан кириши билан дир-дир титради, комиссия аъзоларига, нарида турган қўшчи-батрак фаолларига бир-бир қаради-да, ҳеч ким савол бермасидан жавраб кетди:

— Ўтгиз икки таноб ерим бор. Газетага қирқ танобдан ортигини оламиз, деб битилган... Меникини ҳам олармишсизлар, деб эшитдим. Агар оладиган бўлсаларинг жавур, укалар... Ҳукумат камбагалпарвар бўлса, мен бой эмас...

Комиссия раиси унинг сўзини бўлди ва ери олинмайдигина эмас, керак бўлса қўшиб берилишини билдириди. У тўлдирилган анкетага бармогини босганидан сунг, ўрнидан тураётib орқа томонида турган қўшчи-батракларга қаради.

— Мана, ҳой Қучқорвой, Сатторқул, Йўлчивой... Мана сизлар эшитдиларинг, комиссия укам нима дедилар? Ер бермасалар ҳам гўрга, ўзимизникига тегмасалар бўлгани. Мана, эшитиб қўйинглар, ерингга тегмайман, дедилар. Лавз ҳалол.

У худди бирор «тўхта» деяётгандай, орқасига қараб-қараб чиқиб кетди. Ундан кейин новча, пахмоқ соқолига оқ тушган, ранги сарғимтири, кўп уйқудан қолган кишидай кузлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди. У худди бир айб иш қилиб қўйгандай, ҳеч кимнинг юзига қарамасди. Қизил чойхонадаги ғовур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо намоён бўлди. Қоғозларни дасталаб турган Сайдийнинг ёнида утирган Йўлчибой секин уни туртиб, бу одамга томон имлади. Ҳамманинг диққати шу одамга жалб бўлган, ҳамма унинг жавобини кўтарди.

— Отингиз нима? — деди раис ручкани сиёҳга ботириб.

— Ниёзмат Дусмат ўғли...

Йўлчибой, тараңг тортилаётган ипнинг узилишини кутгандай, ҳаракатта тушди ва секин:

— Ҳожи бува, отингизни жуфт айтинг... — деди ва енги билан оғзини артди.

— Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!..

Раис аввал Йўлчибойга, сунгра Ниёзматга қараб «Ҳожи» сўзини қўшиб ёзди.

— Қанча ерингиз бор?

— Қирқ-эллик танобча бор...

Йўлчибой ва унинг кетида турган батраклар типирчинди. Фовур кўтарилиди.

— Жим, ўртоқлар, — деди раис ва давом этди: — Узингиз экасизми?

— Экамиз... чойракор ҳам бор...

— Қаролингиз ҳам борми?

— Ўзимизга қараашлик... қарол эмас... Қариндошимиз...

— Хўп, уша қариндошингизнинг оти нима?

— Ёдимдан кўтарилиди.

Стол атрофида ва эшик олдида илжайиб турганлар баравар:

— Раҳматулла ўғли Урайим! — дейишиди.

Ниёзмат Ҳожи қизарди, асабийлашди ва ҳамманинг юзига бирма-бир қаради-да, ҳеч кимга ҳеч нарса деёлмай, Йўлчибойга ёпишиди:

— Одам деган бунақа галамис бўлмайди, нима чиқади шу галамисликдан!.. Ҳар кимнинг ўз феълига қараб худо беради. Шу феълинг чакки, ука!..

Атрофда пиқир-пиқир кулги бошланди. Саидий дасталаётган қозголари ичидан Иброҳим Раҳматулла ўғлининг анкетасини олиб ўқиди:

— Иброҳим Раҳматулла ўғли... Ниёзмат Ҳожи Дўсмат ўғли деган бойнинг қароли. Бу бойнинг бир жойда икки юз етти таноб, яна бир жойда юз етмиш уч таноб ери бор...

— Жами уч юз саксон таноб, — деди Йўлчибой тескари қараб...

Кулги товуши шагал тўкилгандай бутун бинони кутариб юборди. Ниёзмат Ҳожи шолғомдай қизарди, терлади ва ўрнидан туриб, Йўлчибойга хитобан алланарсалар деди. Шарақлаган кулги ичida унинг товуши аранг эшитилар эди:

— Эй, хайр сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайғамбаримиз бир...

— Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир! — деди Йўлчибой яна тескари қараб.

Яна кулги кутарилиди, аммо Йўлчибойнинг ўзи кулмас эди.

Шундай қилиб кунлар ўтди. Саидийнинг қайтиш вақти ҳам яқинлашди, аммо жамоаларга кетган шерикларидан қайтиш тўғрисида ҳеч қандай хабар бўлмади. Улардан қайси бирларининг исмлари ҳар замон баъзи бир маълумотлар, тайёрлик ишининг бориши ҳақида

газеталарда босилган хабарлар остида кўриниб қолар эди. Сафарбарлик муддати битиб, орада икки кун ўтгандан сўнг Саидий бу муддат яна бир ҳафтага узайтирилганлиги ҳақида хабар эшилди. Бу хабар унда ҳеч қандай норозилик тутдирмади, чунки тезроқ қайтишга жуда ҳам орзуманд эмас эди.

Саидий бир куни ишдан анча эрта — қоронги тушартушмас қайтиб келди. Етоқда ҳеч ким йўқ. Тинч. Уйнинг сукунатини печкага ёқилган ҳўл ўтиннинг пишиллашигина бузар эди. Эшикни бирор худди мушук таталагандай тиқирлатди. Саидий югуриб бориб очди.

— Ассалому алайкум, шервачча, — деди бир кекса товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «тўқ» этиб ҳасса кирди. Саидий дарҳол четланиб йўл берди.

Эркак савзига ўхшаган бу чол ҳассанинг ёрдами билан курсига секин ўтириди-да, ёнидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга узатди. Саидий чироқни ёқиб, хатни кўздан кечирди. Бу хатдан унинг ўқий олган жумлалари шулар бўлди:

«Ёр ислоҳоти садрларига арзимиз шулким, биз фуқаролар дуогўи ҳукумат... Ҳукумат аз руйи шафқат оч ва қашшоқ ва муҳтожларга илтифотеки қилибdir, албатта дуо қилурмиз.. зероки, қашшоқ кимарсаларга таом ва нон ва либос ҳама нарсаики эҳсон худои таоло йўлига булиб қилмоқ ва бермоқ суннатдир... деб қўлим қўйдим чинорлик масжид имоми, Мулла Мирбоқи Миршоди ўғлидурман».

— Куп яхши, — деди Саидий хатни бувлаб, — мен комиссия раисига бераман.

— Шервачча, — деди чол иккала қўлинни қўрагига қўйиб, хириллаб, — газетага берсалар.. мардум огоҳ бўлса... камолга етинг... тупроқ олсангиз зар бўлсин...

У хириллаб, хайр-саҳоват, камбагалларга мурувват дин нуқтаи назаридан қанчалик яхши эканини исбот қилишга тиришиб бирпастда қанча оятлар, ҳадислар ўқиди. Саидий сўзни қисқа қилиш учун хатни эртага газета бошқармасига юборишни ваъда қилди. Чол жаврай-жаврай уйдан чиқди ва шу кеттанича тўғри хатми-қуръонга борди ва у ерда кўринган мўъминларга, шу жумладан Ниёзмат Ҳожига ҳам кўзини бақрайтириб ёлғон гапирдди: «Ҳозир ҳукумат мени чақиртириб, пешонамга тўппонча тираб ер ислоҳоти жоиз, деб фатво ёздирид», деди.

XVIII

Саидий, уша Раҳимжон Саидий, қишлоқдан кетишга шошилмас эди.

У қишлоқда келганида дастлаб янги муҳитга ўрганомай кўп қийналган эди, аммо ўрганганидан сўнг, таъби очилиб кетди. Унинг бошида сон-саноқсиз тайёр, фақат қоғозга туширишга маҳтал бўлган ҳикоялар бор. Буларнинг ҳаммаси бир ипга тизилиб роман бўлишни ваъда қиласади.

Саидий эртасига шериклари билан шаҳарга қайтадиган куни кечкурун ётоқхонага кетаётib, йўлда Муродхўжа домлани учратди. Бу учрашувни Саидий шунча кутмаган эдики, кузига ишонмади. Йўқ, Муродхўжа домла! Домла уша кўк мовут аврали пўстинига ўралган, бошида қозоқи телпак, ўрдак юриш қилиб келаётir. Саидий аллақачон салом беришга қарор берди, аммо сурashiш керакми, ё бўлмаса сурashiш улуғ кишини йўлдан қўйиб оғринтириш бўладими, шуни тездан ҳал қилолмади. Саидий то бир қарорга келгунча домла стиб келиб қўл узатди. Домланинг чеҳраси очик, ўзи мулоим, ҳаракат ва сўзлари билан Саидийни сира камситмас эди. Саидий «Салимхон хўп тушунтирганга ухшайди-да», деб ўйлади ва ўзини анча одамшавандга, салмоғи ортган сезди. Домла сурашганича унинг қўлини қўйиб юбормай, тор кўча томонга етаклади. Саидий қаёққа, деб сурашга ёки ётоқхонага бормоқчи эканини айтишга тортинар, бундан ташқари домла унга сўз навбати бермас ҳам эди.

Тор кўчанинг охиридаги куrimсизгина эшик олдида турган норгул бир йигит олдинда бораётган домлани таъзим билан қарши олди-да, четланиб, йўл берди; Саидий билан ҳам ўшандай таъзим қилиб сурашди. Саидий қоронги йўлакка кирди. Қаердадир, дсворнинг орқасидами, от кишинади, кимдир: «Хуш!» деди. Бу ертўладан чиққан товущдай бўғиқ эшигилар эди. Яна қаердадир бирор жоди босар, «ғирт-ғирт» этиб бедами, пояди қирқар эди. Саидий қоронгидан домланинг кетидан тусмол билан қадам ташлаб кетаётib йўлакнинг охирига борганида оғилнинг очик турган эшигидан ичкарига қаради. Ундан ҳовур ва гўнг ҳиди чиқар, ичкарида кимдир жинчироқ ушлаб қўйларнинг орасида юрар эди. Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димогига зирбак ҳиди келди.

Баланд айвоннинг туридаги сариқ бўёққа бўялган

деразадан пастланган осма чироқ кўриниб турар эди. Домла эшикка стганда честланиб Саидийга йўл берди. Даҳлизда кавуш, калиш кўп, ичкаридан ғовур эшитилар эди. Домла даҳлизга кирганда ғовур бирдан босилиб, ўрта эшик очилди. Ўрта ёшлардаги, жаги кенг, пешонаси дўнг, маймун қиёфасидаги бир киши кўринди. У Саидий билан кўришиб, таъзим билан ичкарига таклиф қилди. Ичкарида пойгаҳда тизилишиб тикка турган ўнга яқин киши ҳам Саидийни шундай қарши олди. То домла кириб ўтиргунча бу одамлар ўтиришмади.

Саидий бу одамлардан фақат икки кишини таниди: бири қайси куни «қаролининг исмини ёдидан чиқариб қўйган» Ниёзмат Ҳожи, иккинчиси эса кечаги хирилдоқ имом. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Саидийга сира қарай олмас ва унинг назаридан қочишга тиришар эди. Имом бир бурчакда қисилиб ўтириди. Ҳожи эса пойгаҳда озроқ ўтириб, сўнгра чиқиб кетди. Ҳамма тек қолди. Кимнингдир чўнтағида соат чиқиллар эди. Ниёзмат Ҳожи ош олиб кирди. Маймунга ухшаган киши токчадан қора бир кўзачани олиб, мусаллас қўйди.

Ошдан кейин Саидий кетишга рухсат сўради. Ҳамма Муродхўжа домлага қараб жавоб кутди.

— Шундайми? — деди домла ва ўрнидан турди. — Мен сизнинг келганингизни эшитиб келган эдим. Учтўрт кун хурсандчилик қиласиз, деб... Ишлайверсангиз бўлмайдими?

— Университет чақиртираётир.

— Яна бир-икки ҳафта ишлайман, десангиз...

Саидий жавоб бермай, эшикка томон йўналди. Маймунга ухшаган одам уни кўчагача кузатиб қўйди-да, хайрлашаётуб:

— Ўингизгача элтиб қўяр эдим, аммо ўзингиздан утар гап йўқ... Қишлоқ жойда галамис одамлар куп бўлади, — деди.

Саидий миннатдорчилик билдириб, катта йўлга чиқди ва бурканиб олиб, бозорбошига томон кетди.

Етоқ қоронги, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ. У қоронгига ечиниб муздек кўрпага кирди-да, тиззасини қучоқлади.

XIX

— Юр, Мунис, зиёлиларнинг кенгашига борамиз, — деди Саидий январь кунларининг бирида кечқурун университет биносининг зинасидан тушаётуб. — Ша-

ҳарнинг ҳамма зиёлилари тўпланади. Вилоят Ижроко-мининг раиси доклад қиласди... эшитамиз.

Лайлакқор уриб турар эди. Мунисхон ёқасининг қундузи билан бўйини үраб, тийғанчиқ ердан үтишга ёрдам қулини чузиб турган Саидийга қўл бермоқчи эди, бу гапни эшитиб узатаетган қулини тортиб олди ва ўпкала, орқага қайтмоқчи бўлгандаи, зинанинг охирги пиллапоясида тўхтаб қолди.

— О, Раҳимжон, — деди, — ўзингга муносиб гапни гапирсанг-чи!.. Туппа-тузук... ҳатто яхши йигитсан. Иштирок этишга мажбур бўлганимиз мажлисларни-ку, безгак дори ютгандаи, кўзни чирт юмиб аранг ўтказамиз, энди ўз ихтиёrimiz билан ҳам борайликми?..

— Мажлиса менинг Муродхўжа домлага қарши ёзган мақолам тўгрисида гап бўлса эҳтимол, — деди Саидий ва бир зина юқорига чиқиб, Мунисхонни етак-лаб тушди.

Муродхўжа домла ер ислоҳоти тўгрисидаги фикрларини унча ҳам катта бўлмаган мақолага жойлаб, вилоят газетасида бостириб чиқарди. Мақолани вилоятнинг тарихидан бошлади-да, ер ислоҳотини шамол қайси томондан қай вақтда келишидан тортиб то тоғдаги қорларгача боғлади ва оқибат, вилоятда ер ислоҳотини ўтказиш учун кўп йиллар керак, деган хуласа чиқарди. Бу кунларда домланинг ўзи газета бошқармасида ишлар эди. Унинг мақоласига қарши тўртта мақола келди. Буларнинг ҳаммаси, хусусан, Кенжা уни қаттиқ айблар, ҳатто аксилинқилобчи, деб сукар ва ер ислоҳотини тез фурсатда ўтказиш мумкин эканини исбот қиласди. Домла буларнинг ҳеч қайсисини муҳаррирга кўрсатмади, марказий газетага бошқарма номидан хат ёзив, бу мақолага қарши раддияларни босмасдан бошқармага юборилишини сурди, бу масала газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинишини билдириди-да, ер ислоҳоти тўгрисида хабарлар ёзиш ҳақида мухбирларга ёзилган мурожаатномалар орасида муҳаррирга қўл қўйдирни, тезда юборди. Шу куни кечқурун Аббосхон Саидийни уйига чақирирди ва унинг қишлоққа бориб келгани, шундан сўнг факультет комсомоллари орасида бўлган гаплардан боҳабар эканини айтиб, «мен умуман сизни сўраб тураман», деди.

Саидий қишлоқдан қайтиб келгандан сўнг факультет комсомол ячейкасининг бюроси унинг ер ислоҳотида яхши ишламагани тўгрисида алоҳида қарор қабул қиласди: «Саидийда комсомоллик сифатлари кам»,

деди. Агар район комитетидан келган вакил — Шариф «яна ишда синаш керак» демаса, Сайдий билетидан айрилар эди. Шундан сўнг Сайдийнинг факультетга қандай кирганини, унинг ким эканини текширадиган одамлар пайдо бўлди. Буни Аббосхон факультетдаги ҳар бир студентдан яхшироқ билар эди, шуни Сайдийга айтиб, Муродхўжа домланинг мақоласини ўқиганми эканини сўради. Сайдий ўқиган эди.

— Шу мақолага қарши бир нарса ёзмайсизми? — деди Аббосхон. — Ёсангиз факультетдаги гаплар ҳам босилар эди.

Сайдий кўнди.

Мақоланинг планини Аббосхон тузиб берди. Кечаси соат бир яримга жом урганда Сайдий мақоланинг остига яширин имзо қўйиб, диванда китоб ўқиб ётган Аббосхонга узатди. Аббосхон кўриб бирмунча жойларини тузатди ва яширин имзони учириб, Сайдийнинг очиқ имзосини қўйди-да, эртага оқقا кўчириб, муҳаррирнинг ўз кулига топширишни таъкидлади. Йкки кун ўтмасдан бу мақола ғазетанинг охирги саҳифасида, кўримсизгина сарлавҳа билан босилиб чиқди.

Шундан бери у Муродхўжа домлани кўрмаган эди. Бутун зиёлилар мажлисида уни Мунисхон кўрсатди. Домла ўртадаги қаторда утирас, ҳозир ҳаммомдан чиқ-қандай терлаган, қизарган ва чакка томирлари чиқсан эди. Минбарда сўзлаётган Кенжা нутқини шу сўзлар билан тугатди:

— ...Хатодан жиноятни айира билиш керак. Бу хато эмас, меҳнаткаш деҳқонлар оммаси манфаатига қарши жиноят.

Бирдан кутарилган қаттиқ қарсак зални ларзага келтирди. Муродхўжа домла бир неча мартаба ўрнидан туриб утирди, ҳар турганда худди сувга гарқ бўлаётган кишидай талпинар ва ғовур ичидаги бўғиқ товуши аранг эпнитилар эди:

— Менга сўз... мен инқиlobчи...

Мажлис раиси Салимхон қўнғироқ чалиб қарсакни босолмаганидан сўнг, столнинг олдига чиқиб икки қўлини кутарди. Қарсак босилди. Шу пайтдан фойдаланиб домла яна ўрнидан туриб бақирди:

— Мен инқиlobчи... менга сўз бсринглар..

Яна қарсак, ғовур кутарилди. Ҳамма бир оғиздан унга сўз берилмаслигини талааб қиласар эди.

Охирги қаторда утирган ўрта бўйли, чўққи соқол,

гуппитеттуннинг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди:

— Яхшилар! — деди узун енгини тирсагига суриб. — Ер ислоҳоти нима? Ер ислоҳоти октябрнинг самараси, уз йулида бу ҳам бир инқилоб, бир октябрча, унинг давоми. Мамлакатимиз зироат мамлакати. Чунончи бизнинг вилоятимизда уч фоизни ташкил қилган бой хужаликларнинг ҳар бири беш юз таноблаб, олти юз таноблаб ерга эга. Тўқсон етти фоизни ташкил қилган қолганларнинг қулида эса, ё арзимаган бир парча ер бор, ё бутунлай йўқ. Буни ҳар биримиз биламиз. Муродхўжа ҳам биздан кам билмайди. Шунингдек, ер ислоҳоти натижасида мамлакатимизнинг иқтисодияти кутарилишини ким билмайди? Шуни била туреб ер ислоҳотига қарши турар экан, албатта, яхшимас... Уртоқ Кенжა айтгандай, биз зисслилар, иштирокион фирмасининг бошлаган бу ишини олқишлиб, ёрдам беришимиз керак. Чунончи, қишки таътил кунларида ун беш кунми, йигирма кунми ер ислоҳоти хизматига тайёр эканимни, ҳар қандай вазифа юклатилса қўлимдан келганича адо этишимни билдираман.

Яна қарсак зални кутаргундай бўлди. Раис сўз сўраб кутарилган қулларга илтифот қилмай, боши билан «сўз Аббосхонга» деб ишора қилди. Аббосхон минбарга чиқиб, бир-икки оғиз сўзламагунча қарсак босилмади.

— ...Ер ислоҳоти, шубҳасиз, яхши, ёмон дейдиган одам бўлса, майли, десин. Агар ёмон дейдиган одам бўлмаса, «яхши»нинг ўзидан ҳеч нарса чиқмас эди. Бу срда ер ислоҳотининг фойдасига үлароқ бирмунча сўзлар бўлиб ўтди. Бу фойдали, чунки шу гаплар айтилмаса билмаганлар билмаганича, шубҳаланувчилар уз шубҳасида қолиши мумкин эди. Бунга нима сабаб бўлди? — «Ёмон!» Яъни Муродхўжа домла, Муродхўжа домла тушунмади. Бу ерда хатоми, жиноятми, деб фалсафа сотиб ўтиришга урин йўқ...

— Бу фалсафа эмас! — деди кимдир.

— Яхши... Агар мен бу мақола эгасини билсан, яъни Сайдийни шахсан танисан, балки мен ҳам шундай фарқقا борар эдим. Ким ёзган бўлса бўлсин, домланинг чиқишига яхши жавоб. Киши ҳайвондан ўзининг иккита куланкаси билан ажралади. Унинг биттаси — шу хатодир. Киши бор ерда хато бор. Гап уни уз вақтида тузатишдадир. Биз ишонамизки, Муродхўжа домла уз хатосини буйнига олиб, бизнинг сафимизда, қизил зисслилар сафида ижтимоий жамият учун кураштусидир.

Бутун зал домлага қаради. Домла, ҳар бири бир асрдай тюолган бир неча секунддан кейин үрнидан турди.

— Мен биламан, — деди у, — хато қилдим, аммо мен ер ислоҳоти бўлмасин, демадим. Шундай деган бўлсам далил кўрсатинглар. Фақат қийин дедим. Қийин эканлиги муҳаққақ, токи жами меҳнаткашлар, жумладан зиёлилар кўмак бермасалар... Мен қишлоққа чиқдим ва ислоҳот бўлгани яхши, деб «Қўшчи» аъзоларига тушунтиридим...

Шу ерда гувоҳликка тортармикан, деб Саидий қўрққанидан одамларнинг орқасига ўтиб турди. Домла давом этди.

— Салоҳиддин айтгандай, мана қишки таътил бўлади. Шунда, албатта фирмә кўрсатган йўлдан борамиз. Умр довонининг энг юқори нуқтаси қирқ ёш, ундан ўтгандан кейин киши яна пастга иккинчи турли болаликка қайтади. Нодонлик орқасида ҳар қандай эҳтиётсизлик бўлади. Бундан кейин албатта...

Гапнинг охирини ҳеч ким эшитмади. Шу билан бу түгридаги гап тугаб, навбатдаги музокарачи зиёлиларнинг ер ислоҳотидаги вазифалари ҳақида маърузачи томонидан эслатилмаган масалалар тўгрисида сўзлаб кетди.

Муродхўжа домла терини артиб, ерга тушиб кетган пўстинини олди-да, ёнида ўтирганларга эътибор қилмасдан, қоқа-қоқа атрофига қаради ва Саидийни кўриб қолди. Саидий Мунисхоннинг ёнида, деворга суюниб турар эди. Домла секин унинг ёнига бориб, юмшоқ ва иссиқ қули билан Саидийнинг қулини ушлади. Сузга диққат билан қулоқ солиб турган Саидий бир чўчиб тушди.

— Нега музокарага чиқмайсиз? — деди домла секин.

— Нима дейман? — деди Саидий домлага қарамасдан.

— Ҳеч бўлмаса савол беринг. Мана шундай тузуктузук одамлар бўлган мажлисда ўзингизни кўрсатсангиз яхши бўлади-да. Кўрдингизми Кенжани? Мен сизга иккита савол ёзил бераман, шуни беринг.

Саидий рози бўлган эди, домла орқага ўтиб бир минутдан кейин Саидийнинг қулига қоғоз қистирди. Қоғозда шулар ёзилган эди:

«1. Бирор ўз ерини ўзи хоҳлаб бирорга берса бўладими?

2. Шаҳар муаллимларининг ерлари олинадими?»

Саидий уқиб куриб, домланинг қулогига секингина пичирлади:

— Аттанг... Бизнинг факультетда ҳам мажлис бор. Озгина туриб кетмасам бўлмайди.

Домла бориб ўрнига ўтириди. Саидий секин Мунисхонни туртиб, кузи билан эшикни кўрсатди. Мунисхонга бу жуда маъқул булди ва кўчага чиқиб, ёргу электр чироги ёниб турган симёғоч остида Саидийни кутиб турди. Қор тинган. Шамол томлардаги, йўлкалардаги қорларни тўзитиб деворларга, дeraзаларга урар эди.

Саидий Мунисхонни қўлтиқлаб олди. Анча сргача жим боришди.

— Биласанми, — деди Мунисхон бирдан, — шу мақоланг жонингга ора кирди, йўқса сени факультетдан ҳайдашар эди. Қўнглингга ғашлик тушмасин, деб сенга айтмаган эдим. Ҳали ҳам дўнгиллаб юрган комсомолларинг бор...

— Кенж бу мақола Муродхўжа домлага гүё қарши ёзилгану, ҳақиқатда домлани ҳимоя қиласди деди-ку! Лекин тўғри, топиб гапирди.

Мунисхон ўз маҳалласи — қоронги кўчага бурилаётганда тұхтади.

— Энди нарига борма, Раҳимжон, ўзинг биласан-ку, маҳаллада бирор кўрса...

Саидий зорланди:

— Ҳамма вақт шунаقا қиласан, Мунис... Яна йигирма қадам босайин...

Мунисхон йигирма қадамни санаб тұхтади...

XX

Саидий эртасига Мунисхон айтган вақтда келиб жуда ноқулай ҳолатда қолди. У эшикни очишга очиб, киришини ҳам билмади, қайтишини ҳам: ичкарида одам кўп эди. Рўпарада оғгини чалмаштириб ўтирган Салимхон, ялқовлик билан сузиб юрган тамаки тутуни ичидан утиб келиб, сўрашди ва ичкарига тортди. Саидий таниш, аммо билиш бўлмаган кишиларга одоб билан салом бериб пойгаҳдаги курсига ўтириди. Дераза остида худди ёмон бир ҳиддан нафратлангандай, оғиз-бурнини қули билан қоплаб ўтирган сшгина, чиройли йигиг — туман партия комитети ташвиқот-тарғибот шуъбасининг мудири унинг саломига боши билан жавоб берди. Диванда ўтирганлардан бири — вилоят ижрокомининг

секретари, бири — вилоят сув хўжалиги идорасининг бошлиғи эди. Бошқа яна икки кишини Саидий танимади.

Буларнинг ҳаммаси бошига зўр мусибат тушган ва бунга қарши кўп иложлар топиб, қайси бири умидли илож эканини билолмай ўйланиб ўтирган кишиларга ўхшар эди. Ижрокомнинг секретари папиросининг кули шимиға тушганига ҳам қарамай, оппоқ тутунни лабининг бир четидан чиқариб Салимхонга қаради, шу қараши билан «бу одамнинг сенда иши бўлса битказиб тезроқ жўнат» демоқчи бўлди. Буни Саидий Салимхондан яхшироқ фаҳмлади. Салимхон чекиб тутатган папиросининг утидан иккинчисини тутатиб, Саидийни меҳмонларга танитди:

— Бу киши ёш, талантли ёзувчиларимиздан, студент... комсомол. Хўш, ўртоқ Саидий, роман ёзаётсиз, деб эшийтдим, қачон битади?..

Саидий қизарди, ерга қаради.

— Бу киши ер ислоҳоти ҳақида роман ёзаётир, — деди Салимхон анчадан кейин Саидий танимаган икки кишидан бирининг сўзини кесиб.

Бу одам бир ёзувчининг қўрқоқлигидан шикоят қиласи эди. У Салимхоннинг сўзига эътибор қилмай, ижроком секретарига гап маъқуллашда давом этди.

— Ўзим текширдим. Шу ҳикояда курсатилган одамларни топдим. Дарров топдим, чунки у одам ўз қизини зўрлаб эрга бераетганидан боҳабар эдим. Ёзувчининг қўрқоқлиги аввали шуки, уша одамга, қизга ва булажак куёвга бошқа исм қўйибди. Бу ҳам майли, мен қизни, отасини, куёвни сўроққа чақирдим. Қиз бирма-бир айтиб берди. Эртасига ёзувчини чақиртирдим. Даъвогар суст бўлиб, қозини шарманда қилишини куринг: «Йўқ, — дейди, — мен бу одамларни танимайман. Мен булар тўғрисида ёзганим йўқ. Бу фельетон эмас, ҳикоя». Ана, буни куринг! Ахир бўлмади. Нима қиласай, ишни тұхтатдим. Зиёлиларнинг энг қўрқоғи ёзувчилар экан, деб қўйдим.

Салимхон кулиб қуя қолди. Бошқалар бунга чандон эътибор қилмади. Бу эътиборсизлик гапнинг маъносизлигидан эмас, бу ердаги паришонликдан эди. Саидий бу гапни давом эттиришга бу ердагиларнинг майли йўқ эканини куриб, индамади, аммо қисқагина қилиб бўлса ҳам жавоб бериш хоҳиши уни қитиқлар эди. Салимхон «англашилмовчилик булибди-да», деб кулди. Терговчи унинг бу сўзига изоҳ талаб қилиб қаради. Салимхон эса,

ҳозир нима тұғрида гапирганини эсидан чиқарғандай, бурилиб, сув хұжалиги идорасининг бошлигига нимадир деди-да, у билан мунозарага тушиб кетди. Терговчи Сайдийга қаради.

— Менинг билишимча ҳам үша ёзувчи тұғри айтибди, — деди Сайдий, — фельетон текширилади. Ҳикоя текширилмайды. Агар ҳикояни текшириш лозим келса кенг миқесда текширилади. Ҳикоя алоҳида шахсларнинг яхшилик ё смонлиги тұғрисида ёзилмайды. Муваффакиятли чиққан бир ҳикоянинг бир типини мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин бұлади. Агар салбий тýпларнинг қылған гуноҳларига кўра жазо бераман десангиз мамлакатдан минглаб гуноҳкор топасиз...

Терговчи унинг сўзини кесди:

— Ахир, ёзганда бұлган ишни ёзилдими? Ичдан чиқариб ёзилмайдими?

— Бұлган иш эмас, бұлган ишлар, булаёттан ишлар тұғрисида ёзилади.

Терговчи яна гапини маъқуллади. Сайдий яна бошидан түшди. Мунозарага вилоят ижрокомининг секретари ҳам аралашди. У бу тұғрида Сайдийнинг сўзини маъқуллар, аммо «адабиёт турмушни тұғри акс эттирмайды», дер эди. Терговчи, булаёттан сўзларга тушунолмай, қаттиқ эснаб ўрнидан турди-да, бориб диванга ёнбошлади.

— Масалан, мана сиз, — деди секретарь, мунозардан толиқкан товуш билан, — роман ёзаёттан экансиз. Шунда ер ислоҳотини акс эттирасиз. Сиз шунда ҳақиқатни акс эттирасизми? Гумон... Чунки, ислоҳот ёмон десангиз романинг босилмайды, яхши десангиз... У вақтда менинг фикрим ҳеч да лилсиз, исбот бұлади. Шундай эмасми?

— Қишлоққа чиқмасдан илгари мен ҳам ислоҳотни «зўраки ҳақиқат» деган фикрда эдим. Үз кўзим билан кўрдим... Ислоҳотдан манфаатдор бұлғанлар учун бу — яхши, сри кетадиганлар учун ёмон...

Секртарь нимадир демокчи булиб оғиз ростлаганда эшик очилиб, сўзи оғзида қолди. Бұсағада күк мовут аврали пустинга ұралиб Муродхұжа домла турар эди. У ичкаридагиларни күриб тараффудда қолди. Салимхон домлани ичкарига таклиф қилди ва күп замонлардан бери күришмагандай сұрашды. Ўтирганларнинг ҳаммаси дәярли «Бу одам бу срда нима қилиб юрибди?» дегандай Салимхонга ва бир-бирига қаради. Салимхон

домлага шунча совуқ муомала қилдики, Саидий хижолат бўлди.

— Мен бир иш билан келган эдим, — деди домла, бир неча минут хукм сурган ўнгайсиз жимлиқдан кейин. — Бухоро амири қочганда саройда қолган ҳужжатлардан бир қисмини бирор менга олиб келди. Анчайин ҳақ билан қулга киради. Агар маориф шульбаси шуни шаҳар кутубхонасига муносаб кўрса олиб қолай. Турли амр-фармонлар, ҳукмномалар бор. Кураман, десантгиз олиб келишим мумкин...

Салимхон аввал домланинг бевақт келишидан ранжиган эди, домла эвини қилгандан кейин чеҳраси очилди. Унинг топган баҳонаси жуда мувофиқ эди, чунки агар лозим келса домланинг шундай архивни олиб келишига ҳам Салимхоннинг кўзи етар эди.

Шундай қилиб, Саидий мунозарани давом эттиrolмади.

Озгина вақт ўтмай, Мунисхон келганда, Саидий унга секин «бир важ топиб мени бу ердан олиб чиқиб кет», деди. Мунисхон эшикка чиқиб келиб, домланикidan ҳам ишончлироқ бир баҳона билан Саидийни олиб чиқиб кетди. Нариги уйга чиққанда Саидий тажанг бўлиб, орада ўтган гапларни айтди. Мунисхон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршисига ўтириди-да, унга томон энгашиб пичирлади:

— Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти ўтказилишига норози бўлиб вилоят фирмә комитетига ариза беришмоқчи. Шунга акамни қушмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб акам билан ярим кечагача ўтириди. У акамнинг бунга қўшилишига рози эмас: «Фалокат бўлса фирмәдан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, ўзинг четда туравер, бунга қўшилмасликка катта бир баҳона топ», деди. Ўзи ер ислоҳотига қарши: «Ислоҳот қишлоқни қўлдан кеткизади», дейди. Энди... ёмон бўлади дегани шекилли-да... Акам ҳозир ўзини бетараф тутиб турибди.

— Ҳақиқатда қаршими? — деди Саидий ҳайрон қолиб.

— Сен-чи?

— Мен илгари қарши эдим, ҳозир тарафдорман.

— Менга бари бир. Қишлоқда еrimiz йўқ. Аббосхоннинг ҳам ери йўқ.

Фирма аъзоси бўлган масъул ишчилар ер ислоҳотига қарши ва туман фирмә комитети ташвиқот-тарғибот бўлимининг мудири индамайди! Бу Саидийнинг мияси-

даги энди увиб келаётган фикрларни бутаб юборди. Шудамда ўзининг бошлаган романидан шунча совидики, давом эттириш учун бир калима сўз тополишига ҳам кузи етмас эди. Бу буталган фикрлар устида сувнинг бетидаги пўкак сингари булиб Муродхўжа домланинг «Ислоҳот ўзбек қишлоқларини хароб қиласди», деган фикри юзib юрар эди. Унинг юраги қисилди, нафаси бўғилди, нима тўғридадир бирорвга шикоят қилиб, юратини бўшатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Сайдий марказий газетанинг бош мақоласида шу сўзларни ўқиди:

«...Ўзбекистон компартиясининг олдида катта-катта вазифалар туришда давом этади ва хусусан бу партиянинг бирлигини талаб қиласди. Шундай бир пайтда, бу вилоятдаги бир неча масъул ишчиларнинг ишдан бўшатилишларини талаб қилиб берган аризалари, партиянинг қаттиқ синфий йўлидан ҳеч асоссиз қўрқиш булиб, унинг бирлигини, тутган йўлини бузишга қаратилгандир. Партия бунга қаттиқ зарба беражак. Меҳнаткаш оммани қолоқ хужалик тузумидан қийинчиликлар орқали социализмга олиб борадиган партия сафида бундай иккиланувчи, ўз манфаатини партия манфаатидан юқори қўядиганларга урин бўлуви мумкин эмас...»

Масъул ишчиларнинг шу чиқишлиари тўғрисида газеталар бир неча ҳафта ёзишда давом этди. Кейинги кунларда бу товуш аста-секин пасайиб, унинг ўрнига яна бошқа товуш кўтарилди: «Ер ислоҳоти муваффақият билан бораётир», «Ерини яширганлар меҳнаткашларнинг душмани», «Ҳормангиз, ер ислоҳотини муваффақият билан ўтказган азаматлар!»

XXI

Шундай қилиб, Сайдий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. Шундай бўлдики, унинг боришини истамаган вақти бўлмас ва ҳар қачон боришга ўнлаб сабаб ва баҳоналар топа олар эди.

Сайдий баҳоргача кўп янги улфатлар орттириди. Буларнинг ичida масъул ишчилар, ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналистлар бўлиши уни шу доирага кундан-кун тортар эди. Улфатларининг кўпи уни мақташади. Хусусан «Қаландар»дан сўнг журналда босилган «Оламнинг ёш чоқлари» деган ҳикояси ҳар ўтиришда оғиздан тушмас ва

баъзан Муродхўжа домла ҳазиллашиб «энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари тўғрисида ёзинг», дер эди.

Жума кунлари шундай тупланиш бўлганда, албатта озми-купми ичкилик бўлади. Унинг бир рюмкаси сухбатни қизитади, иккинчиси учинчисига талаб қўзғотади, учинчи ва тўртингчиси эса бирорвнинг қулини бошқа бирорвнинг елкасига ташлатиб, оламнинг коридан ҳасрат қўйдиради. Кайф шу даражага етганда, ичкилик тамом бўлади. Шундай вақтларда Сайдий кўпинча ўзининг ёшлигидаги муаллими Маҳмуджон афандининг ёнига утириб қолар эди.

Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи ғижимланган қоғоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам, ҳар сўзида «арз қилолдимми?» деб майин товуш билан сўзлайди:

— Инсон ҳаётдан қилган талабининг бир жузъини гина олади. Ҳали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиласдики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳораба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиласман. Маркс бирорвнинг жаҳаннам азоби иккинчи бирорвнинг учмоҳро роҳатини вужудга келтиради, дейди. Йўқ, инсон ҳануз сабий, балогатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — балиғ кимса катта гўдак бўлгуси демакдир. Вақти келиб инсоният балогатга етади, унинг сабийлик феъл-атворлари орқада қолади. Бунга осойишталик керак. Кишиларни синвларга айриш осойишталикни бузади. Арз қилолдимми?

Унинг бундай сўзларига негадир ҳеч ким, ҳатто ўзини марксист ҳисоблаган Аббосхон ҳам индамас эди. Шунинг учун Сайдий ҳам Маҳмуджон афандини увогина одам, деб кўпинча ранжитмасди; баъзан беихтиёр қарши сўз айтса, Маҳмуджон афанди мулойимлик билан:

— Икковимизнинг фикримиз қарама-қарши бўлса ҳам, сиз менга аввал қулоқ беринг, сўнгра бир гап бўлар, — дерди.

Октябрь инқилоби Маҳмуджон афанди севган осойишталикни бузиб, мамлакатни ларзага келтирганда, унинг отаси ўзининг босмахонаси, бир неча мусо-фирхоналари ва бошқа кўп бойликлари устидан хазондай учиб тушди. Бу вақтда Маҳмуджон афанди чет элда эди. У келганда мамлакатда янги, ер юзидаги ҳукумат-

ларнинг ҳеч қайсисига ўхшамаган бир ҳукумат барпо бўлган, урнашган эди. Ў эшитган «Шуройи ислом»дан фақат ҳалқ оғзида ашулагина қолган:

Бериб фатво «урушинглар» демай қози Камол ўлсин,
Ҳаммани йўлдин оздирган ўшал фосидхаёл ўлсин,
Булиб «Шуро»га аъзо бетамиз бир неча мол ўлсин,
Яна Абдурашид ул ҳангти хардек оқсоқол ўлсин.

Маҳмуджон афанди вазиятни дарҳол англади ва «Шуройи ислом»дан қолган ожиз парчалар билан бирга кавакка кирди. Бу кавакда ҳануз кенг йўл булиб, бу йўлдан эҳтиётлик билан юрилганда ҳар қаерга чиқиш умиди бор эди.

Маҳмуджон афанди адабиёт муаллими, ишидан, турмушидан рози эмас. Норозиликдан кўра келажакда рози булиш умидининг йўқлиги кишини кўпроқ толиқтиради. Бундай одамлар ё ичади, ё намозхон булиб қолади. Маҳмуджон афанди эса ҳар иккисини ҳам қиласади.

Бир куни Салимхоннинг уйида булган каттагина ўтиришга адабий журналнинг ходими Илҳом билан Еқубжон ҳам келди. Еқубжон сұхбатнинг аввалидан охиригача бир оғиз ҳам сўзламади, яна бир куни, май одатдагидан кўпроқ булганда, унинг айтган гапи «менга озор берманглар, бошим айланаетир» бўлди. Бир пайшанба кечаси булган ўтиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига ўтириб қолди. Саидий бир сафар ўзининг май навбатини унга тутди. Шундан сўнг иккови шунча қалинлашдики, ҳатто бир жума куни Муродхўжа домланинг меҳмонхонасида бўлган ўтиришда бу индамас йигит бир ҳафталик сўз бойлигини қадаҳ икки айлангунча айтиб тамом қилди:

— Кенжা ўлгудай доголи одам. Ҳамма ишни ўзи қилиб, уша куни муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тўнкади. «Қаландар» аллақачон суратлар билан безалиб чиқиши керак эди. Мен муҳаррирга кўрсатиб суратлар буюрганимда Кенжা олиб кетди, сурасам ана-мана, деб бермади. Бир куни қарасам, ҳикоянгиз архивда ётиби. Олиб яна суратлар буюрдим. Муҳаррирдан «босилсин» деб резолюция қўйдириб олганимдан кейин Кенжা индаёлмай қолди. Тайёр бўлган суратларни қасдан йўқотиб юборди. Бир боб орттириб ҳикояни бузганидан ҳам унинг ким эканини билсангиз булади. Воқсани Аббосхон ҳам билади, Илҳом ҳам.

Шу куннинг ўзида бу гапни Илҳом ҳам тасдиқлади.

Узоқ вақт ўтмай, Саидий ўзига бу одамларни хайрихоҳ, деб ишонди.

Дарҳақиқат, Саидий бу одамларга қушилгандан буён рўебга чиқа бошлади. Унинг асарлари ҳаммавақт бўлмаса ҳам ишқилиб босилади. Унинг шеър дафғаридан бир шеърни Илҳом ўз қули билан кучириб олиб, журналда бостириди. Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзища кўмаклашишга тайёр эканини билдирад эди. Бунинг ҳаммаси Саидийни Кенжадан кундан-кун йироқлаштирад эди. Кенжা йироқлаша-йироқлаша охири нотайин бир нуқтага айланди-да, бир замони келиб оёги остидан чиқди. Аммо энди душман бўлиб чиқди.

Саидий бу доирадан, бу хайрихоҳлардан мамнун, ўзи ҳам буларнинг ҳар бирiga хайрихоҳ бўлишини ва шуни амалда кўрсатишни орзу қиласар эди.

XXII

Саидий биринчи хайрихоҳликни Илҳомга қилди.

Бир куни университет биносининг иккинчи қаватидан Мунисхон билан тушиб келаётганида зинанинг охирида бир бола «Раҳимжон ака» деб, сўрашгани қул узатди. Саидий уни таниди. У ёшлигидаги ҳаммактаби — Теша эди. Саидийнинг кўз олдига дарҳол унинг рўзада саҳарлик устида ухлаб қолиши келди ва мактаб мудири турк офицерининг «Ходи, қалқ, бир уриб болта ёпарим» дегани қулогига эшитилиб кетди.

— Бахайр? — деди Саидий.

— Рабфақда ўқиб турибмиз... — деди Теша, университет студенти олдида ўзини паст олиб.

Мунисхон зинадан тушиб, эшик олдида Саидийни кутиб турар эди. Саидийнинг бу бола билан гапиришадиган гапи зотан йўқ, бори ҳам тугади-да, уйга таклиф қилишдан бошқа гап тополмади. Теша Саидийнинг имзосини матбуотда кўрса ҳам, ўзини сира учратолмаганини айтганидан кейин, Саидий адресини берди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин кечқурун Теша Саидийнинг ҳужрасига келди. Саидий ҳам уни яхши қарши олди. Мулойим, камтар бу йигит Саидийга шунчага ёқдики, у билан ярим кечагача гаплашиб ўтиради.

Шундан кейин Теша тез-тез келиб турадиган бўлди. У ҳар сафар Саидийдан кўп маълумотлар умидвор бўлиб келар ва ноумид кетмас эди. У кетгандан кейин Саидий ўзича «билимга чанқаган йигит», деб қўяр эди. Теша бир

куни ёзмоқчи булган бир мақоласи түгрисида маслаҳат сўраб келди. Теша одатда Саидий билан баҳслашиш кучидан келмаганини ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати билан билдириб турар эди, аммо бу сафар баҳс очилди. Теша Саидийнинг ҳамма сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди. Ниҳоят, Саидийнинг аччиғи келди:

— Хўп, нима демоқчисиз?..

— Нима демоқчи бўлар эдим, Илҳом домланинг бу фикрлари нотўғри! Комсомоллар ячейкасига масала кўйдик. Энди мана шу мақолани газетага бераман.

— Хайр, бера қолинг, балки босилар...

Шу билан Теша унинг ҳужрасига иккинчи қадам қўймади. Саидий бу хабарни Салимхонга етказди.

Орада уч кун ўтар-ўтмас, Илҳом турар жойининг узоқлигини баҳона қилиб, рабфак дирекциясига ариза берди ва муаллимликдан бушаб олди. Шу билан Саидий Илҳомга хайриҳоҳлик кўрсатган бўлди.

Шундан кейин Илҳом Саидийга илгаригидан ҳам яқинроқ булди.

— Бир ҳикоя, — деди Илҳом баҳор кечаларининг бирида, шаҳар bogida пиво ичиб ўтириб, — эридан учта гудак билан қолган хотин. Қиши, уйидаги бутун рўзгорни сотганда бир қадок нонга етмайди. Кечқурун. Қаттиқ шамол. Очдан ўлмаслик учун хотин болаларини етаклаб қўчага чиқади. Одамларнинг совуқлиги қишининг совуқлигидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хотин йиқилади, болалири унинг кўкрагида. Хотин жон беради. Қор кўмади. Истасангиз болаларни ҳам ўлдиринг, истасангиз уларни бирон фарзандсиз олиб кетсан.

— Сунъий чиқади, — деди Саидий, — турмушда бўлмайдиган нарса...

— Йўқ... Усталик билан берилганда бу манзаранинг қандай таъсирили чиқишини айтаман. Жуда бадиий чиқади...

Саидий унамагансимон қолди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Илҳом унга шу ҳикоянинг планини берди. Бунда ҳикоя уч бобга ажратилган: бола билан қолган беваванинг турмуши, қиши совуқлиги ва одамларнинг совуқлиги, ижтимоий таъминот идораси.

— Охириги бобнинг аҳамияти йўқ, — деди Илҳом, — сиёсий ёқдан керак, холос. Аввалги икки бобни ишлашда бор кучингизни кўрсатасиз. Бу бадиий лавҳа.

Атоқли танқидчи Аббосхон ҳам мавзуни маъқуллади:

— Башарти танқид қилинса яна яхши, таниласиз,

танқид даражасида асар яратиш осон иш эмас. Сўкил-сангиз ҳам майли, уқувчингиз кўпаяди.

Саидий ҳикояни бир ҳафтада тамом қилиб, Илҳомга кургани берган эди, икки кундан сўнг уни Аббосхоннинг қўлида таҳрир қилинган ҳолда кўрди. Ҳикоянинг деярли ярмини ташкил қиласиган охирги боби батамом учирилган ва ундан фақат шу жумлалар қолган: «Болалар ижтиёмий таъминот идорасини топишиди ва ягона сояблари эканини билишди».

Аббосхон буни журналнинг навбатдаги сонида бостиришни ваъда қилган эди, бироқ журнал уч сон чиқди ҳамки, ҳикоя босилмади. Шу ҳикоя туфайлидан Кенжа билан Аббосхон орасида кўп жанжаллар бўлибди. Буни Саидий кейинчалик Мунисхондан эшишиб, Кенжага бўлган адовати яна ортди.

XXIII

Теша билан ораси бузилгандан кейин Саидий қачон факультетни уйласа кўнглига ғашлик тушадиган бўлди, хусусан, рабфак залидан ўтиб факультет зинасига еткунча ярим соғлиги кетгандай бўлар эди. Худди бутун зал, унда кезиб юрган ҳар бир киши, ҳатто залдаги жиҳозларгача «Саидий ана шу» деяётгандай, худди залнинг аллақаерида комсомоллар умумий мажлис қилиб Саидийни кутиб тургандай, ҳар бир товуш худди «Қани, Саидий мажлисга бир кириб чиқасиз» деяётгандай бўлар эди. Кейин-кейин у факультетда ҳам ўзини шундай ҳис қила бошлади. Агар бир одам топилиб силлиқлик билан факультетдан чиқарса-ю, комсомол учёт карточкасини қўлига олиб берса, Саидий шу одамга ярим умрини беришга тайёр эди.

Июль ойи кириб, имтиҳон кунлари бошланар олдида Саидий кўзини чирт юмиб, факультетга қатнамай қўйди. Мунисхон бир ҳафтагача синфбошига «Саидий касал», деб юрди.

Партия ячейкаси томонидан тузилган студентларнинг дарсда қолоқлик, факультетни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб уларга ёрдам берадиган комиссиянинг раиси Мунисхонни ҳар кўрганда Саидийни сўрарди. У Саидийга шунчак гамхўрлик қиласиди, Мунисхоннинг назарида, бу одам Саидийнинг касал бўлиш сабабини ўрганишга ҳам тайёрдай эди.

Ахири бир куни Мунисхон, Саидийга ҳеч қандай

алоқаси бўлмаганлигини айтди. Шундан сўнг у кам сўрайдиган бўлди.

Саидий эса, ҳар замон Мунисхон келиб факультетда бўлган гапларни айтганда кулиб, дер эди:

— Доим кўнглим гаш, худди бирон кор-ҳол бўладигандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомолми эканини очиқ билмайман. Худди булардан бошқа катта бир сабаб бордай.

— Мен, докторга қаратиб турибди, дедим. Бўлмаса доктор юборадиган. Ҳозир юқори курс студентларидан икки киши сенга бириктирилган, қачон соғайсанг сени имтиҳонга тайёрлар эмиш...

Саидийнинг факультетни ташлаш фикрини улфатларининг ҳаммаси ҳам номаъқул топди. Маҳмуджон афанди сўз орасида «Хайр, ҳечқиси йўқ», деган эди, Муродхўжа домла уришиб берди. Аббосхон эса Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни маслаҳат берди. Салимхон ҳам шу гапни айтди. Саидий сукут қилган эди, Аббосхон пича ён берди:

— Факультетни ташлашга ўзингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилож давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишга олиб боради. У вақтда ёмон бўлади. Аммо комсомолда маҳкам булинг. Фирқага утишингиз жўн бўлади.

Саидийни факультетга парчинлаган катта мих — Мунисхон. Факультет — Мунисхон билан икковининг орасидаги тагсиз ҷоҳга тушган омонат кўприк эди, бу кўприк вайрон бўлса ундан кўра яхшироқ, ишончлироқ иккинчи бир кўприк барпо бўлади. Саидий Мунисхоннинг даргоҳига иккинчи кўприкдан — шуҳрат, обру, пул кўпригидан ўтади. Бу кўприқдан ўтганида Мунисхон таъзим қилиб қарши олиши мӯқаррар. У илгари Мунисхонга бўлган муносабатини ишққа доир, дегани қўрқар эди, чунки бояги муваққат кўприк бузилса, иккови икки оламда қолиб кетар ва шундан кейин Саидий учун ер юзида хотин жинси битар эди. Бу янги кўприк эса то Саидий еки Мунисхон улмагунча бузилмас эди.

Саидий билан Мунисхон орасида муҳаббат ришталари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам билади. Ҳазил гаплар кетганда Маҳмуджон афанди «икки гўзалдан учинчи гўзал... о, наслимиз гўзаллашсин!» дерди. Аббосхон эса бу тўғридаги ҳазил гапга аралашмасди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадиган иш фақат ўзининг қулида эканини Саидийга имо-ишора билан билдираш эди. Саидий буни пайқар ва ҳар сафар Аббос-

хон шундай ишоралар қилганда ўзини унга одатдагидан яқинроқ сезар эди.

Саидий факультетда ўқимаса ҳам, ундағи ишлар билан күнглини ғаш қилмаса ҳам оламшумул адіб була олади. Энди бундан кейин Мунисхон билан куришиш учун дарс тайёрлаш шарт эмас. Эрта-индин Аббосхон икковини құл ушлаштириб чимилдиққа киргизиб юборади...

Аббосхон бу тұғрида нима қилаётганини Саидий билмайды, аммо бир иш қилаётганига сира шубҳаланмас эди, чунки у, қиласман деган ишини албатта қиласы. Саидийга «сенда талант бор, шуни очаман» деган эди, шуни очаётір; Саидий күп катта кишилар билан танишиди, сұхбатда бұлды, ҳатто ичди; бир вақтлар үзларининг мұмтозлық сирлари билан гаранг қилган кишилар билан энди улфатчилик қиласы. Шундай бұлғандан кейин нега у Мунисхон тұғрисида тек турсин? Балки Салимхонға айтиб, ишни пишишиб ҳам құйғандыр...

XXIV

Июль кунларининг бирида әрталаб чойдан сұнг Саидий үзининг иш столи ёнида үқишиңа эриниб, китоб варақлаб үтирады. Кимдир ҳансираган товуш билан деразадан «Рахимжон!» деб қақырди-да, тұхтамай дарвозда томонға үтиб кетди. Саидий иргиб турди ва пардан күтариб қарады. Қақырган киши дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан күриб қолды ва шу ондаёқ бу одам — унуга өзгөн дүсті — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳаммағи увушиб кетди. У Эҳсоннинг ҳозир келишини сира хоҳламас эди. Эҳсоннинг келиши унга университет биносига рабфак залидан үтишдан ҳам малоллироқ бұлды. Ҳаял үтмай Эҳсон әшикни очиб кирди ва талай вақтгача Саидийни қучогидан қўйиб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганига бенихоя шод эканини курсатиш учун айттан ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқусыз артист томонидан бириңчи мартаба бириңчи репетицияда бажарылған ролдай ясама чиқди.

Ажаб! Саидийнинг Эҳсон билан сұзлашгани сұзи йүк! Эҳсон бирпас гапдан тұхтаса «тагин гап бошласа гүрга эди» деб турады!

Саидий бу азобни кечгача чекди, Эҳсон у вақтда бирданига ловиллаган муҳаббатнинг оқибатини сұраганда гапиргани гап топилиб андак хижолатдан чиқди.

— Бу қызы яшнаб турған чұғ, — деди Саидий ётар

маҳалида, — мен унга яқиндан тутилган дока: ёпиб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат саргаяман. Саргая-саргая ахир ёнмасдан тамом бўламан. У мени ёмон кўради... Аммо сўнгги ойларда бир киши кўнглимда умид учқуни пайдо қилди. Бироқ ишонолмайман. Бу ҳали тил билан айтилмаган бир ваъда...

— Менингча, у сизни ёмон кўрмаса керак. Сиз уни ҳаддан ташқари яхши кўрганингиз учун шундай туюлади. Қандай қиз экан, бир кўрсам эди.

— Эртага спектакль бор, борамиз, агар келса кўрсатаман. Албатта келса керак.

Эртасига театрда танаффус чоғида Саидий секин Эҳсоннинг қулини олиб узининг юраги устига қўйди. Унинг юраги гурсиллаб урар эди. Эҳсон нима бўлганини сурашга улгуролмади, Саидий боғнинг ўртасидаги бүфетга кириб кетаётган тўртга қизни имо билан кўрсатди. Эҳсон дарҳол фаҳмлади.

— Бир ҳафтадан бери кўрмаган эдим, — деди Саидий. — Мен ҳаммавақт шундай бўламан... Хусусан бехосдан товушини эшитсан, узимни йўқотиб қўяман.

Булар кирганда қизлар чақчақлашиб, лимонад ичиб утиришар эди. Иккови улардан икки стол бери, эшикка яқин жойга утирди. Саидий пайт пойлаб туриб Мунисхонга кўзи билан салом берди. Мунисхон ҳам шундай жавоб берди. Саидий озгина туриб Эҳсонга Мунисхонни кўрсатди.

— Мен буни кўрганман, аммо гаплашмаганман, — деди Эҳсон, учинчи сигнал бўлиб қизлар чиқиб кетгандан кейин. — Мен кўрганда ҳозиргидай етилган эмас эди. Биласизми, хунукликда ягона қиз ҳам етилган вақтида йигитнинг дикқатини жалб қиласидиган бўлади. Аммо бу уша вақтда ҳам ҳар' қандай етилган қиздан чиройли эди. У ёнидагини кўринг! Тавба, баъзи чиройли қизлар жуда айёр бўлади: ҳаммавақт хунук қизларни етаклаб юради. Гурунасизми! Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам окроқ кўринади-да!

— Сиз қаерда кўргансиз, қачон?

— Бунинг акаси ҳам бор. Қrimга борганида Москва-га тушган эди. Иккови Москвада ярим ойдан ортиқроқ турди. Акаси билан гаплашганман. У Узбекистондан борган ўкувчиларга кўп аҳамият бериб юрди. Оти Салимхон эди, шекилли. Бир масалада тортишиб қолган эдик. Ҳали ҳужрага борганимизда айтиб бераман.

Саидий Эҳсон билан Салимхон уртасида қандай тортишув бўлганини билишга кўп қизиқди, ҳужрага

келганда чирокни ёқаётшибоқ шундан гап очди ва ўзини Салимхонни танимаганга солди.

— Бир якшанба куни, — деди Эҳсон ечинаётуб, — Салимхон узбекистонлик бир неча ўқувчиларни меҳмонга чақирди. Бордик. «Европа» меҳмонхонасида турар экан. Шу синглиси ҳам бор эди. Яхшигина меҳмон қилди. Кечгача гапиришиб утирган. Шунда Салимхон фалсафа сотди. Яна ўзини узбек халқининг ягона ғамхури қилиб кўрсатишга уринди. Гап миллиат, шарқ, гарб устида кетиб, ирқ назариясига келганда мен баҳслашдим. Буржуазия олимларининг ирқ назарияси деган назариялари бор, эшигандирсиз. Бу назарияга кўра, сариқ ва қора жинсдаги халқлар паст навли одамлар бўлиб, улардан гўё ақлли кишилар чиқмас эмиш. Салимхон буни ирқ назарияси демади-да, шу фикрни олиб «Европанинг шарққа назари» деди.

— Тўгри-да, — деди Сайдий, унинг ёнида чалқанча ётиб.

— Э, ана, бизнинг Раҳимжон ҳам... Бу Европанинг шарққа назари эмас, буржуазия олимларининг мустамлака халқларини қоронгилиқда тутиш учун чиқарган фатвоси.

— Ҳарҳолда...

— Тўхтанг энди. Ана шу ирқ назариясига ўхшаган яна бир назария бор. Бу «жисмоний меҳнат билан кун курадиганлар инсониятнинг паст нави», деб даъво қиласди. Жисмоний меҳнат билан кун курадиганларнинг тирноғи, сочи, яна алланима балолари бошқача эмиш. Бунга нима дейсиз? Бу ҳам Европанинг Шарққа назарими? — Йўқ, бунда Европа ҳам йўқ, Шарқ ҳам. Бу ерда синф бор. Бир синф ўзининг ҳокимлигини фанний асосга қурмоқчи. Бундай назариялар кўп. Масалан, фаҳни капитализм тугади, аммо буржуазия олимлари фоҳишликтини «наслдан наслга ўтадиган» бир касал деб, капитализмни оқлади. Ирқ назарияси ҳам шундай, Салимхонингиз буни Европага тақади ва Европа сўзи остига Баҳри муҳити атгосидан тортиб, Ўролгача олади.

— Хўш, ахири нима бўлди, баҳсларинг нима билан тугади?

— Нима бўлар эди, Берлинда ўқиб келган бир бухоролик унинг тарафини олди. У билан ҳам уришдим. Мен бу одамни холис ёмон кўриб юрар эдим. Мен кетишга қўзгалганимда тўрт киши баравар турди. Салимхон яна мулойимлик билан орадаги тундликни кўтаратидан сўзлар қилди. «Хафа бўлмайсиз, муллабаччалар,

студентлар бор жойда мунозара бўлмасдан қолмайди», деб узатиб қўйди.

Шу кечаси Саидий тонг отгунча ухлай олмади, назарида, худди Эҳсон билан икки орада дагал гаплар булиб ўтгандай, худди Эҳсонга ёмон бир сўз айтиб, шу билан орадаги дўстлик ришталарини узгандай эди.

Саидий эрталаб Эҳсондан илгари йиғонган бўлса ҳам ўзини уйқуга солиб ётаверди. Эҳсон уйғотганда ҳем ширин уйқуда ётгандай юзини ишқалаб, керишиб, қийинлик билан кўзини очди. Чой вақтида Эҳсоннинг яна кечаги мавзуга қайтишини кутган эди, Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ўзининг Москва ва Ленинграддаги ўртоқлари, яқин дўстлари тўғрисидаги на сўзлади.

Саидий сўнгги йилларда орттирган кўп улфатлари тўғрисида гапирмади. Зотан, бу одамларнинг ичига қандай кирганини билмас, агар Эҳсон келмаса, унга айтиб бўлмайдиган жўралари бор эканидан ҳам бехабар эди. Эҳсонни нимадир бу одамлардан ажратарди.

— Мен эргадан кейин Богдонга кетаман, Раҳимжон, шунинг учун бугун Шарифни, Шафринни ва бошқа ёрдўстларни куришим керак. Шариф билан куришиб турасизми? Шафринни-ку ёмон кўрар эдингиз.

Ҳаммаси билан куришиб тураман. Шафрин йўқ булиб кетди. Шариф катта одам... Тўғриси, мен бу йигитга тушунолмадим. Ер ислоҳоти вақтида бизни ячейка қишлоққа чиқарадиган булди, қандай сабаб билан бўлса бўлсин, мен чиқолмайдиган эдим. Шу ишлар Шарифнинг қулида экан, қолдирармикан, деган умид билан сўзлашган эдим, «бозор баҳоси» муомала қилди. Мен бундан маълум бир холосага келган эдим, аммо қишлоқдан қайтиб келганимдан сўнг ячейка мени бир тўғрида қоралаганда Шариф жонимга оро кирди.

Эҳсон ўйланиб қолди.

— Зотан, гап унда ҳам эмас, — деди Саидий, — райкоммолнинг орготи бўлиш кичкина иш эмас.

— Қандоқ оргот? — деди Эҳсон ҳайрон қолиб.

— Ҳа?

— Унинг Райкоммолга секретарь бўлганига йил тўлаётир.

Саидий хижолат булиб ерга қаради ва секин:

— Бўлса бўлгандир, — деди.

— Ростини айтинг, Раҳимжон, комсомолда бормисиз ё чиқиб қолдингизми?

— Нега чиқаман?

— Комсомолда бўлган одам унинг ҳаётидан шунча узоқда буладими? Наҳот, бир йилдан бери район қумитасининг секретари ким эканини билмасантиз?

Сайдий кулди.

Кечқурун Эҳсон Шарифни эргаштириб келди. Шариф эшикдан кириши билан Сайдий ўз уйига узи бегона булди — худди таниш булмаган кишининг уйига уртоги билан тасодифий равишда кириб қолган кишидай сиқилиб қолди. У чой келтиргани кучага чиқиб кетди.

— Мен Сайдийнинг комсомолда қолишига ёрдам қилдим, — деди Шариф, бу ҳужрага кириш билан кесилиб қолган сўзни давом эттириб.

— Керилма, дўстим, керилма! — деди Эҳсон. — Комсомолда қолишига ёрдам қилибсану, лекин Сайдий комсомол ҳаётидан шу қадар узоқда эканидан буткул бехабарсан! Ячейка унинг арқонини устига ташлаб қўйган бўлса керак-да! Сен раҳбарлик қиласидиган ячейкалар ўз аъзоларига шу хилда қарайдиган бўлса...

Сайдий чой кўтариб кирди. Чой вақтида ва ундан кейин ҳам Эҳсон билан Шарифнинг сұхбатига Сайдий қўшилолмади. У четта чиқиб мудраб ўтирас экан, бу гапларнинг туғашини ва Шарифнинг кетишини тилар эди. Шариф ярим кечагача ўтириди, кетмоқчи бўлганида Эҳсон бирга чиқиб, бир соатча йўқ бўлиб кетди. Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Сайдий ётган, аммо ухламаган эди.

— Сизнинг бу ёввойилигингиз билан келиша олмайман, — деди Эҳсон эшикдан кириши билан, — Шариф шунча ўтириди, у шунча сизга ўзини яқин олди, уртоқларча сўзлашиб ўтирмадингиз. Хайр, майли... Айтгандай, Шафрин бугун Хоразмга кетди. Сизга салом айтди. Хуш, энди сиз менга ҳисоб беринг. Эсингизда борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман, деган эдим. Қани!

Сайдий туриб ёстиқقا суюнди ва «нима дейман» дегандай бошини қийшайтириди. У гапни нимадан бошлишини билмасди. Эҳсон, ҳеч шубҳасиз, унинг ёзувчилик ишидаги камолоти ва ўқиши қандай эканини билмоқчи. Сайдий ёзувчилик тўгрисида сўзлар экан, икки гапнинг бирида улфатларини айтиши керак, ўқиши тўгрисида эса бир оғиз ҳам сўзлай олмас эди. У каравот остидан бир даста журнал олиб, Эҳсоннинг олдига кўйди. Эҳсон ҳаммасини варақлади, Сайдийга берилган совуқ жавобларни кўрди, босилиб чиқсан ҳикоясини ўқиди.

— «Мумкин эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин — күпроқ мөҳнат талаб қилинади, деган сўз. Албатта бор талантни очиш қийин, аммо бизнинг шароитда кенг имкониятлар бор. Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё қўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз Шўро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзуум», деб бошланг...

— Талантни поймол қиласидиганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. «Босилмайди»ларни курдингиз-ку. Менинг асарларим босилишга ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмайдиганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжা номли бир мунофик, шуҳратпаст шоир...

— Қайси Кенжা? — деди Эҳсон ҳайрон булиб. — Шоир Кенжা Ўзбекистонда иккита эмасдир. Битта булса уни мен танийман. Москвада эканимда кўп бирга бўлганман. Кенжা бундай йигит эмас эди-ку!

Саидий «Қаландар» тўғрисида индамас Ёқубжондан эшитганларини айтди. Эҳсон уйланиб қолди.

Эҳсон бу ҳақда бошқа гапирмади-ю, эртасига Кенжани қидириб топди ва Саидий тўғрисида узоқ сўзлашди. Кенжанинг айтишига кўра, Саидий «бир гурӯҳ чирик одамлар» муҳитига кириб қолган эди. Шу гапни ёпиқроқ бир тарзда Шариф ҳам айтган эди. Шундан кейин Эҳсон Саидийнинг Салимхон билан бўлган муносабатига бирдан бир сабаб Мунисхон эмас экан, деган фикрга келди ва кўнглига гашлик чўқди. Эҳсон кўнглидаги бу гашликни ёзиш учун Саидий билан очиқроқ гаплашишга кўп ҳаракат қилди, лекин Саидий унинг ҳамласига ҳар сафар чап берди ва ниҳоят, бир қадар оғринди. Икки орага совуқчилик тушди.

Эҳсон Москвага қайтадиган бўлганида Саидий бир нимани баҳона қилиб уни кузатгани станцияга чиқмади. Эҳсон буни пайқади.

XXV

Саидий факультетдан тамоман кетишга қарор берганидан сўнг ўзини муаллақ сеза бошлади: минбаъд муаллимлик қилмайди, ёзувчиликда эса ҳали нони бутун буларли даражага етгани йўқ. Шу сабабли, ёзувчи бўлиш учун уринишга уни ҳам хоҳиш, ҳам мажбурият ундар эди.

Бироқ тиришиш унинг учун илгариги маъносини

йўқотди. Энди куни-туни китоб ўқиш, ўрганиш керак эмас, фақат улугларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бушатилган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортикроқ фойда стказар эди.

Бу доирада шиша унга кўп нарса ваъда қила бошлиди. Бир ўтиришда Аббосхон унга «сен» деб гапирди. Подшо «сен» деган кишини бутун мамлакат «сиз» дейди!

Ҳар пайшанба кечаси ўтириш бўлади. Ҳар ўтиришда Саидий бир неча киши билан танишади, ё булмаса бир-икки кўрганлари билан яқинлашади, дўстлашади. Аббосхон одатда кўп ичмайди. У, сухбатдан четланиб, ўзида кам ичадиган бирон киши билан сўзлашиб ўтиради. Муродхўжа домланинг искарди бор, шундан ошса ўлгундай суюқ булади. Салимхон ашула айтади. Маҳмуджон афанди эса ким рўпара келса маҳкам ушлаб олиб: «Сурадиларким: «Биродаринг ҳаётми?» Дедиларким: «Улди». Сурадиларким: «Улиммининг боиси надур?» «Дедиларким: «Ҳаёт» дейди-да, шунинг маъносини тушунираман деб соатлаб гапиради. Шундай вақтларда Аббосхон Саидийга кўз қисиб мастлик қилаётган одамларни курсатади ва мийигида кулиб қуяди. Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Саидийгагина курсатади, демак, бошқаларга қараганда Саидийни ҳушёр ҳисоблайди. Саидий эса бу билан фахрланади; ҳам жуссаси, ҳам обруйи зур булган кишилар учиб қолганда ёки алжиллаб ўтирганда маст бўлмаган кишининг имо-ишорасини англайдиган даражада ҳушёр бўлса ёмонми! Бошқалар бунга Эришиш учун сариёғ ютади, сирка ичади... Бундай кезларда Саидий қадаҳни кўтарганида жўрттага закуска қилмай, оғзини қўлининг орқаси билан артиб қўя қолар эди.

Саидий бу улфатлар доирасига кириб борган сайин доира кенгая борди, бу доирада кутилмаган кишиларни учратди. Буларнинг бирмунчаси ўзининг ёшлигидағи ҳаммактаблари, мураббийлари эди. Булардан ҳар қайси бир сафар Саидий билан рюмка уриштирган бўлса, бошқа сафар унинг елкасига қўл ташлаб «оғайним» дерди. Бир вақтлар Салимхоннинг ўйида кўришганда Саидийни назар-писанд қилмаган терговчи Мирза Муҳиддин энди «дўстим Раҳимжон» дейдиган бўлди. Саидий адабиёт аҳллари орасида ҳам кўзга кўрина бошлади. Бир вақтлар унинг олдида ўзини арщ-аълога кўтарган Жамол Каримий — Улфат, энди ўзининг шеърларини бериб унинг фикрини сўтар эди. Кўнглини бўлиб турган

факультетни ташлаб, бир томонгагина интилиш мажбурияти уни үз орзуси йўлида қанча илгари силжитган бўлса, шиша бу силжишга яна шунча ҳисса қўшди ва хусусан ёз ойларида шиша мартабасини шунча оширидики, бутун умрида бир лаҳза ҳам ҳушёр бўлишга эҳтиёж сезмай қўйди.

Улфатлар ичиди Саидий сингари кўп ичиб маст булмасликни, ичувчилик белгиларини ўзларида мумкин қадар кўпроқ кўрсатишни бир фазилат деб билганлар бор. Одатдаги пайшанбалар ҳаммавақт ҳам буларга үз фазилатларини кўрсатгани йўл қуявермасди. Ичадиганлар бундай вақтда ўзаро «ичиб маст бўлиш пайшанбаси» қилишга қарор бериб, ҳафтанинг бошқа кунларида йиғилишарди. Саидий пайшанбаларга бир неча мартаба қатнашганидан сўнг, ўзи ўюштирадиган бўлди.

Аввалда бир неча кишидангина иборат кўринган бу доира ҳам Саидий киргандан сўнг кенгайди. Бу янги доира хўжалик, банк идораларида ишлайдиган хизматчилардан бошланиб, ошхона, майхона эгалари билан тамом бўлар эди. Саидий, улфатлари туфайли уларнинг оғайнилари бўлган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштираси эди. Бу дўкондорлар билан бўлган ўтириш кўпинча шуларнинг уйида ёки шуларнинг харажати билан бўлгани учун, Саидий дастлаб тортинарди, нималардир уни бу дўкондорлардан ажратиб турарди. Аммо биринчи рюмкадан сўнг булар бошқа жойларда учрайдиган шу хилдаги одамларга қараганда яқинроқ бўлиб кўринарди, бир-икки ўтиришдан сўнг эса, сухбатда ўрни йўқланадиган улфатлардан бирига айланар эди.

Бир «маст бўлиш пайшанбаси»да танишган одамлари ичиди Саидийнинг диққатини жалб қилган киши – Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни Саидий биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир ўтиришда кўрган эди. Ҳайдар Ҳожи қирқ ёшлардаги урта бўйли, озғин, қораҷадан келган бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўримсиз қиласи эди. Унинг бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дўппи, устида кирлиқда дўппидан қолишмайдиган румча камзул, белбогини белидан анча юқоридан боғлагани учун, қорни кўкрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Саидий эшиқдан киргандга у шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг погона пастга тушиб кетди.

Ҳожи гап-сўз, бугун ҳаракати билан ўзини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюrsa ҳам буладиган ва худди шуни кутиб ўтиргандай туолар эди. Аммо Мирза Мұхиддин унинг пилтаси чиқсан дўпписини тож ўрнида кўтар эди.

— Ҳайдар Ҳожингиз дуруст одам экан, — деди Саидий орада бир неча кун ўтгандан сўнг Мирза Мұхиддинга. — Дастрлаб кўрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, кўп фазилатлари бор куринади.

— Инқиlobдан бурун ўзининг босмахонаси бор эди, кейин муаллимлик қилиб юрди. Ўзингиз биласиз, фитна одамлар кўп, шуларнинг гапини кўтаролмай, маориф ишидан кетди; савдо ишига киришди. Ҳозир ҳам обрўйи зур. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида... Ўн тўрт минг солиқ чиқиби. Яна ер ислоҳотида ери батамом олинган. Ислоҳот вақтида унга-бунга хатлаб бериш йўли билан озроқ срини олиб қолинган эди, яна фитна-фасод қўзғалиб, ислоҳот қайтадан ўтказилди. Кўп ерлар қаторида унинг сри ҳам кетди. Бунинг устига, бир неча галамис «бу, босмачига от етказиб беради», деб фитна кутарицди. Мен уйига бир борганман. Жуда ажойиб китоблари бор, худди бир уй келади. Уша ёқларга бир борсак тушамиз, китобларидан оласиз.

Саидий, катта ёзувчилар орасига кирди. Марказий адабий уюшма ўзининг бир мажлисида ёш ёзувчилардан бирмунчасининг асарларини таҳлил қилганда Саидийга яхши баҳо берди. Баъзи газеталар унга маҳсус хат ёзив, адабий саҳифага иштирокини сўрар эди.

Саидий адабий фаолиятидаги силжишни кўпинча ёзувчилар мажлисига борганида билар эди. У энди залнинг бир бурчида ёки охирги қаторнинг бир четида етимчадай бўлиб ўтирмаиди. У олдинги сафда энг уртадаги ўринни банд қилиб, катта шоирлар, адаб, талант-шунос танқидчилар орасида, улар билан сўзлашб, кулишиб, президиумдаги кишиларга хат ташлаб, улардан хат олиб, имлашиб ўтиради. Унинг ҳозирги обрўи, ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йўқ эди.

XXVI

Бир куни Муродхўжа домла қишлоқдан атиргулнинг барги билан солинган мусаллас олдирганини айтиб, Саидийни уйига таклиф қилди.

Сайдий келганда Муродхўжа домла тўрттагина сиғирни соғиб эпламаган хотинининг палпислигидан коғиб, ҳозиргина ичкаридан чиққан ва товуқларни гўнг титтгани кўймаган қаролини уришмоқда эди. Домла дарвозадан кириб келаётган Сайдийни куриб, қаролининг нима деганини ҳам эшигмади, Сайдий билан сўрашиб, меҳмонхонага бошлади.

Узун даҳлизнинг икки ёнидаги эшиклардан бирига: «Оёқни артмай, эшикни очик қолдириб киринглар!» деган ёзув қоқиб қўйилган. Бу — домланинг иш бўлмаси. Сайдий ёзувни куриб кулган эди, домла бу ёзув маҳсус Ҳайдар Ҳожи учун бўлиб, ўтган йил қишида келганида осилганлигини айтди ва икки орада ўтган ҳазиллар, қизиқликларни сузлаб, ичкаридан дастурхон чиққунча Сайдийни кулдириб утириди.

Домланинг иш бўлмасида ортиқча жиҳоз йўқ. Сарик парда тутилган катта деразанинг олдида оёқлари йўгон ва нақшли пастаккина бир стол, бу билан газеталар тахланиб қўйилган, энсиз, узун токча орасида қора, икки қаватли бир этажерка. Унинг юқориги қаватида Лениннинг кичкина ҳайкали, остки қаватида эса эски вақтда чиққан турли журналлар. Деразанинг қаршисидаги деворга Бедил, Наримоновнинг суратлари қоқилган. Буларнинг остида Бибихоним мадрасасининг харобаси, Қўқон урушидан сўнг олинган бир неча фотосурат. Домла ўзи жуда кам сурат олдирган, ўн тўртинчи йилда Уфада олдирган бир сурати бор, уни деворга қоқмай, «Туркия султонлари» альбомида сақлайди.

Қарол дастурхон чиққанлигидан хабар бергандан сўнг домла Сайдийни нариги уйга — ўзи айтмоқчи, «маишат бўлмаси»га олиб кирди. Бу бўлма яхши, қимматбаҳо гиламлар, турли манзараларни тасвирловчи суратлар билан безатилган. Ундаги жиҳозлар Николай замонини хотирлатар эди.

Домла пиёлаларга учинчи марта конъяк қуяр экан:
— Мен, — деди, — ёлғиз бир муддао учун яшайман. Мен одамни биламан, тажрибали... Қолган умримни сарф қилсан-да, буюк бир киши булиб етишсангиз... Бурун, Уфада ўқиб юрганимда, америкалик Херст номли бир газетачини эшитар эдим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб хизмат қилидирар экан. Муҳаррир ҳар куни газетага бир стун миқдорида мақола ёзишга бурчли булиб, бунинг бараварига ҳар йили ўн икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъдод шундай. Бир вақт келиб

шундай бир буюк киши бўлсангиз, мен чақириб борсамда, сиз эшлигингизни очмай, дёразадан жавоб қилсангиз ҳам муродим ҳосил бўлар эди.

— Адиблик менинг касбим булишига ишонаман, домла, — деди Саидий домланинг сўзидан мамнун булиб. — Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни кутараман», деган. Мен ҳам ерни кутараман, домла, менға ҳам таянч нуқтаси керак, бу — шароит.

Домла севинганидан қичқириб юбораёзди ва олдидағи қадаҳни тўкиб юборди, бундай шароитни түғдириш ўзидан бошқа ҳеч кимнинг қулидан келмаслигини ва Саидийнинг катта одам бўлиши учун умрини бағишилашга тайёр эканини билдиришга шошилди.

Саидий «ичиб маст булиш пайшанбалари» бўлмаган вақтларда, одатдагича ўзи якка ичмай, домланинг олдиға келадиган бўлди.

Саидий келадиган пайшанба кунлари домла эрталаб ўрнидан турганидан бошлаб уни қарши олишга тайёрлик кўради: Саидий учун тансиқ овқатни кечаси билан уйлаб топиб, эрта билан хотинига буюради, яхши майлардан топади; майшат анжомлари тахт булгандан кейин ичкари уйдаги иш бўлмасини уз қули билан йигиштиради, патгилам устига солинган кўрпача ва қўйилган ёстиқларни, ургадаги оқ дастурхон ва унинг устидаги бу кунги майшат анжомларини бир-бир кўздан кечиради-да, кейин бир пиёла ичиб, Саидийни кутади.

Шундай пайшанбалар кўп бўлди ва ҳар сафар суҳбатда асосий мавзу Саидийнинг истиқболи бўлар эди. Домланинг Саидийга бўлган хайриҳоҳлиги сохта эмас, Саидий келганда ҳаммавақт уни меҳмонхонага эмас, ичкариги уйга олиб киришининг ўзи ҳам шуни кўрсатар эди. Оламда домланинг кўзига фақат икки нарса куринади: бири — мулк-амлок, иккинчиси — жон; аммо Саидийни ҳам булардан кам кўрмас эди.

Ез ойлари шундай утди. Сентябрнинг охирида Саидий факультетдан хат олди. Бу хатни студентларнинг дарсдан қолоқлик ва ўқишини ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб, уларга ёрдам берадиган комсомол учлиги ёзган эди. Орада бир ҳафта утгандан сўнг бир киши келиб, бутун бир соат бўйи унинг факультетни ташлаш сабабларини сураб зериктирди. Саидий Москвадаги адабиёт факультетига ўрин олганлигини айтиб, зўрга қутулди.

XXVII

Муродхўжа домла йўғон, барваста одам, шундай булишига қарамасдан, қизининг озгин эканига ўзи ҳам таажжубланар эди. Сораҳон отасига нисбатан ориқ бўлса-ку, расмана қизлардай бўлар эди-я, у энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади; юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан ўзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олга ташлаброқ юради. Кўк қарғашоҳи кўйлакнинг кенг этаги остидан чиққан саваҷӯп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кўк томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки ўрим қора, зотли сигирнинг думи сингари қўнғироқ соchlари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкага ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сораҳонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қиласиди.

Сораҳоннинг ранги, домланинг рангидай хамирга ўхшаган эмас, Сораҳон қораҷадан келган, кулгандан отаси сингари оғзини катта очиб эмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги лабини кўтариброқ турган ўгри тишини курсатмасликка тиришади...

Бутун умрида домланинг ўстирган фарзанди шу. Сораҳоннинг ака ва опаси, укаси турмаган. Шунинг учун домла Сораҳонни ҳаддан ташқари яхши кўради, унинг бутун нуқсоњларини фазилат ҳисоблайди. Сораҳонга қаттиқ гапиришга, иш буюришга оиласда ҳеч кимнинг ҳадди йўқ. Ўн икки'ёшга тўлган кундан бошлаб, ҳатто домланинг ўзи ҳам уни сизлайдиган бўлган. Шу кундан бошлаб у мактабга қатнамай қўйди. Домла катта умидлар билан унга уйда немисча ўқита бошлаган эди, бир неча ой ўқиганидан сўнг муаллимасидан нолиб, ўқищдан бош тортди. Шундан сўнг домлада тузукроқ бир йигитни ичкуёв қилиш ва ҳар икковини ўқитиш фикри туғилди.

Муродхўжа домлага шундай киши учрадики, унга ўқиши учун эмас, фақат ишлаш учун шароит керак. Бу одам кундан-кун усади. Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади. Шундай вақт келадики, домла ўзининг куёви билан мақтанади ва яна «мен стиштирдим», деб керилади. Бироқ бундай

куёвни қўлдан бермаслик анча меҳнат талаб қиласар эди.

Агар Саидийни ичкуёв қилиб олишдаги бутун қийинчилик у айтган шароитни вужудга келтиришдан иборат бўлса, домла буни айтганидан зиёдароқ қиласар эди. Ҳамма қийинчилик уни Мунисхондан қайтариш, бундан ҳам кўра унга Сораҳонни ёпиширишда эди. Домла шуни уйлаганида «қизим бор» деганидан бери биринчи мартаба уз қизининг хунуклигига иқрор бўлди.

Одатдаги улфатчиликларнинг бирида Саидий кайфи ошиб қолиб, Мунисхондан гап очди:

— Ҳеч қандай қиз, менингча, бунингдай бежирим эмасдир, — деди.

— Қиз? — деди домла кулиб. — Унинг қорнида Илҳомнинг боласи бор!..

Саидий бир иргиб тушди. Домла гүё Саидийга алоқаси йўқ гапни гапиргандай бунга сира эътибор қилмади. Саидий Мунисхоннинг Илҳом тўғрисида бир вақтда айтган сўзини эслади: «Ўзи яхши йигит... Акамнинг жонажон уртоқларидан бири...» Саидийнинг қаттиқ рашки келди.

«Тенги йўқ ғамхўрим, катта киши бўлишимга сабабчи бўладиган киши», деб домлага ихлос қўйган Саидий, унинг Мунисхон тўғрисидаги сўзига эътибор қилмасдан қололмас, шу билан бирга Мунисхонни ҳам кўнглидан чиқаролмасди, шунинг учун кўнглидаги бу икки қарама-қаршиликни бир-бири билан учраштирасликка тиришиди.

XXVIII

Вилоят газетасининг муҳаррири ёзган бош мақоласининг остига қўл қўйиб, атрофида тизилишиб утирган бўлим мудирларига қаради.

— «Электрик тезлигига бажарилсин», деб сарлавҳа қўйдим, — деди керилиб, — журналистликда сарлавҳа қўйиш бир ҳунар. Америкада сарлавҳа бир газетанинг синиши ёки сармоясига сармоя қўшилиши масаласини ҳал қиласади...

— Шунинг учун, эй болалар, сарлавҳа қўйишни урганингиз, — деди Муродхўжа домла. — Ҳеч ким сиздай икки йил мутгасил муҳаррир бўлган эмас. Мен биламан... сиз тажрибали...

Олдинги уйда кўтаришган қаттиқ кулги товуши муҳаррирнинг гашига тегди, секретарга хўмрайиб қаради.

Секретарь нариги уйга чиқмоқчи бўлиб эшикни очганда, жулдур кийинган қишлоқи бир йигит кирди. Йигит уйнинг уртасида тухтаб атрофда, столларда ўтирганларга бир-бир қаради-да:

— Газетани мұхрдори ким? — деб сұради. Мұхаррир йигит билан гаплашишни домлага ҳавола қилди.

— Мен пулымни қайтиб олгани келдим, — деди йигит, домлага қараб, — үн икки ойдан тұрт ой-у бир ҳафта үтди; шуни чиқариб ташлаб, қолган ҳақимни беринглар. Мен газет үқимайман...Газетага берадиган гапим ҳам йүқ.

— Ҳа-а-а-а... — деди домла, — газетага өзилған әзингиз, тұрт ой газет олдингиз, энди олмайсиз, үқимайсизми? Саводингиз борми?

— Саводим йүқ, үқитиб әшитар әдим. Қишлоққа мұхбирлар борганда газетабоп гаплардан гапириб ҳам берар әдим.

— Сабаб үқимайсиз? Ҳукуматнинг газетига қарши мисиз? — деди домла қулиб.

— Газет ҳукуматникими? Ҳукумат камбағал, құшчи-батраклар бойларнинг оғилхонасида моллар билан өтмасин, ерлик, құш-хұқызылк бұлсин, дейди. Нимага бұлмаса ҳукуматнинг газети бұлса, ҳукуматнинг үзига қарши?

— Ҳүш, нимаси қарши? — деди мұхаррир ингичка, узун буйнини құзиди.

Йигит яктагининг чұнтагидан букланиб, гижимланып үйртилган бир нұсха газетани олиб, мұхаррирнинг олдига қўйди.

— Мана, буни күринг, ер ислоҳоти бўлмасин дегани ҳукуматимизнинг йўлига тўғри келадими?

Мұхаррирнинг қути учиб, газетани қулига олди. Муродхўжа домланинг юзида асабий кулги акс этди. Мұхаррир, «бундай булуви мумкин эмас» дегандай, газетани қарай бошлади ва Муродхўжа домланинг мақоласидаги остига чизилган сатрларни кўриб, вужудини титроқ босди ва пичирлади:

Теракнинг баргидай титрайди жоним,
Тузалганда бузилган хонумоним.

У атрофда утирган бўлим мудирларига, секретарга, оқибат, Муродхўжа домлага қараб, титраб турган қули билан юзини ишқади.

— Ҳақли талаб,— деди оммавий бўлимнинг мудири Кенжадунғиллаб.

Агар бутун қийинчилик ёлғиз шу дүнгиллашни ҳазм қилишдан иборат булса, Муродхўжа домла «тош ютдим» деб қўя қолар эди. Бироқ домла унинг дүнгиллашиниги на эмас, узини ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қичитқон» деб ном қўйган эди. Домла қизарди ва пешона томирлари бўртди, сўнгра, бирданига бўзарди-да, оғзи қийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб денг! — деди зўрга.

Мұҳаррир, отаси билан онасининг уриши қўйди-чиқдигача боришига қўзи етган ёш боладай, нима қилишини билмас эди. У йигитга мақола янглиш кетганини ва бу ҳақда идора чора кўрганини айтиб чиқариб юборди-да, кўтарилиб келаётган жанжални босишига ҳаракат қилди. Домла унинг ёлворишига қарамасдан яна гап ковлади:

— Сиз, шоир бўлсангиз ҳам ҳали бўқчасини ташла-маган чумчуқ боласиз,— деди у не машаққатлар билан илжайиб,— мен ношир бўлганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онангиз бўғоз булишни ҳавас қилиб, қорнига ёстиқ боғлаб юрган қизча эди!.. Шундай, ука!

Кенж мұҳаррирнинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулдида, қоғозларни тахлар экан, ихтиёrsиз оғзидан чиқиб кетди.

— Бир сўмга кафандик бергани ҳолда, шу одамнинг ҳануз тирик юрганига ҳайронман...

— Эй, сен ул! — деди домла титраб-қақшаб. — Қавм-қариндошинг, маҳалла-куйинг улсин! Ўлган авлод-аждо-динг гўрида тўнғиз қўпсинг!..

Жанжал домланинг идорани ташлаб бутунлай чиқиб кетиши билан тамом бўлди. Мұҳаррир ҳаддан ташқари газабланди. У ярим соат бўйи янги кадрлар йўқлиги, эскилардан фойдаланишнинг қийинлигидан нолиб, ортиқ чидай олмаслигини билдириди.

— Бас! — деди столга муштлаб.— Шуро матбуоти шуро ҳукуматининг инқилобий тадбирларига қарши товуш чиқаргандан кейин бундан ортиқ иснод бўлмайди. Идорани тозалаш керак!

Мұҳаррир шу куннинг ўзида домлани ишдан буша-тиш түгрисида буйруқ берди, аммо кечқурун бориб унинг кўнглини олди, чунки домлани билимдон одам ҳисоблар эди.

Икки кундан кейин бўлган вилоят партия комитетининг ижроия бюросига мұҳаррир қилган ишлари тўгрисида маъруза ва бошқармани тозалаш тўгрисида лойиҳа

билин борди. Ижроия бюро мұхаррирга «ҳайфсан» эълон қилиб, лойиҳасини маъқул топди. Мұхаррир фало-катдан битта ҳайфсан билангина қутулганига шукр қилиб, дархол бошқармaga янги кишилар қидира бошлади. Бунга биринчи номзод Сайдий эди. У — усиб келаётган ёзувчи, Муродхўжа домланинг мақоласига қарши мақола ёзган, сиёсий саводли, кенг маълумотли йигит. Бунинг ҳаммасини мұхаррир билар эди. У билмаган бошқа фазилатларини Салимхон, Аббосхон сингари маслаҳатгўйлар айтишди.

Сайдий бошқармaga биринчи келганда, индамас Еқубжон аллақачон мұхаррирнинг ёнидаги серсавлат бир столда қоғозлар ичига күмилиб утирас эди.

Бошқарма ҳайъати янгиланғандан кейин, мұхаррир жуда хотиржам бўлди. Унинг назарида энди бошқарма — машина: калитини бураш билан қофоз ютиб газета туфлайверади. Шунинг учун мұхаррир баъзи кунлар ишга келмай, бош мақолани бирордан бериб юборар эди. Сайдий ва Еқубжонни тавсия қилганлар газетанинг сунгти вақтда ҳар томондан яхшиланиб бораётганлигини айтиб, мақтаганларида мұхаррир керилар эди.

Секретарь Сайдий тез кунда техника мұхаррирлиги вазифасини ҳам бажара бошлади, баъзан бош мақола ҳам ёзар эди. Мұхаррирнинг кўп масалаларда унга маслаҳат солиши, унинг гапидан чиқмаслиги бошқармада Сайдийнинг салмогини жуда ошириб юборди. Газета ишида мұхаррирнинг роли сусайиб, Сайдийники кутарила бошлади. Буни мұхаррирнинг ўзидан тортиб, контора хизматчилари гача билишар эди. Сайдийнинг эътибори қанча ортса, даромади ҳам шунча орта берди. Муродхўжа домла бир кун унга насиҳат қилди:

— Менинг отам сиздай йигитлигига хоннинг катта бир амалдори бўлган экан, бобом унга насиҳат қилар экан: «ҳай, болам, давлат орттири, ерни кўпайтири, иморат сол, тилла йиг...» Шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат орттиравераман-да», деб парво қилмас экан. Лоп этиб ўрис келади-ю, отам амалдан тушади, давлатини чутлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қувлаб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳаммавақт топавераман», деб уйлайди. Мен биламан... таржибали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади.. Хотин оласиз. Уй-жой... Нарса орттиришнинг пайидан бўлинг. Ҳафтадами, ойдами беш-ун

сўмдан ташлаб қўя берсангиз, бир вақти келиб осмондан тушгандай бўлади. Агар хоҳласангиз ўша пулингиз пул ҳам туғиб туради.

— Омонат кассасининг процентини айтасизми?

— Эй-й-й...— деди домла қўл силтаб,— марг унинг саккиз-тўқиз фоизига.

Муродхўжа домла Сайдийнинг хазиначиси бўлгуси келар эди.

Сайдий бир вақтлар пулга муҳтож эди, шу муҳтожлик ботқофидан чиқди, муҳтожликни пастда қолдириб, юқорилади. У юқорилай-юқорилай, эҳтиёжисзликнинг энг юқори чўққисига етганида, унинг қаршисида ундан ҳам баландроқ чўққи куринди. Сайдий ўзини энди яна ҳам муҳтожроқ сесзар, қўлидаги ортиқча ётган минглар кўзига кўринмасди. Нега бу мингларни ўн минг, эллик минг, юз минг қилмаслик керак? Мана шу кунларда Муродхўжа домла аллаким орқали унинг минг сўмини уч айлантириб бир ярим минг қилиб қайтарди-да, шу билан ўзининг хайриҳоҳ эканини яна бир мартаба исбот қилди.

Кунлар, ойлар шу тарзда ўтар эди.

Сайдийга сўнгги вақтда ҳалокат чоҳи кўриниб қолган факультет, ҳар бир икир-чикири билан шу чоҳга итарган комсомол орқада, унутарли даражада узоқда қолди. Факультет ячейкасининг ҳисобидан чиқиб, учёт карточкасини кўйдириб ташлаш билан шу тўғрида бўлган кўнглидаги гашлик тамоман кўтарилиди. Бу гашлик кўтарилиди-ю, унинг ўрнини бошқабир гашлик эгаллади. Бу — Кенж ва унинг атрофидаги одамлар туйдирадиган гашлик эди.

— Ўртоқ Сайдий,— деди бир куни Кенжা ишдан кейин,— мухбирларимиздан кўп шикоят хатлари келаёттир. Инсоф юзасидан айтганда... текшириб курдим, газетамизнинг ҳар сони бошқарма хизматчиларининг материаллари билан тулиб чиқади. Атрофдан келган хабарларга ҳаддан ташқари оз ўрин берилади.

— Кенж ака,— деди Сайдий худди аччиқ ва жирканч дорини ичишдан бош тортиб докторга илтимос қилаётгандай,— газета учун аввал муҳаррир, ундан қола берса мен жавобгар, шунинг учун сиз шеърингизни ёзверсангиз... Келган материалларни мен кўздан кечириб, яроқли-яроқсизга ажратаман. Модомики, яроқли материал бўлмас экан, яроқлиси келгунча тўхтаб туролмаймиз. Йиккинчидан, ҳар ҳафта газетамизда юзга яқин имзо бўлади.

— Газетанинг мундарижасини имзо билан белгилайман, десангиз имзони мингта қилиш ҳам мумкин.

— Қандай қиласиз?

— Битта Сайдий қандай қилиб етти имзо билан ёзади? Битта Ёқубжон қандай қилиб беш имзо билан ёзади? Мана шундай қилиб-да!.. Инсоф қилиш керак, кечаги сонда Ёқубжоннинг тўртта имзоси бор. Мухбирларимизнинг хабарлари уюлиб ётади. Қанча хабарлар босмахонада эскириб, набор тарқатилади.

— Сиз ҳам ёзинг... — деди Сайдий портфелини ола-стиб ва чиқиб кетди.

Эртасига бўлим мудирлари ҳам ишлаб берган хабарлари босмахонада эскириб қолишидан шикоят қилишди. Бу гаплар катта жаңжалга айланиб, муҳаррирнинг қулоғига етди. Муҳаррир Кенжанинг сўзини ҳақли топди, аммо буни осойишталик, биродарона суҳбат тарзида қўзғаб, ниҳоятига етказмагани учун койиди.

— Ишда иттифоқлик керак,— деди узун сўзидан хулоса чиқариб,— ишимиш нима? — Сут. Иш шаклимиз нима? — Күшқулоқ. Иш шароитимиз? — Арава. Каерга борамиз? — Социализмга. Жаңжал нима? — Йўлдаги ўйдим-чуқур. Демак, ўйдим-чуқур қанча кўп бўлса аравамиз шунча нотинч бўлади. Арава нотинч бўлса — күшқулоқдаги сут чайқалади, тўкилади. Иттифоқ булиб, муроса билан ишлаш керак. Муроса нима? — Арқон: у билан сигирнинг бир шохидан боғлаб бўлмайди. Биродарлик керак. Биродарлик нима? — Оила. Эрнинг аччиғи келганда хотин, хотиннинг аччиғи келганда эр паст тушуви лозим. Йўқса, бола етим бўлади...

Сайдий, айниқса Ёқубжоннинг айни муддаоси бўлиб, бу жиддият кулги, ҳатто ҳазил даражасигача юмшарди.

Ҳеч қачон илжаймайдиган, ҳафталаб бир оғиз сўз айтмайдиган Ёқубжон бир куни эрталаб Сайдийни кулиб қарши олди. Сайдий ўз столига ўтиргандан кейин Ёқубжон илжайганича келди-да, қонсиз совуқ бармоги билан Сайдийнинг пешонасига туртди.

— Сизни мана шу ерингиздан отади...

— Ким? Нимага? — деди Сайдий, унинг муздек бармогини олиб ташлаб.

— Менга шундан иқтисодий манфаат бор...

— Менинг отилишимданми?

Ёқубжон икки елкасини кутариб, бошини ичкари тортди-да «ҳе» деб кулди ва оёқ учида юриб бориб, печканинг эшигини очди. Ундаги кул талай қоғоз ёнди-

рилганини кўрсатар эди. У печканинг эшигини ўшандай оҳисталик билан ёпиб, уз столининг тортмасидан бир папка қофозни олди ва келтириб Сайдийнинг олдига қўйди.

— Буни Кенжага беринг, ичидан яроқлисини ажратиб берсин...

Сайдий дарров тушунди. Ёқубжоннинг шу қилган ишида нимадир унга ёқди, яна нимадир ёқмади, лекин нима ёққанини ва нима ёқмаганини билмас эди.

Сайдий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. Ёқубжон одатдагича ҳар кунги почтани бўлимларга булиб бергани ишдан кейин қолганида Сайдий кулиб, печкани кўрсатар ва секин: «Энди бас, ёқманг», деб кетарди. Ёқубжон эса хабарларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини кўйдириш билан Сайдийнинг ҳам сўзини ерга ташламайдиган булди, аммо шундай қисмини кўйдирап эдики, орада бир ой ўтмасдан Кенжа яна норозилик билдириди:

— Бу кетишда газетамиз бебурд булади. Нима бу, ҳар сонда йигирмага яқин киши урилади. Газета шикоят билан тулиб чиқади. Қанча ҳукумат идораларининг обруйи тўкилади. Бир йилда газетада урилмаган одам, сўкилмаган идора қолмас. Нуқул камчиликни кўрсатамиз, ахир биронта яхши ищ ҳам борми?..

Муҳаррир қошини кериб, остики лабини тишлади. Кенжани шунча сўкиш хонаси келдики, ҳатто Ёқубжон ҳам тек туролмай дўнгиллади:

— Мухбирларнинг хабари босилмаса — пеш дейсиз, босилса — мохов дейсиз... Асли муҳаррир бўладиган экансиз!

Кенжа аччиғи келиб, нимадир демоқчи эди, муҳаррир сўзини оғзидан олди:

— Аввало танқиддан чўчимаслик керак... Большевик матбуоти, большевик танқиди... Емон экан — уни яшириш аксилинқилоб! Бироқ, шу билан бирга, яхши томонларни ҳам курсатиш зарур. Бизда бу, ҳақиқатан, камчилик. Бунинг сабаби нима? — Мухбирлар бўлими-нинг яхши ишламаслиги. Нега яхши ишламайди? — Чунки яхши саводли, сиёсий билимли мухбирлар кам. Нега кам? — Чунки биз маданиятга энди қадам босаёттирмиз. Нега энди қадам босамиз? — Чунки мамлакатимиз кечагина мустамлака бир ўлка эди.

Агар Кенжа шу тўғрида уз таклифини айтиб, сўзини кесмаса, муҳаррир буни ер юзида одамзоднинг пайдо бўлганига олиб бориб боғлашдан ҳам тоймас эди. Унинг

таклифига муҳаррир рози бўлди ва ҳатто ундан шундай фикр чиқувига хурсандлик билдириб, Кенжани газета-чилик ишида анча ўсган ҳисоблади.

XXIX

Агар бир тасодиф рўй бермаганда, Саидийнинг поч-часи Мұҳаммадражаб ер билан яксон бўлар эди.

Унинг бир оғи ери, иккинчи оғи дўкони устида эди, ер ислоҳоти ерни тортиб олгандан кейин бир оёқ узра қолиб, дўкони ёнидан ўтадиган ҳар бир шабадага шамнинг алангасидай тебранадиган булиб қолган эди.

Мана шундай вақтда унга тўққиз минг сўм солиқ чиқди. Илгари солиқнинг ваҳимаси фақат чиққунча, чиққандан кейин уни қисман йўқотиш йўли топилар эди. Бу йўлни топиш эса шу замон савдо илмининг муҳим бир боби ҳисобланарди.

Мұҳаммадражаб, одатда, ҳали чиқмаган солиқни қарши олишга ҳозирланар ва бу ҳозирлик ўзига маълум бўлган тешикларга пул тиқишидан иборат бўларди. Шаҳарнинг кўп хуфия ва ошкора савдогарлари Мұҳаммадражабга тан беришар эди: Мұҳаммадражаб ишнинг кўзини билади. Кўп савдогарлар бошига иш тушганда у билан кенгашиб, яхши маслаҳатлар оларди. Баъзан Мұҳаммадражабнинг ўзи восита булиб, кишиларнинг ҳожатини чиқарап, бу ҳожатбарорлик эса унга баъзан бир ойлик сафарнинг фойдасини берар эди.

Мұҳаммадражабнинг воситали ё бевосита иши тушадиган хукumat идораларида буладиган анчайин ўзгариш унинг учун ё мувофиқлашиш керак бўлган, ёки яна ҳам мувофиқроқ шароит түгдирарди. Сунгиси кам учрайди, аввалгиси рўй берганда унинг кўп пули ва талай вақти кетарди. Тўққиз минг сўм солиқ чиққан вақт мана шундай пайтга тўғри келди. Бу ўзгаришлар илгариги ўзгаришларга ухшамади. Шунинг учун Мұҳаммадражаб қандай мувофиқлашишни билмас эди. Шундай вақтларда восита буладиган танишлари ҳам гаранг эди. Мұҳаммадражаб буларнинг қайси биридан гап сўрамасин «пастдан юқори» деган жавобни олар, лекин ҳеч бирини изоҳлаб бермас, афтидан, изоҳлаш юрагига сифмас эди.

Шундай бўлса ҳам Мұҳаммадражабнинг эски мижози — бир инспектор тўққиз мингни ярмига келтиришни зиммасига олиб, хизмати учун учидан етти юз сўруради ва Мұҳаммадражабнинг бир зиёфатини еди, бир ҳафтадан сўнг келиб, ишни жойлаганини айтиб, яна юз

сўм олди. Орада ўн кун ўтгандан сўнг эса Муҳаммадражаб унинг қамалганини эшитди.

Муҳаммадражаб бир-икки ой ҳавф-хатар остида юрди, аммо ҳеч гап бўлмади. Бир киши испекторнинг бошқа иш юзасидан қамалганини айтди. Уч-тўрт кундан сўнг испекторнинг укаси бир китоб келтириб, бунинг ичида акасининг ёзган хати бор эканини айтди ва буни ўқиш йўлини кўрсатди. Китобнинг ҳар саҳифасига биттадан ҳарф қўйилиб, бир неча саҳифага шу гап жойланган эди:

«Солиқни бутунлай йўқотганман. Шу ҳафта ичи чиқаман. Унга шу болага уч-тўрт юз сўм беринг».

Муҳаммадражаб эртага ваъда қилиб, кечаси билан уйлаб чиқди ва эртасига эрталаб ўзи юз сўм элтиб берди.

Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади.

Эски ошналар йўқ. Ошна орттириш — ҳозирги замон савдо илмининг муҳим бир қисми — унинг назарида тамом ўзгарди, у билмайдиган ҳолга келди. Бунинг устига шериклик бир юз йигирма уч тўп баҳмал ва етти ящик фамил чой қулга тушди. Муҳаммадражаб шу қадар танг бўлдики, хотинига «юз кўришсанг менга уч талоқсан» деган кишиси — Раҳимжоннинг олдига бориб, ёрдам сурашга тайёр эди.

Омбордаги молларни бир ҳафта ичида қавм-қарин дош, таниш-билишларига тарқатди. Молларнинг намуналаригина қўйилган дўконини бутун бир ҳафта очмади: ҳар куни эртадан кечгача ёр-дўстлар, таниш-билишларнинг олдига бориб маслаҳат солди. Шу ҳафта ичи кўп ҳамкасбалари ундан юз ўғирди, баъзилари замон нотинч булиб турганда бироннинг касофатига бирор қолиши жуда осон эканини очиқ айтиб, унга рўйхуш бермасди.

Муҳаммадражаб кейинги бир ҳафтани турли закончилар, аризанавислардан йўл-йўриқ сураш билан утказди. У куни бўйи юриб чарчайди, ҳолдан тояди ва назарида, бир неклик бордай бўлади, аммо кечкурун уйига келиб ўзига ҳисоб берганида натижা пуч чиқар эди. Шундай кечкурунларнинг бирида хотини унга Раҳимжонни эслатди.

— Айб ўзингизда. Раҳимжон булганда мана ҳозир қўлтигинизга кирап эди. Ҳозир илгаригидан ҳам кўп пул топар эмиш. Ҳамма идораларга кириб, ишини кураверар экан... Катта амалга минибди.

— Нима қиласар эди? — деди Муҳаммадражаб, сипарчилекни қўлдан бермасдан, аммо хотинининг яна шу тўғрисида гапиришини хоҳлар, хотини яна гапирса ён

беришга ва у билан маслаҳат қилишга тайёр эди. Хотини гапирмади, эртасигача кутди ҳам гапирмади, кейин, чилимнинг сувини янгиламаганини баҳона қилиб, улгудай урди ва дикқат булиб, кӯчага чиқиб кетди.

Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасию кундузи ёмғир, қор, баъзан аралаш ёгарди. Кундуз кунлари ҳаво қорамтири кулранг. Осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йўллардан лойқа оқади. Тор кўчалар тиззагача ботқоқ. Деворлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, ўюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қирғогидагина тұхтарди. Қоронги тушгандан кейин тор кўчанинг ўртаси ҳам бир оз оқаришди.

Мұхаммадражаб қоронгидა эҳтиёт билан қадам босиб, катта йўлга чиқиб кетаётганида, тор кучанинг нариги юзида деворни ушлаб зўрга келаётган бир мастини кўрди. Мұхаммадражаб то рўпарасига боргунча маст бир неча мартаба тойилди, бир мартаба тизланди. Мұхаммадражаб тухтаб зеҳн солди, кейин гугурт чақиб қаради-да, мастини таниди: бу одамни ёзда, шаҳар боғининг ресторанида Раҳимжон билан утирганини кўрган, улфатлари бунинг терговчи Мирза Мұхиддин эканини айтишган эди. Мұхаммадражаб яна гугурт чақиб, «афандим!» деди. Маст қалқиб кетиб деворни тутиб қолди-да, сўкинди, сўнгра тойилиб пастга тушиб кетган оёгини кўтармоқчи бўлган эди, иккала оёғи бирдан тойилди. Мұхаммадражаб, ёниб қулига етган гугурт чўпини ташлаб, янгисини ёққунча бўлар иш булди: Мирза Мұхиддинни йўлнинг ўртасидаги тиззадан келадиган ботқоқдан қидириши керак эди. Агар лойнинг устида юпқагина қор оқариб турмаган бўлса, Мирза Мұхиддин шўнғиб кетган ерини билиш ва уни топиш учун бир қути гугурт ҳам етмас эди. Мұхаммадражаб бир гугурт чақиб унинг шўнғиб кетган ерини топди-да, дарҳол лой кечиб бориб, тусмол билан қул тиқди. Агар шунда боши унинг қулига кирмаса, Мирза Мұхиддиннинг тақдирни ҳал булар эди. Мұхаммадражаб чаққонлик билан унинг оғиз-бурнини лойдан тозалади, аммо ботқоқдан кўтариб эмас, судраб чиқиш ҳам кўп мashaққат эди. У Мирза Мұхиддиннинг устки кийимларини ечиб ташлади-да, кўтариб уйига олиб кирди...

Мирза Мұхиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади. Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғирди, томоги куруқша-

ган, тили шишигандай, оғзига сиғмас, юрагининг гурсиллаб уриши ўзига эштилиб турди. У ёпишган лабини остдан тили билан ҳуллаб, юмшатиб қонатмасдан ажратишга уринганда, лабларини пўрсилдоқ боялаганини сезди, қулинни тегизган эди, нимадир кўчди; яна озгина кўчириб, уқалаб курган эди, майдаланди. Бунинг лой эканини билиб, нима қилганини, қаерга борганини эслашга тиришди. Мирза Муҳиддин тушида кўргандай элас-элас хотирлади: дуторни босиб синдириди. Маъруф бойваччанинг амакисини бир шапалоқ урди; бундан илгарими, кейинми яллага қўшилди; хотин икки марта-ба уз навбатини сўна қилди. Ош келди. Бундан кейин нима бўлганини билмайди ва лабига лой қаердан текканига, нима булиб сачраганига ҳайрон бўлди. Пешанаси-ни ушлаб иссигини билмоқчи бўлган эди, қули қотиб кетган сочига тегди. Шошиб бошини ушлади. Сочи шалдиради. Кузи очилиб кетди. Қуллари ҳам лой. Кийимларини кўрмоқчи булиб ўрнидан турган эди, боши айланаб кўнгли озди ва каравотдан ағдарилиб тушиди.

Бутун жиҳози бир сандиқ ва ерга солинган йиртиқ гилам билан ёғоч каравотдан иборат бу уйни у ҳеч кўрмаган. Наҳот, мезбон бошқа улфатларидан ажратиб, шу уйга ётқизган бўлса! Мирза Муҳиддиннинг аччиги келди; ўрнидан турганидан сўнг қараса устидаги кўйлак, лозими ўзиники эмас. Курпани ёпиниб, бориб эшикни тақиллатди. Бирор кирди.

— Эй, афандим, ишингиз тушсин...

— Қани у киши?.. Улар қани?.. Яхна чой борми?

Муҳаммадражаб чой олиб кирди ва уни шопириб совутар экан, ўзини танитди, сўнгра бўлган воқеани айтиб берди.

— Мана буни кўринг,— деди у, кумуш тамакидонни кўрсатиб,— шу желеткангизнинг ички чўнтагида экан. Лой шунинг ичига ҳам кирибди-да, ахир... Тоза кўйлак, лозим кийгизиб шу сўричага ўтқизганимда, талай вақтгача дамингиз чиқмай қолди. Жуда қўрқиб кетдим...

— Пальто қани? Унинг чўнтағида...

— Яробингиз бор экан, олиб қўйдим, хотиржам булсинглар...

Мирза Муҳиддин бир пиёла илиқ чойни шимириди. Совуқ чой унинг оғзидан то меъдасигача куйдириб кетди ва бир пиёла ароқдай кайф қилди.

— Аммо, ҳеч ким билгани йўқ,— деди Муҳаммадражаб,— йиқилмаганингизда кайфингиз борлигини мен

ҳам билмас эдим. Ўзингизни жуда дадил тутар экансиз. Ўртоғингиз Раҳимжон ҳам шундай. Улфатларингиз сизни шу аҳволда қандай кӯчага чиқарди экан? Уларнинг ҳам қайфи ошган бўлса керак. Сиз уйга кетмоқчи бўлгансиз. Икковимизнинг одатимиз бир экан: мен ҳам маст бўлиб ҳеч биронникида қолган йигит эмасман... Йигитчиликда ҳар иш бўлади-да. Аччиқ мастава қилди-раётибман, бир коса иссангиз қўрмагандай бўласиз. Е бош оғриғини дори билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка...

Мирза Муҳиддин афтини буриштириб бош чайқади ва кекирди.

Ҳар қошиги додланган ёғдай томогини қовуриб ўтган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни ўзига келтиролмади. У шу куни кечгача сандалда ётди, кечга яқин, бўғинларининг оғриғи бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар булди. Шу ланжликдан қутулиш тўғрисидаги гапдан бошқа ҳеч гапни кўнгли кўтармас эди: кеча нима қилганини билмаганлиги сабабли таъби хира. Ланжликка таъби хиравлик қўшилиб, Мирза Муҳиддинни тоза касал қилди. Шунинг учун Муҳаммадражаб унга арз-ҳол қиломади. Қоронги тушгандан кейин у, Муҳаммадражабни кечаги мезбон-ҳаммомчининг ўйига юбориб айттириб келди. Ҳаммомчи келиб, ҳеч қандай ортиқча ҳарарат қилмай тинч кетганини айтгандан сўнгтина Мирза Муҳиддиннинг таъби озгина очилди.

— Энди мен кетай, бир қоп топиб кийимларни солиб беринг,— деди Мирза Муҳиддин.

— Йўқ, афандим! Ички кўйлакларингизни ювдириб, дазмоллатиб қўйганман. Костюмингиз билан пальтонгизни ўзим элтиб бераман... Қолишга унамаётисиз. Элтиб қўяй, десам — сиз ҳукумат одами, бу замонда ким кўп, галамис кўп.

Эшик олдида извош кутар эди.

Муҳаммадражаб эртасига кечаси Мирза Муҳиддиннинг ўйига шим кутариб борди. Унинг бориши Мирза Муҳиддиннинг қайфи чоғ вақтига тўгри келди, аммо ҳануз бошининг орқаси оғриётганидан шикоят қиласади. Шундай бўлса ҳам, Муҳаммадражабни тез жунатмади. Муҳаммадражаб бутун бир соат унинг лойга қандай йиқилгани ва лойдан чиққанида қандай аҳволда бўлгани, сўнгра «тез хотин топиб берасан», деб хархаша қилгани тўғрисида сўзлаб берди.

Мирза Муҳиддин хижолат бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен буни Раҳимжонга айтиб, поччангиз бор экан, шу вақтгача билмас эдим, десам... Ораларингда гап ўтган эканми? Тузуккина гапирмади.

— Ҳа... шундай... айб мендан ўтган эди... У ҳам ёшлик қилиб... Жаҳли тезроқ... Арзимаган гап... Айб менда...

Мұхаммадражаб орада иккى күн ўтказиб туриб, костюм кутариб борди. Мирза Мұхиддин бу сафар Саидий тұғрисида сира оғиз очмаган эди, үзи сұради ва кетишда «Раҳимжонни сураб қўйинг» деди; яна бир куни ботинка кутариб келганида ҳам шундай қилди; сұнгги дафъя пальто күтариб келганида кетишга шошилмай, ярим кечагача сұзлашиб ўтириди.

— Бундай бұлмасин,— деди Мирза Мұхиддин унинг айни муддаосини айтиб,— ярашинглар. Айтишинингиздан, орада ҳеч гап ҳам ўтмаган экан. Мен Раҳимжонга айтаман, қўймайман. Айб сизда бұлса бир узр-маъзур кечаси қиласиз. Мен Раҳимжонни олиб бораман. У менинг гапимни ерга ташламайди.

— Бажону дил,— деди Мұхаммадражаб,— узр-маъзур кечаси қайси куни ва қандай булсин, десангиз биз хизматда...

XXX

Агар бунга Жамол Каримий ҳам аралашмаганда шу пайшанба кечаси Саидийни узр-маъзур кечасига олиб бориши Мирза Мұхиддиннингина қулидан келмас эди. Саидий үйлаб қараса, Жамол Каримий тұгри айтади: аввало Мұхаммадражабнинг үзи бўйин эгди, сұнгра, муштипар опасида нима гуноҳ? Нега Мұхаммадражаб туфайлидан ўз опасини кўрмайди?

Саидий ҳатто үзини опаси қошида гуноҳкор ҳисоблади.

У, кечанинг қандай булишини, Мұхаммадражаб қандай қилиб узр сұрашини сира кўз олдига келтиролмас эди.

Саидий опасининг болаларига турли йийинчоқлар, қанд-қурс олиб, шу кечаси Мирза Мұхиддин ва Жамол Каримийлар билан борди. Мұхаммадражаб буларни күчанинг бошида қарши олди ва ҳеч тортинмасдан, ўнгайсизланмасдан Саидий билан қучоқлашиб куришиди. Унинг оғзидан ароқ ва пиёз ҳиди келар эди.

Кечада Саидий гумон қилганча, ўнгайсизликларга ўрин бўлмади. У эшикдан кириши билан опаси бўйнига осилиб йиглади ва ошхонага олиб кирди.

— Мен сени бунчалик бемеҳр бўларсан, деб ўйламаган эдим, худо раҳм айлади... Менинг кимим бор?..

Опасининг оҳ-зорини эшигиб, Саидийнинг кузига ёш келди.

— Нимага йиглайсан? — деди узини аранг тутиб.— Мана энди... келдим-ку...

— Еу яшшамай ўлгирнинг ўзи ёмон,— деди опаси, мушғани ерга қадаб,— сен билан орани бузишга бузиб... Раҳимжонингни курсанг менга уч талоқсан, деди-да, ахир!.. Бошига иш тушгандан кейин бирар утиргани жой тополмай юрдики... Ўл-а, дейман ичимда. Бир куни Раҳимжонинг Салимхоннинг синглисини яхши қўрар эмиш, деб келди. Индамадим. Билмасам, сени уша билан кўрганми... Энди, ука, мен мундан чиқсан учта гўдак билан қаерга бораман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қул-оёғинг йўқ бўлса ҳам эркак бўлгин экан... Бунинг зихнави-ей!.. Мана энди, чиққан солиқ фойда туғиб ўн ярим минг сўм бўлиб келди. Энди Раҳимжон керак эканку! Ўл-а, худой таола... Ҳар ким ўз феълидан курсин... Қайси куни ана у терговчи ўртогинг йиқилиб қолган экан. Раҳимжоннинг ўртоги, деб... Эҳ-ҳа, айтмоқчи: Салимхоннинг синглисини мақтади. Раҳимжон шуни оладиган бўлса, бор-бисотимни сотиб бераман, деб утириби. Шуни олиб бераман, йўлини топдим деди...

Опаси билан қилган озгина сұхбати, Саидийни бегоналашиб кетгани бу оиласа яқин келтирди. Бу сўзларнинг ичида нимадир уни ранжитди ва нимадир унга ёқди.

Муҳаммадражабнинг узр сўраши шундай жўн бўлдики, буни Саидийнинг ўзи ҳам билмай қолди. Муҳаммадражаб узр сўрайдиган пайтда ҳамманинг ҳам кайфи баланд: Жамол Каримий Мирза Муҳиддиннинг елкасига қулини ташлаб, оламда ҳақиқат йўқлигидан шикоят қиласар, Саидий эса поччасига қанча солиқ чиққанини сўраб, шу тобнинг ўзидаёқ ваъда қилишга тайёр эди.

Аммо бундан гап очилмади. Ҳатто меҳмонлар кетиб, Саидийнинг ўзи қолганда ҳам Муҳаммадражаб солиқ тўгрисида гап очмади.

Узр-маъзур кечаси шундай ўтди.

Бир ҳафтадан сунг Муҳаммадражаб Раҳимжоннинг ёлғиз ўзини ошга чақирди. Саидий бу сафар унинг солиқдан гап очишини кутган эди. Бироқ, Муҳаммадражаб индамади. У фақат Мунисхон тўгрисида сўзлар ва ўзини оламда шундан бошқа ўйи йўқдай курсатар эди. Ахири Саидийнинг ўзи гап очди:

— Ҳўкумат савдо ишида сиёсатни қаттиқ ту-таётир... — деди, сўраётган папиросининг чўғига қараб.

— Ҳи... — деди Муҳаммадражаб, рюмка бўшатишдан буришган афтини ясама кулги билан ростлаб.— Қаттиқ, омон бўлсин, ҳи... Ерни ҳам олиб қўйди. Шу солиқни берсак бирон кооператив ишига кириб кетсан ҳам бўлади. Барака топкур оғайнилар шуни маслаҳат кўришади...

— Қанча солиқ чиқди? — деди Саидий усмоқчилааб.

— Боқиманда дейди... Ун ярим минг дейди... Ҳақиқат қилмасдан... Фуқарога жабр бўлади, демас экан...

— Тўлай оласизми?

— Энди... ҳи... тўлайману, тўлагандан кейин «тўлаши билар экан», деб тагин чиқаради-да. Шуни тўламасдан дўконни йиғишириб қўя қолсан... Ҳўкумат шунга унаса, деган эдим.

— Ҳўкумат бунга нега қўнсин? Тулайсиз-да. Майли, туланг, бир йўлини қиласиз. Менда ҳам озроқ пул бор. Бир гап бўлар...

— Ҳе... Узингиз... Йўғ-э... Сизга пул кўп керак бўлади. Унгача топсанк ҳам... Мунисхон энди банди жудо бўлиб қолди.

Саидий қулоқларигача қизарди ва гапни бошқа ёқقا бурди, аммо Муҳаммадражабнинг яна шу тўгрида гапиришини хоҳлар эди.

— Ҳалиги уртогингиз, Мирза Муҳиддинми отлари? — деди Муҳаммадражаб, гуё Раҳимжонни хижолатдан чиқариш учун жўрттага гапни бошқа ёқقا бургандай.— Шу киши бирон йул-йўриқ курсатсалар...

— У терговчи, молия ишига сира алоқаси йўқ.

Муҳаммадражаб гуё Саидийдан катта бир янгилик эшиттандай ҳайрон бўлиб, анграйиб қолди, кейин худди тамоман янги гап бошлаган бўлиб, ҳўкумат — дараҳт, унинг бир шохи эгилса, бошқа шохи ўзи келади, демоқчи бўлди.

Саидий «маст булиш пайшанбалари»нинг бирида хушдан кетгунча ичди. Эртаси жума куни эрталаб Мирза Муҳиддин келди.

— Энди ичмайман,— деди Саидий Мирза Муҳиддинга қонли тупуригини курсатиб,— буни куринг. Ичган куним эртасига бутун милкларим безиллайди. Тилим билан қаттиқроқ боссам қонайди. Ичсам битта-яримта ичаман...

Мирза Муҳиддин қулди.

— Ҳозир қанчадан ичиб юрибсиз? Илгари ҳам баҳар-

нави эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз. Ахир, ҳар борганингизда поччангиз қуруқ жўнатмас? Ҳа, дарвоқе, поччангиз билан яраштирганимни Аббосхонга айтдим. «Сайдийнинг ундан узокроқ юргани яхшиrok эди», дейди. Кечаги сафар борганингизда қуйиб бердими?

— Э, қуйиб бериш қаёқда дейсиз, сўлоги уйнаб ётибди-ю!..

— Нега?

Сайдий тез жавоб бермади, орага бошқа гап ҳам тушмади, анчага чўзилган жимлиқдан сўнг солиқнинг дарагини айтган эди, Мирза Муҳиддин уйланиб туриб тамоман бошқа, бунга ҳеч алоқаси бўлмаган гап гапирди. Шу билан Сайдийнинг умиди узида, бошқа ҳеч гапирмасликка қарор берган эди, шу куни кечкурун Мирза Муҳиддиннинг узи гап бошлади-ю, илож қилиш тўғрисида мужмалгина жавоб берди. Буни Сайдий Муҳаммадражабга «илож йўқ», деб етказган эди, Муҳаммадражаб илжайиб ерга қаради, бир гапи бору, айттолмангандай кўринар эди. Сайдий «ё қарз сўрамоқчи, ё бошқа бирон тадбирни айтмоқчидир», деб уйлади, лекин икласини ҳам эшитишга тоби йўқ эди.

— Ҳайдар Ҳожини танийсизми? — деди Муҳаммадражаб, бирдан ёрилиб.

— Нима эди? Бир оз биламан... Тузук одам.

— Кечаси мени Аббосхон афанди чақиртирган эдилар. Мен у кишини билмас эдим, у киши ҳам мени танимайдилар, деб уйлаган эдим. Танир эканлар... Қизик... ҳи... ярим кечагача чақчақлашиб ўтирик. У киши ҳам... албатта... хизматдаги одам, мояналари етмайдиганга ухшайди. Ҳайдар Ҳожи билан бирга иш юргизинг, дейдилар. Нимага, деб сўрамадим: зийрак эканлар, ўзлари фаҳмлаб, «кейин биласиз, тушунасиз», дедилар.

Аббосхоннинг бу таклифига тушунолмай Сайдий уйланиб қолди ва анчадан кейин:

— Солиқни айтмадингизми? — деди.

— Айтдим. Ҳайдар Ҳожи билан янги иш бошлашга рози бўлсам, солиқ ёнимга қолади. Аммо бир томони бор: Ҳайдар Ҳожи билан иш юргизадиган бўлсам, ўшанинг олдига кўчиб кетишим керак эмиш. Рози бўлдим. Майли...

Муҳаммадражаб икки кун ичидаги омбордаги қолган-қутган молларни тарқатди, Мирза Муҳиддин айтганча ариза ёздириб, Округ молия шуъбасига топшириди. Мирза Муҳиддин кўрсатган одамлар воситаси билан ҳовли-

сини бундан икки йил бурун хотинига ўтказганлиги ҳақида нотариусдан хужжат қилиб олди ва бу хужжатни бундан бир ярим йил илгари ёзилган талоқ хатга қўшиб, хотинига топширди-да, шипшийдам булиб уйиннинг давомини кутди...

Мирза Мұхиддиннинг режасига кўра солиқ масаласида Мұхаммадражаб судга тортилиши, терговни Мирза Мұхиддиннинг ўзи олиб бориши, суд Мұхаммадражабни жазога тортмай, мол-мулкини мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқариши керак эди. Суд бўладиган ҳафтаси ҳамма нарса тахт бўлганда, маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган булиб қолди. Вилоят газетасида маҳалла комиссиясини порахўрлиқда айлаган бир фельетон босилди-ю, унинг тақдирини ҳал қилди. Мирза Мұхиддин дарров эҳтиёт чорасини кўриб, уни қамоқقا олди.

XXXI

Муродхўжа домла ўз меҳмонхонасига Сайдийнинг кўчиб келишга розилигини олгунча юрак-багри эзилиб кетган эди. Домла меҳмонхонасини ясатиб юрган кунларида Сайдийнинг поччаси бор эканини, поччаси билан уришган булиб, ҳозир ярашганлигини эшитиб, дод деб юбораёзди. Кейинчалик Мұхаммадражабни бу ердан жўнатиш ҳақидаги Аббосхоннинг тақлифини эшитиб, шунча севиндики, одатдагича «сиз тажрибали» дейиш билангина қаноатланмасдан, «доҳи, Аббосхон доҳи», деб қичқирди.

Апрелнинг бошида Мұхаммадражаб, майнинг охирларида унинг оиласи кетди. Бунинг устига домла кўпдан бери кутиб юргани бир мақола марказий газетада босилиб чиқди-да, Сайдийни ундан тортиб турган жонсизгина ипни шартта кесди. Бу мақола Муродхўжа домланинг жузъий айбларини курсатиш билан бирга, тил соҳасида қилган хизматини тақдир қиласа ва ўқувчида унга нисбатан ҳам эҳтиром, ҳам қизғаниш ҳисси уйготар эди.

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг Кенжабу мақолага қарши узун бир мақола ёзил берганида Сайдий ўқиб кулди ва шуни Кенжабу имзоси билан босилишидан босилмаслиги яхшироқ, деб маслаҳат берди. Мақолани Кенжабу муҳаррирга берган эди, муҳаррир галвага тоби йўқ эканини, бир газетада кутарилган масала уша газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилиниши лозимлигини айтиб, журналистликнинг ибтидоий қоидалари тўғрисида

бутун бир соат сўзлади; сўнгра, мақолани Саидийга бериб, марказий газета бошқармасига маҳсус хат билан юборишини суради. Саидий Кенжанинг кўз олдида марказий газета бошқармасига хат ёзди ва ўқиб бериб, конвертга солди. Марказий газета бошқармасига адресланган бу хат шу куни кечқурун Муродхўжа домланинг кулида очилди.

Оқибат, Саидий Муродхўжа домланинг меҳмонхона-сига кўчиб келди.

Неча минг сўм харжланиб ясатилган уй Саидийни эди. У истаса — қора барҳит билан қопланган диванга белигача ботиб ўтириб, деворга осилган шарқ ва гарб адибларининг олтин рангли ҳал билан буялган нақши рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқишини тасвирлайдиган ва киши ҳар қараганда бир янгилик топадиган чиройли манзараларни томоша қиласди; истаса, чиройли жавонга терилган китоблардан бирини олиб, оёқларидан қуббаларигача никель каравотдаги шоҳи кўрпа ва пар ёстиқлар орасига кўмилиб ўқиди. Серсавлат иш столининг бир томонига тахланган ёзув қоғозлари, қўлига сиёҳдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятда турган кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилган патгилам оёқ товушини чиқармайди. Исталган вақтда эшик ёнидаги кноппакни босилса, ичкаридан оқсоқ хотин чиқиб, хизматга тайёр бўлади. Буларнинг ҳаммасини қилиб кўйиб, домла, худди зўр гуноҳ қилгандай, Саидийдан кўрқади, унинг олдига кирганида, эшик ёнидаги курсида омонат ўтиради ва киргани учун афв сўрайди, аммо ҳар куни унинг олдига киришга ва икки-уч соат ўтириб чиқишига бир баҳона топади. Бир куни шундай баҳоналардан бири Сораҳонни юз куришириш бўлди.

— Нимага уяласан, аҳмоқ!.. — деди домла йўлакда.— Уз аканг!..

Саидий ўрнидан туриб эшикка томон борди. Домла Сораҳонни етаклаб ҳар сафардагидан кўра дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йўллади.

— Сураш, урисча, знаком бўлинглар...

Сораҳон панжалари орасидан Саидийга қараб, қадоматига келишмаган бир қийшантлаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти текканда Саидийнинг қулогига «чип» этган товуш эшитилиб кетди.

— Неча кундан бери акангни кириб кўр, дейман, бу бевош уяламан, деб ҳеч кирмайди. Нега уяласан?

Сораҳон иккала қули билан юзини қоплаб, оёқлари-ни кериб утирас эди.

Сораҳон қочмайдиган, уялмайдиган булғандан ке-йин домланинг оиласида Саидийнинг илтимоси фар-мон, фармони ҳукм бўлди.

Саидий бу ерга кўчиб келғандан кейин Мунисхон уни курғанида мудом ўзини кулгидан аранг тутиб гагла-шадиган бўлиб қолди. Саидий бир куни бу кулгининг сабабини сўраган эди, Мунисхон, жавоб бериш ўрнига, Сораҳоннинг ундан қочиш қочмаслигини сўради. Бу — Саидийнинг саволига жавоб эди. Саидий Сораҳонга ўзининг қарашини қандай қилиб айтишни билмас, нима деса соҳта чиқаётгандай туюлар эди, шунинг учун ҳозирча индамай, Сораҳондан жирғанишини Мунис-хонга қачон бўлса ҳам курсатишга жазм қилиб қўйди.

XXXII

Бир куни Аббосхон кечаси Муродхўжа домланинг олдига келиб, қайтища Саидийнинг ҳужрасига кирди ва узоқ утириди. У нега матбуотда ҳеч нарсаси кўринмас-лигини сўраб, Саидийни койиди. Саидий биратула каттароқ бир нарса ёзмоқчи эканини айтган эди. У «катта» ёзиш учун аввал «майд» билан ўқувчи орттириш керак, деди.

— Мавзу кўп,— деди у,— хусусан, майдо ҳикоялар учун ҳатто тайёр воқеалар бор. Кенжанинг ҳикоясини ўқидингизми?

— Йўқ,— деди Саидий,— мен умуман унинг асарини ўқимайман.

— Шоирингиз паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақирибдилар! Озодлик паранжи ташлашдан-гина иборат эмас, демоқчи бўлади. Бу гапни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менингча, аввал, очилган хотин-қизларнинг иффатини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириш зарур. Бузилмасликка чақириш — бузуқ хотинларни қоралаш билан бўлади.

Аббосхон яна бирон соат вақтини аямай, шу мавзу-даги унча ҳам катта бўлмаган бир ҳикоянинг планини тушиб берди.

План шундай эди: хунук бир хотин паранжисини ташлаб, катта резинка тўп олиб бермагани учун эрига талоқ ҳат топширади. Қишлоқнинг чапанилари бир

ойда бу хотинни бузишади. Хотин бирмунча одамларниң қамалишига, пичоқланишига сабаб булиб, оқибат, шаҳарга кетади.

Буларни ўйлаб чиқариш учун фантазияга эга булиш керак, аммо қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий учун тайёр, ёзилганни кӯчиришдангина иборат эди. Ушандай хунук, ушандай хулқларга эга булган хотин — Сораҳон эди.

Саидий ҳикояни битириб, Аббосхон айтган қишлоқ ҳўжалиги журналига юборди, кейин бир нарса эсига тушди: бу босилиб чиқса, Муродхўжа домла ўқииди ва шунда ўз қизининг сифатларини кўриб, хафа бўлмасмискин? Яна узига деди: «Мунисхоннинг бир қийқириб кулиши олдида мингта домла ута берсин! Шу билан Сораҳонга қандай қарашимни Мунисхонга кўрсатган бўламан-ку!»

Ўз боласини қўнгиз «оппогим», кирпи «юмшогим» деган экан. Ҳикоя босилиб чиққандан кейин домла бу ҳикоянинг қаҳрамони билан ўз қизи орасида ҳеч қандай ухшашлик кўрмади. Домла буни, ҳатто Сораҳонга ўқиб берди. Сораҳон аввал бу хотиннинг қаерда эканини сўради. Домла, бу нарса Саидий ўйлаб чиқарган воқеа эканини айтган эди. Сораҳон узун, ингичка бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртиб, «боқса одам бўласиз», деди.

Бу ҳикоя Саидийнинг барча уртоқларига ёқди. Ҳатто Маҳмуджон афанди Илҳомга Саидийдан бундай гўзал лавҳа кутмаганини айтибди. Ҳикоя Кенжага ёқмабди. Ёқмаса бунинг Саидий учун аҳамияти йўқ, чунки агар Саидий улимга тайёр булиб, кафанга қараб қолган бўлса, Кенжага ўз терисидан кафан бичиб, суюгидан тобут ясашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди.

Аммо бир неча кундан кейин катта жанжал бўлди. Бунга ҳам Муродхўжа домланинг нафсонияти сабаб бўлди.

Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги мажлисида Муродхўжа домла «Хозирги вақтли матбуотнинг имлоси» мавзууда маъруза қилиши керак булиб, Аббосхон сўраганда мамнуният билан қабул қилган эди. Шу тўғрида газетага эълон берилганда муҳаррир қандайдир мулоҳа-зага бориб, маърузачининг номини кўрсатмаган экан. Мажлис бўладиган куни эълон чиққанда, Муродхўжа домла эълонда номи йўқлигини кўриб нафси койиди: «Маъруза қилишдан менга бир дона гуручга арзигундай манфаат йўқ,— деди домла ўзича,— отимдан ҳазар

қилсалар, гапимдан ҳам ҳазар қилсинглар, илмимни хор қилмайман».

Домла бундай қарорга келишини жүрттага ҳеч кимга, ҳатто Сайдийга ҳам айтмади. Аббосхон маърузачи келмаганлиги сабабли мажлис қолдирилишини эълон қилганда, Кенжабир дадиллиги билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. У аввало, қуилған маърузани бу куннинг муҳим мавзуи эмас, деди, сўнгра, модомики бу кераксиз маъруза бўлмас экан, бу тўпланишдан фойдаланиш керак, деб таклиф киргизди. Кўпчилик унинг таклифини маъқуллади. Аббосхон бу йигилишдан қандай фойдаланиш ҳақида кимда қандай таклиф борлигини сўраган эди, бир неча киши Сайдийнинг қишлоқ ҳужалиги журналида босилган «Ошиқлар» деган ҳикоясини муҳокама қилишни таклиф этди. Сайдий, қути учиб Аббосхонга қаради. Аббосхон уз навбатида, «ишингиз бўлмасин, парво қилманг», дегандай ишора қилиб қўз қисди. Аммо Кенжанинг қисқагина даромадидан кейин залда шундай кайфият туғилдики, Аббосхоннинг бу ишораси Сайдийга тасалли бермай қўйди. Хусусан, Кенжабир Сайдийнинг «Ошиқлар»и очиқдан-очиқ шўро ҳукуматининг хотин-қизлар озодлиги тўғрисидаги сиёсатига зарба бериш, қишлоқдаги шўроларга қарши унсурларнинг акс ташвиқотлари, қора гурухлари террор йўлига ундашларига дастак қилиш ниятида ёзилганлигини, бунинг қишлоқ ҳужалиги журналида босилуви ҳам тасодифий эмаслигини даъво қилгандан кейин, Аббосхоннинг ўзи тасаллига муҳтоҷ бўлиб қолди. Аббосхон тезроқ музокарани тұхтатиб, охирги сўзни сўзлашга шошилди.

Мажлис тугади.

— Ҳаммаси маслаҳат қилиб келган экан,— деди Сайдий Аббосхонга, йўлда кетаётуб.— Мен буни Кенжанинг дадиллигидан билган эдим. Домла келганда ҳам булар маърузани қолдиришар эди.

— Сиз хафа булдингиз, чоғи? — деди Аббосхон, Сайдийнинг елкасига қулини ташлаб.— Бундай булишини мен сизга шу мавзуни беришда билган эдим. Агар танқид шу билангина чекланадиган бўлса — қаноатланмайман. Бир мартаба эмас, бир газета эмас, кўп мартаба, жумхуриятдаги ҳамма газеталарда танқид булишини хоҳлайман...

— Нима, биратула ер билан яксон булишимни хоҳлайсизми? — деди Сайдий.

— Асар қанчада кўп ва қаттиқ танқид қилинса, ўкувчи уни шунча қизиқиб ва қидириб ўқиуди!

Сайдий бунга ишонди, чунки, Аббосхоннинг ёмон ниятда бир иш қилишини кўз олдига келтиромас эди.

XXXIII

Оlamдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Мунисхон жинснинг фарқига борадиган бўлганидан бери шу саф олдидан утиб боради. Мунисхон саф олдидан утиб бораётганлигини идрок қилмасидан бурун, назарида, эркакларнинг ҳаммаси бир хилда эди, сўнг эркак эркакдан фарқ қила бошлади, ниҳоят, унга ёқадиган, олдидан утиб кетганида қайрилиб қарашга мажбур қиладиган эркаклар учрай бошлади. Энди бир сабаб шундай эркакларни сафдан бир қадам илгарига, унинг қаршисига чиқариши ва шулардан янги бир саф ташкил топиши керак. Ўзининг ёнидами ё дунёнинг у бурчидами эканини билолмай юргани эркакни Мунисхон шу сафдан топади ва бу эркак унинг учун шу жинснинг энг мукаммали бўлади.

Салимхон ярим ойлик командировкага бориб қайтгач, Мунисхон онасидан хунук бир гап эшилди: акаси уни марғилонлик Мухторхон деган бир кишига бермоқчи эмиш! Мунисхон нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта курган. Мухторхон ҳар келгандা Аббосхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқаларнинг иштирокида тонготар ўтиришлар бўлар, қаҷон бирон сабаб билан Мунисхон кирса, Мухторхон гапириб тургани устидан чиқар эди. Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстиққа бош қўйиш эҳтимоли Мунисхонни шундай ваҳимага солдики, онасини восита қилишга сабри чидамай, акаси билан юзма-юз ўтириб гаплашишга мажбур бўлди.

— Яхши йигит! — деди Салимхон.— Мулойим, ширинсўз, қиздай йигит!..

Мунисхон бу «қиздай йигит»нинг мулойимлиги, ширинсўзлигидан кура йигитдай йигит қисганда қулининг оргишини афзалроқ кўрар эди.

— Менинг ўзимда ҳам ихтиёр борми? — деди.

— Бирон ҳоҳлаганинг борми? — деди Салимхон кулимсираб.

— Йўқ, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Йўқ, синглим, бу тўғрида гапиришдан илгари

сенга бир нарсани айтиб қўяй, сен ҳар бир оғиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталик муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, йўқми, бундан қатъи назар, мен сени баҳтиёр қилишим керак! Тушундингми?

Мунисхон ерга қараб тек қолди.

— Биламан, нима демоқчисан,— деди Салимхон, давом этиб,— сен «муҳаббат» ва «мажбурият» түгрисида ўйлайсан ва «мажбурият»дан кўра «муҳаббат» натижасида вужудга келадиган никоҳни ортиқ кўрасан. Ўйлаб қарасанг, иккови орасида фарқ катта эмас. Балки «мажбурият» натижаси бўлган никоҳ яхшироқ бўлади. Фараз қиласайлик, мен сени мажбуран куёвга бердим. Сен то у одамга кўниккунча бирмунча вақт қийналасан. Мана шу сени ҳозир ваҳимага солади. Ҳолбуки, «муҳаббат» натижаси бўлган никоҳда ҳам хотин шу қийналишни, кўнишибни бошдан кечиришга мажбур, чунки сен муҳаббат боғлаган эркак сенга ўзининг ялтироқ томонларини курсатади. Унинг қора, чирик томонларини никоҳдан кейин кўрасан ва шунга кунишибни мажбур бўласан. Шундай бўлгандан кейин бу икки никоҳ орасида қандай фарқ бор?

Мунисхоннинг кўз олдига Сайдий келди, хаёлида унинг чирик ва ялтироқ томонларини излади.

— Бу бир,— деди Салимхон, давом этиб,— бундан ташқари, хотин нима? Фақат она... Она... бўлиш учун эркакдан эркакни фарқ қилиш, менингча, зарур эмас-дир.

— Эркак ҳам фақат ота-да! Нега у қизни қиздан фарқ қиласди? — деди Мунисхон ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан.

— Йўқ... Албатта ота, аммо... Мен бошқа нарса демоқчиман. Муҳаббат тўгрисига келганда севиш ҳуқуқини эркакка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини ўзига қаратиши лозим.

— Хотин эркакдан кам демоқчисиз-да!

— Сабр қил... Бу тўгри. Табиатни қонун билан ўзгартириб бўлмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана, мен сенга исбот қилас: бир хотин йигирмата эрлик бўлса ҳам, бари бир — битта тугади, балки тугмайди. Бир эркакнинг йигирмата хотини бўлса, ўнта бола туғилиши мумкин.

Салимхон асл муддаосини йўқотиб қўйди. У, «хотин эркакдан кам» демоқчи, аммо бу фикрни нимага боғла-

моқчи бўлганини унуди, яна бошидан тушмоқчи бўлган эди, Мунисхон унинг сўзини кесди:

— Маориф ишчилари союзининг мажлисида қилган докладингизда нима деган эдингиз? Хотин-қизлар эрлар билан тенг ҳуқуқли, у-бу, деб ҳеч кимга сўз бермаган эдингиз-ку?

— У доклад, мен ҳозир сенга доклад қилаётганим йўқ.

Шу кечаси Мунисхон кўрпага кирганидан кейин Мухторхон тўғрисида ўйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди шекилли, назаримда шундай кўрингандирда», деган фикрга келди, икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшишиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ухшаб қолади, қаср солади, қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни булади. Боғчанинг ўртасидаги мармар ҳовузда олтин балиқчалар сузиб юради. Шабада эсганда дараҳтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Йўқ,— деди Мунисхон сесканиб,— худо кўрсатмасин!»

Мунисхон унинг “суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам юмалоқ эмас, қора билаги унча ҳам ингичка кўринмайди; озгина семирса ўртача одам булар...

Яна бир куни Салимхон бир муносабат билан шу тўғрида ҳеч қандай эътиrozга ўрин қолдирмайдиган қатъий сўз айтди: «Сенинг учун мен ўйлайман, сенга ҳеч ўйлаш керак эмас», деди. Мунисхон бу сўзни эшигтганидан сўнг Мухторхондан яна «ўртacha одам булиш» белгиларини излади, топди, анчагйна топди, аммо хилватга кириб йиғлар эди. У ўзини турмага олиб кетилаётган маҳбусдай сезарди: унда қанақа хулқлар бор эканини билмайди; бир ёқдан тузукроқ камерага тушсан гўрга эди деса, иккинчи ёқдан қандай камера булмасин, ҳозирдан кўнишишга мажбур.

Унинг сўнгги кунларда қиладиган иши Саидийдан нуқсон, Мухторхондан фазилат излашдан иборат булиб қолди. У Саидийнинг фазилатини нуқсонга, Мухторхоннинг нуқсонларини фазилатга айлантирас эди. Бу қийин иш бир неча ҳафта ичида уни шунча сўлитдики, Саидий уни кўчада куриб дарров пайқади.

— Нима бўлди, тобинг йўқми? — деди унинг қўзига тикилиб.

Мунисхон ерга қаради.

— Йўқ... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман.

— Рангинг қочгандай...

— Сенинг ҳам...

Бу тўғри, Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Мунисхон сингари, шу қийин ишни қиласар — Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Мунисхон ўзини алдай олмаган — фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясаётган ожиз келган минутларида йигларди, Саидий эса ичар эди.

Иккови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

— Қутлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин! — деди Мунисхон ўзини хурсанд кўрсашиб тиришиб.

Мунисхон шу билан, булажак куёвини яхши кўришини, ўзини баҳтиёр ҳисоблашини билдиromoқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай, Мунисхоннинг шу ҳаракати унинг юрак-бағрини эзив юборди.

Саидий унинг билагидан ушлаб:

— Орамизда... — деб гап бошлаган эди, Мунисхон сўзни кесди.

— Бўлди, бўлди... Қалин ўртоқ эдик, аммо нима бўлиб ўшандайлар... бўлганига ўзим ҳам ҳайронман.

Саидий унинг билагини секин қўйиб юборди.

XXXIV

Мунисхоннинг тўйи шу йилнинг кузида бўладиган эди. Саидий сунгти ойлар ичидаги Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон ясаётган чарчаб, ўзига тасалли бериш учун янги, ўз назарида ундан кўра жўнроқ иш топди, қачон шу тўғрида уйласа дарҳол ўзига-ўзи: «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йўқ», дейдиган ва кўнглининг фарёдини ичкилик билан босадиган бўлди.

Бусиз ҳам «маст булиш пайшанбалари» Аббосхон, Салимхонлар суҳбати, домла билан бўлган ўтиришлар — ҳаммаси Саидийга рюмка тутар, қаерга борса қаршисидан шиша чиқар эди.

Бу орада Сораҳон унинг олдига тез-тез кириб турадиган бўлди. Қачондандир бошлаб чой ва овқатни оқсоқ

хотин эмас, Сорахон олиб кира бошлади, яна кечалари кириб Саидийнинг чойга майлини ҳам сўраб қўяр эди. Бундан кейин тез фурсатда домланинг хотини ҳам юз кўришиди. Пакана, ориқ, юзи кўкимтири — заҳил бу хотин Саидий билан биринчи кўришганда «ўзимнинг ўғлим буласиз», деди, иккинчи кўришганида эса титраб-қақшаб оқсоч хотиннинг ярамас хулқлари бор эканини айтиб берди. У худди ҳозир шу оқсоч билан уришаётгандай, юпқа лаблари бир-бирига тегмай, заҳил ранги кулранг бўлиб кетди, кўз жияклари қизарди. Саидий буни «Нега чой, овқатни оқсоч хотин олиб кирмайди?» деган сурогига жавоб деб уйлади.

Сорахон бир кирганда Саидий бошқа гап тополмай:

— Оқсоч хотин шундақа ёмонми, Сорахон? — деган эди, Сорахон қўл силтаб:

— Онамнинг ўзлари ҳам уришқоқлар,— деди.

Сорахоннинг онаси ҳар кирганда уйда кўнгилсиз бир воқеа ёки жанжал бўлиб ўтгандай бир кайфият қолар эди.

Бир куни Сорахон ҳеч кутилмаганда бир иш қилди: Саидий бир кечаси одатдагидан кура хушёрроқ келдида, яна кўчага чиқиши нияти бўлганлиги сабабли ечинмай, каравотга чўзилди. У хаёл суриб ётганида секин эшик очилиб, Сорахон чойнак олиб кирди. Саидий ўзини уйқуга солиб ётаверди. Сорахон қўлидаги чойнакни каравотнинг боши томонидаги курсига қўйди-да, Саидийни уйғотди. Саидий уйғонмади. Сорахон уни учиб қолган гумон қилиб секин оёқ кийимини ечди, устига кўрпа ёпиб чиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб, чойнакни олиб қурди. Бу — совуқ чой эди. Учиб қолган' одамнинг оёқ кийимини ечиш, устига кўрпа ёпишни ҳар ким ҳам билади, аммо ўшандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганда қули ётадиган жойга совуқ чой қўйиш ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот Сорахон шуни билса! Демак, туппа-тузук! Саидий шифтга қараб узоқ ўйланиб ётди. Ўнинг кўз олдидан бу кунгача кўрган қизлар ута бошлади. Буларнинг ичида Сорахон қўлидаги чойнаги билан ажralиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба унинг афт-бошига тузукроқ қарашга қарор берди.

Эрталаб Саидий Сорахонга миннатдорчилик билдиримоқчи бўлган эди, эрталабки чойни, нима бўлиб, яна оқсоч олиб чиқди. Сорахон шу куни кечқурун ҳам чиқмади ва шунақаси уч кун йўқ бўлиб кетди. Учинчи

кун кечқурун Саидий Мирза Муҳиддин билан чиқиб кетаётганида уни дарвозанинг олдида учратди. У духоба паранжи ёпинган, қулида чиммат, кӯчанинг нариги юзидағи бир қиз билан хайрлашар эди. Саидий у билан сўрашмоқчи булиб Мирза Муҳиддиндан кейин қолди. Сораҳон юзини чиммат билан тўсиб, Мирза Муҳиддинни утказиб юборди-да, узига одат бўлмаган бир абжирлик билан бурилиб бир қадам ташлаганида Саидийга тўқнаш келди. Саидий сўрашгани қўл узатди.

— Нима бўлди, Сораҳон, чиқмайдиган булиб кетдингиз? — деди кайфдан қисилиб милтиллааб турган кўзларини унинг қўзига тикиб.

Сораҳон бу қарашга бардош беролмай, унинг кўкрагига қараб туриб:

— Қовун сайлига чиқкан эдик...— деди ва Саидийнинг оқ шоҳи кўйлагига қаердандир илашган қизил ипни олиб ташлади.

Чойнак уни ҳамма қизлардан ажратган бўлса, бу ипни олиб ташлаши уни Саидийга озгина яқинроқ келтирди. Оқ кўйлакка қизил ипнинг ёпишиб туриши бир нуқс — камчилик. Ҳар қандай камчиликни шу камчиликдан манфаатдор бўлмаган киши тез пайқайди. Демак, Сораҳон Саидийнинг нуқсонли булишидан манфаатдор эмас!

Саидий Сораҳоннинг тез-тез кириб туришини илтимос қилди, бу илтимосни хайрлашишда бошқа гап тополмагани учун қилмади, лекин нима муддаода қилганини очиқ билмас эди. Шу кўришишда Саидий катта бир нарса кашф қилди: Сораҳоннинг кўзи қора, киприклиари бу кунгача кўргани ҳамма киприклардан узун.

Шу кундан бошлаб Сораҳон ҳар кирганида Саидий янги бир нарса кашф қила бошлади... Ахири бир куни «Сораҳон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ», деган фикрга келди, бир ҳафтадан кейин эса бу фикрга яна янги бир фикр қушди: «Баъзи қизлар чиройли бўлса ҳам истараси совуқ булади, ҳуснда истаранинг аҳамияти зўр».

— Муҳаббат нима? — деди Саидий бир куни Жамол Каримийга, бўшатган рюмкасини столга қаттиқ қўйиб.— Ҳайвоний хоҳиш, лекин унинг яланғоч ўзи эмас, ҳисдан гуллар ясад безалгани. Бу гуллар қуриб тушса, ҳайвоний хоҳишнинг ўзи қолади. Шу сабабли никоҳ учун муҳаббат шарт эмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли», дейишида маъно йўқ.

Бу тўғрида шунча кўп гапирдики, Жамол Каримий

«Мени яхши кўрган қизимдан айнитмоқчи», деган шубҳага тушиб:

— Мұҳаббат борми, йўқми, хунук хотин яхшими, чиройлигими, бундан қатъий назар, ўша қизни оламан,— деди.

Сайдий учун эса у ўша қизни оладими ё бошқаними — барибир, фақат мұҳаббатнинг йўқ эканига ва турмуш учун чиройли хотиндан хунук хотин яхшилигига ишонса бўлгани эди.

Бир куни Сайдий газетага шошилинч равишда тушириладиган кампания материалларини ишлаб, ишга бормади, тушки овқатдан сўнгти бир соат истироҳатини ҳисобга олмагандা, бу куни эртадан кечгача ишлади. Унинг кўзлари шунча толдики, яқин нарсалар узоқ, тиниқ ранглар хира кўринар эди. У қаттиқ бир керишиб ўрнидан турганида кузи қоронғилашди, боши айланиб, қулогига гувиллаган товушлар эшитилди, секин ташқарига чиқди. Ҳозиргина тинган ўткинчи ёмғир кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чангни босган. Ҳаво соф. Дараҳтларнинг барги тиниқ кўк ва улардаги ёмғир томчилари, ботиб бораётган қуёшнинг қизғиши нурида жилваланар эди. Сайдий панжаларини чалмаштириб боши орқасига қўйганича узоқ айланиб юрди. У уйдан чиққанидан бошлаб қайтиб киргунича хаёлдан бушамади; шунча хаёл сурар эдики, ҳатто оёғини артмасдан кириб кетганини столнинг олдига борганида орқасига қарабгина билди. Бўялган полнинг бир неча ерида оёқнинг изи қолди. Эшикка яқин ерда эса пошнадан кучган бир парча лой ҳам ётар эди. Сайдий оёғини артиб кирди-да, яна ишга ўтириб, қоронғи тушиб чироқ ёқилгунча яхши ишлади, аммо чироқ ёқилгандан сўнг эшик олдида ётган бир парча лой унга халал бера бошлади: супургини олиб кириб, энди энгашганида Сораҳон кириб қолди.

— Вой улай, Раҳимжон ака,— деди Сайдийнинг кўлида супурги кўриб.— Сиз ишлаб ўтирганингиз учун ювдирмаган эдим. Қўйинг, бемаҳалда, ёмон бўлади...

— Озгина...— деди Сайдий супургини ундан олиб қочиб,— шундай... мана шу лойни...

Сораҳон қўймасдан супургини олди ва уйни супурди.

— Хаёл суриб оёғимни артмасдан кирибман. Шунча парво қилмай десам, яна кўзим тушади.

Сораҳон эшик олдиаги латтани олиб кириб, оёқ изларини артиб олди. Сораҳон то бу ишларни қилгунча Сайдий яна талай нарсалар кашф қилиб қўйди, кейин

Сорахон жувон бўлганда қандай хотин бўлишини кўз олдига келтириб кўрди: жувон бўлганида тўлишар, тўлишганда ёмон бўлмас...

— Ишингиз булаёздими? — деди Сорахон дераза ёнидаги креслога ўтираётуб.— Овқат яқин...

Унинг шоҳи кўйлакни кутариб турган кўкрагига кўзи тушган Сайдийнинг қулогига бу товуш жуда майин ва ёқимли эшитилди.

— Ишни-ку, ҳар қачон йигиштирилса бўлаверади, аммо иштаҳа йўқ... Билмадим, куни бўйи бир жойда ўтирганданми...

— Йўқ, мен-чи, мен куни бўйи юрдим. Менинг ҳам иштаҳам йўқ. Ёмғир ёққанга суюнган эдим, ҳаво салқин бўлса...

У сўзини тамом қилмасдан Сайдийнинг столи ёнига келди. Сайдий эса унинг яна ҳам яқинроқ келишини хоҳлар эди, келмаганидан кейин икки тирсагини столга қадаб, Сорахонга яқинлашди.

— Сизнинг ҳам менга үхшаш ёзлигингиз йўқ экан,— деди Сорахоннинг қулини ушлаб.

Сорахоннинг қулига Сайдийнинг эмас, йигитнинг қули тегди. Сорахон ҳуркиш акс этган ҳаракати билан шуни билдириди. Сайдий буни фаҳмлаб дарҳол қулини олди-да, шу дамни совутмай ўз билагининг терисини чўзib курсалди.

— Курдингизми, мен шунчча семиришим керак...

Сорахон ўз билагига қаради. Сайдий унинг билагига эмас, стол устидаги бошқа бирон жонсиз нарсага қўл узатгандай беғараз ҳаракат билан унинг билагидан ушламоқчи ва терисини чўзib кўрсатмоқчи бўлди. Сорахон қулини олиб қочди ва кулди. Шу кулги Сайдийнинг кейинги ҳаракатига йўл очди. У Сорахонни иккала билагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичиди аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди», деди, кейин эса «аввал буни ўпай, қандоқ бўлганини кейин суриштираман», деди.

XXXV

Сорахон питиллаб қўймадими, ё бирор кириб қолишидан ҳадиксирадими, ишқилиб нима бўлди-ю, Сайдий Сорахонни ўша куни ўша тобдаги хоҳишича тузукроқ ўпа олмади.

Икки кун йўқ бўлиб кетган Сорахон учинчи куни кечаси кулимсираб, зада бўлган отдай хурка-хурка кир-

ганида, Сайдий яна унинг билагидан ушлади; аммо негадир бу сафар ҳам муддаосидагича упа олмади. Тузукроқ ўпиши учун, назарида нимадир кам эди. Сораҳон деярли ҳар куни киради. Сайдий ҳар сафар кечада мулжаллаб қўйганича амал қиласди, аммо кам нарса ҳамон кам бўлиб келар эди. Кейин у, «кўнгилдагидай булиши учун ҳар икки томоннинг ҳам интилиши шартдир», деган фикрга келди. Орада уч ҳафта ўтгандан кейин бу шарт ҳам жойига келди. Аммо Сайдий ҳамон норози эди. Ахир бир куни ўзидағи бу туйгунни таҳдил қилиб, «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларнинг бошини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриғи», деган натижага келди.

Албатта эрмак. Наҳот уни ўпиш бошқа ҳақиқий ўпишлардай муҳаббат ҳоврини бир оз пасайтириш бўла!

Никоҳ учун хотиннинг чиройлигидан хунуги яхшилиги, муҳаббат ҳислар билан безатилган ҳайвоний хотишининг ўзигина эканлигига Сайдий қанча бошқаларни ва шу билан ўзини ҳам ишонтиришга уринса, Мунисхоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳарҳолда, Мунисхон Мунисхонлигига қолди. Мунисхон билан биринчи марта учрашувини хотирлашнинг ўзи бу фикрларнинг ҳаммасини пучга чиқарар ва бунга ўзини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Каримийнинг миясини қоқиб қўлига беруви керак бўлар эди.

Сайдий нима учун университетта киргани қанчалар мashaққат тортди? Университет уни Мунисхоннинг кўзи тушадиган йигитлар қаторига қўйиши керак эди. Энди у нега марта, бойлик орттириш учун бунчалик жонини жабборга бераетир? Мартаба, бойлик — уни бошқа ҳамма эркаклардан ажратиши, Мунисхоннинг диққатини жалб қиласиган ўринга қўйиши керак эди.

Бироқ Сайдий кечикди. То у марта зинасидан кутарилиб оламдаги ҳамма эркаклардан юқорига чиққуничча бошқа киши — Мухторхон ўзининг аллақандай фазилати билан Мунисхонни ўзига қаратиб олди.

Аммо Сайдий ўзини унча ҳам кечикмаган ҳисоблар эди. У ўзини марта поғонасига қадам қўйиш олдида турган ҳис қиласди ҳам шундай ташлаш, назарида, жумҳурият матбуотининг бир шовқин кутарилиши билан булиши керак эди.

Нега матбуот шовқин кутармайди, нега Аббосхоннинг «Сайдий ўзбек адабиётининг ифтихори бўлажак» деганини газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан сарлав-

ҳа қилмайди? Ахир буни Аббосхонгина эмас, ҳамма билади-ку! Талантнинг қадрига етадиган Муродхўжа домла бунга ишониб неча минг сўм сарф қилди. Маҳмуджон афанди ўзининг Туркияда кўрган адилларига таққослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йулини Раҳимжон бир ҳафтада босади», деди.

Ҳақиқатда эса Саидий ёзувчиликда сўнгти зинага қадам босиш эмас, биринчи зинадан ҳануз оёгини кутаролмаган эди. У, шунча вақтдан бери «Ошиқлар», «Қаландар» сингари яна икки-уч хикоя ҳам шунча шеъргина ёзди, холос. У уз доирасидаги танқидчилар, адабиёт назариясининг етакчилари таълими билан атоқли ёзувчиларниң атоқли бўлувлари сирини очмоқчи булиб, бундан илгарироқ «оламнинг бузук эканини ва яна бузилиб келаётганини» очиб қўйди. Бўрун Ёкубжондан ҳам камгап бўлган Саидий, гап мавзуи оламнинг бузуқлиги ҳақида кетганда, Маҳмуджон афандидан ҳам сергап булар эди. Унинг адабий фаолияти «оламнинг бузук» эканини биладиган одамлар билан сұхбат қуриш, билмаганларга тушунтириш булиб қолди. У сўзлайди, фикрига қушилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолган гумон қиласди. Кенжা, Теша сингари кишиларнинг эса мия механизмидан бирон винти эмас, бутун бошлиқ бир парраги тушиб қолган ҳисобларди.

Унинг учун мия механизми бутун кишилардан бири — Илҳом. У Саидийнинг тилига тез тушунади, бирон фикрни англатиш учун бирон имо кифоя. Бир куни «сиёsat ёмон» демоқчи бўлганини Илҳомга куз ва юз ҳаракати билан англатишга муваффақ булиб шунча завқ қилдики, ичида «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деб қўйди.

Ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини Саидий ақлли, ҳаммасининг мия механизмини бут ҳисоблар, буларни «тушунадиган одамлар», деб атарди.

— Мен ўйлайман биз мохов эмасмиз,— деди Ёкубжон, бир куни босмахонада Саидийнинг биқинига туртиб,— йўқ, агар мохов бўлсак уни айтинг...

— Хўш? — деди Саидий, қулидаги оттискларни улчаетиб.

Ёкубжон жавоб бермай, қулидаги узи терган бир неча сатрли набордан оттиск олиш учун пресс ёнига кетди. У қайтиб келиб изоҳ бермоқчи эди, аммо метранпаж рухсатсиз ҳарф териш мумкин эмаслигини айтиб, оттиск олгани қўймаганидан кейин, вёрстка тамом

бўлгунча индамай, тсрған наборини тарқатиш билан овора бўлди. Метранпажнинг бу гали Саидийга ҳам тегди, чунки у ҳам ҳар замон ҳарф теришни машқ қиласр эди.

— Ҳеч шубҳасиз, биз мохов эмасмиз,— деди Саидий кўчага чиқишиганда.— Нима эди?

— Ҳамма гап ейди, биз нисга емаймиз? Гап — кузнинг зеб-зийнати...— деди Ёқубжон.

Саидий, жўралар тушунадиган одамлар бўлса, гап ейишга тайёр эканини билдирган эди, Ёқубжон эртаси-га жўраларни ном-баном айтди. Булар орасида Саидийга унча синашта бўлмаган бирмунча киши, жумладан, вилоят ижрокомининг собиқ секретари, ҳозир мактаб мудири Зокирхон ҳам бор эди.

Саидий Зокирхонни Салимхоннинг уйида, терговчи Мирза Муҳиддин ҳикоя юзасидан тергов юргизганини айтиб, ёзувчиларнинг қўрқоқлигидан шикоят қилган куни кўрган эди.

Зокирхон ер ислоҳоти ўтказилаётган вақтда бир неча масъул ишчилар билан бирга вилоят партия комитетига ариза берди. Гуруҳ шикаст еди: булардан бир неча киши партиядан учирилди, бир нечаси тавба қилиб, тавбаси рост эканини ер ислоҳоти вақтида курсатди. Зокирхон эса ёлғондакам тавба қилди, орада бир неча ой ўтказиб туриб, вилоят партия комитетига қарши гуруҳ ташкил қилди, гуруҳ тор-мор этилди. Урганганд қиморбоз турли йўллар билан пул топиб қиморга бой бергандай, Зокирхон ишлаб-ишлаб эътибор орттиради-да, бу эътиборга бир гуруҳбозлик қилиш билан барҳам беради. Бу шунча кўп такрорландиди, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга «гуруҳбоз» деб қулини бўғиз қиласр эди. Зокирхон қулига кичкина чамадонини олиб, кўчага чиқсан куни ҳамма билар эдики, бир иш қилган ва ариза бергани марказга кетаёттир. Оқибат, бу курашда Зокирхон шунча ҳолдан тойдиди, ким ёрдам қулини чўзса, унинг башарасига қарамасдан кўл узатадиган бўлди. У ҳам оламдан норози, шунча норозики, ҳатто биринчи гап мажлисидаёқ Саидийга ёқа қолди.

Бошлинишда бешта бўлган жўралар сони ойнинг охирида тўққизга етди ва Саидий буларнинг ҳаммасидан ҳам мамнун эди.

— Гап мажлиси — каъба уйи, унда нима гуноҳ қилинса гуноҳ дафтарига ёзилмайди, аммо гап шу ерда қолиши керак, бу шарт,— деди бир сафар Ёқубжон суюк кемираётib.

Зокирхон кулди.

— Ҳа, бўлмаса шу ерда ҳам мафкура суриштиринг!..
Зиёлилар қурултойи эмас бу ер!..

Гап бошланиши вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди. Сайдийнинг назарида, оламнинг ҳамма ери бузук, оёқ босадиган ери йўқ, фақат шу гап-мажлисларигина тузук, шунинг учун шу гап-мажлисларидагина ўзини фароғатда ҳис қиласа эди.

Бир сафар қотма, Маҳмуджон афандидай товуши ингичка бир муаллим искардан бир қултум ортиқроқ ичиб олиб, кўкрагига муштлади.

— Мен ўзимга тўқ, ҳар куни қазили ош ейман, аммо ичимга ош эмас заҳар киради. Зиёлилар қурултойида мени сўқдилар. Сўксинлар!

Жамол Каримий Зокирхонга қаради. У ўз навбатида Сайдийга қаради. Сайдий ерга қаради.

— Нима қилиш керак? — деди муаллим давом этиб.— Қани?

— Ташкил қилиш керак... — деди Зокирхон қулимсিраб.

Нима ташкил қилиш керак эканини ҳамма билар эди.

Ёқубжон ҳозир гўшт ўғирлаб еган мушукдай, лабларини ялаб, ҳаммага ер остидан қаради.

ИККИНЧИ БҮЛИМ

I

Саидий Мухторхонни тўй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб, ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай, бет суяклари чиққан. Қулоқлари еллигичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган. Наҳот Мунисхон бунинг фақат бойлигига учган бўлса! Бошқа бир нарса ҳам бордур. Мухторхонни, шу оддий бир киши, ибтидоий мактабнинг муаллимини Аббосхондан тортиб Маҳмуджон афандигача ҳамма иззат қиласди. Маҳмуджон афанди у билан сўрашганда энгашиб, қулини упгудай бўлади. Саидий унинг Муродхўжа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсирашиб, ҳазиллашиб, кулишиб ўтирганини кўргандан кейин, «ҳарҳолда бу одамда бир сир бор, бир тилсими-нинг қалити бунинг қулида бўлса керак», деган фикр-га келди.

У бир вақтлар Мунисхоннинг турар жойини тасаввур қўйолмай, «дарвозаси оддий дарвозалардан бўлиши, унинг ичи ҳам шундай оддий деган сўз эмас, ким билади, бунинг ичида қандай сирлар бор» деганидай, Мухторхоннинг ташқи қўричиши тўғрисида ҳам шундай ўйга борди. Унинг қаршисида ўтирганида ҳар дам ундан бирон мўъжиза кутар эди.

— Дарвоқе, поччангиздан салом. Ҳаёлимдан кутарилибди... — деди Мухторхон Мирза Мұхиддин билан шахмат ўйнаб ўтириб.

Саидий бир чўчиб тушди: Мухторхон Мұхаммадражабни танир деб сира ўйламаган эди.

— Саломат бўлсин,— деди Саидий шошиб,— танир экансиз. Кўпдан бери хат олганим йўқ.

Мирза Мұхиддин қалтис бир шах берган эди. Мухторхон ўйланниб қолди. У шоҳни қайси катақка қўйса фойдалироқ булишини ўйлаб:

— Ҳимм... Кўп хат ёзишмаслик керак...— деганини узи ҳам билмай қолди.

Саидий ҳайрон бўлди ва бу сўздан мутлақо Мұҳаммадражаб таъқиб остида деган мазмунни тушунди.

— Ҳозир қаерда?

— Гарди... — деди Мухторхон ва Саидийга энди жавоб бераман, деб турганида Мирза Мұҳиддин бир пиёда суриш билан уни яна илгариги аҳволга солди, Мухторхоннинг фикри яна мудофаа билан банд булиб, нима деганини ўзи билмай жавоб берди,— ҳимм... Ўзгантда... Шах! Ҳимм... Ўзгантда... Йўқ, йўқ, очмас... Ўз... гантда...

— Ўзгантда нима қиласди? — деди Саидий.

Аббосхон кулди. Мухторхон Мирза Мұҳиддинни мот қилишга шошилиб, Саидийнинг саволини жавобсиз қолдирди. Аббосхон урнидан туриб, Саидийнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қулинни ташлаб, яна кулди.

— Ўзгантга боришини хоҳламайсизми?

— Нима қиласди у, Ўзгантда? — деди Саидий Аббосхоннинг кулишидан шубҳага тушиб.— Ростдан Ўзгантдами?

— Билмадим. Ҳай, Мухтор, Мұҳаммадражаб қаерда?

Мухторхон жавоб бермади. Аббосхон Саидийни диванга олиб кетди.

— Бу киши Мұҳаммадражабни қаердан танийди?

— Ҳой, менга қара, Мухтор,— деди Аббосхон, ҳамон илжайиб,— сен Мұҳаммадражабни қаердан танийсан?

Мухторхон мот қилишга шошилар эди:

— Шах... шах... Биз ҳаммани таниймиз... Биз ҳамманни... гарди... Сиз бизни танимайсиз, холос. Шах, шах. Мот!

Мухторхон мот қилиб мамнуниятдан қизарди.

— Сиз бизни танимайсизда, биз сизни таниймиз. Раҳимжон Саидийни биламиз,— деди доналарни қайтадан тераётib.

Мұҳаммадражабнинг ростдан ҳам Ўзгантда эканини айтиб, Аббосхон Саидийни тинчитди, аммо бу ҳақдаги изоҳни кейинга қўйди.

Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Саидийга ёқди, шу қадар ёқдики, эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушунадиган одам куринади», деди. Ёқубжон эса Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди. Унинг сўзича, ер юзида мия механизми бутун одам битга бўлса, уша — Мухторхон эди.

— Кўп иш кўрган одам,— деди у.— Қулидан ҳар иш келади. Мен уни яқиндан танимайман, аммо биламан.

— Бизнинг йўлларга ҳам юрадими?

— Унисини билмадим... Юрмаса ҳам, ҳарҳолда, шундай ишимиз бор эканини билса, бориб ҳукуматга айтмайди.

Аммо Мухторхоннинг яхши томонлари Мунисхонга куёв бўлиш учун кифоя қилмас эди. Ҳарҳолда, Мунисхоннинг шу бедавога нега қўнгил берганлиги, бу одамда қандайдир сир борлиги, бу нимжон одамнинг қулида қандай тилсимнинг қалити бўлуви мумкин эканлиги Саидийга қоронгилигича қолди.

Саидий тўй куни эрталабдан уйини ичкаридан беркитиб олиб, кечгача ичди. Рюмка кетидан кўтарилаётган рюмка истаган жойига бориб тушмас, ичган сайин үзида ичишга каттароқ ҳоҳиш сезар эди. У тўйга боролмади, бормоқчи ҳам эмас эди. Тўйнинг қандай ўтганини эртасига Сораҳон сўзлаб берди: Мунисхон йиглабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча дилсиёҳлик булибди.

II

— Сиз Мунисхон ўртоғимни яхши кўрап экансиз, эшитдим... — деди Сораҳон бир кечаси Саидийнинг ҳужрасига кирганида.

Саидий, тошойналарнинг қирралари ёргу чироғ шуъласида ранг-баранг зиё берган катта жавонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир иргиб тушди ва олаётган китобини ярим сугурилган ҳолича қолдириб, Сораҳонга қаради.

— Бирга юрган бўлса яхши кўрган бўлаверадими? Рост, бирга юрдик, аммо бегараз...

— Бе, худо... бегараз эмиш! Йигит билан қиз бирга юрар эмиш-да, бегараз булар эмиш!..

— Нега, мана икковимиз кўп ёлғиз қоламиз. Мана ҳозир ҳам... бегараз гапиришамиш-ку?..

— Упишгандаримиз, қучоқлашгандаримиз гаразга кирмайдими?

Саидий жавоннинг олдига нега келганини ҳам унуди, келиб жойига ўтирди. У үзининг айтган гапидан хижолат бўлди.

Бундан бир неча ой бурун Қирғизистондан келган бир қирғиз меҳмонга домла Саидийни «куёвим», деб таништирган, Саидий баъзан овқатни ичкарига кириб ейдиган бўлиб, оиласда домланинг ўнг қули ҳисобланар эди. Бундан ташқари, домла бир куни у билан майхўрлик қилиб ўтириб, «Рахимжон, Сораҳон билан шўхлик

қилманглар... Ҳар ишнинг вақт-соати бор... Рузани дастурхон устида туз билан очадилар...» деган эди. Гап шу даражага етганда Саидий Сораҳонга «Мен сен билан беғараз гапиришаман», деб утиrsa, тағин ҳам Сораҳон йиглаб чиқиб кетмади. Саидий сўзининг мантиқсиз эканига иқрор булиб, кейиндан Сораҳоннинг кўнглини олди. Саидий шу куни биринчи мартаба ўзига ўзи ҳисоб берди, оқим ўзини қаёққа олиб кетаётгандигини фаҳмлаб, кўзини чирт юмди-да, «хайр, нима бўлса бўлар...» деб қўл силтади.

Шундан кейин у Сораҳонга эр бўлишга кўнича бошлади ва авваллари хуши келганда, кейин-кейин доимий равищда оиласа ўзини куёвдай тутадиган бўлди.

Сораҳон билан Саидий орасидаги алоқанинг жиддий тусга кируви таниш-билиш, қавм-қариндошларгача маълум булиб, Сораҳоннинг онаси ҳаммага «биттаю битта қизимга ичкуёв орзу қилиб юрар эдим, худо ниятимга етказди», деб юрди.

Муродхўжа домла ҳам мамнун. У энди Саидийнинг олдига бир хайриҳоҳ булибгина эмас, қайната булиб кирап эди.

Саидий Сораҳонга эр бўлишга кўнича бошлади, энди «бўлажак никоҳ бутун бойлик ҳазинасининг калитини кўлимга топширади», деб билуви керак эди. Саидийни шундай уйга олиб келиш домладан кўп меҳнат талаб қилмади. Домла мулкларига келган солиқ ёки далага қайси ҳўқизни юбориш керак эканлиги сингари масалаларда Саидийга маслаҳат солар экан, Саидий ўзини бутун мулк-амлокка шериқдай сезар эди. Кейинги вақтларда домла шундай масалаларда ундан маслаҳат сураш ўрнига, тўғридан-тўғри рухсат сўрайдиган ва Саидий қилма деган ишни қилмайдиган бўлди.

Саидий ўзининг «хунук бўлса ҳам истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхўжа домланинг меросхўри! Домла шу тўғрида гапирганда, Саидийнинг назарида домла бу бойликларга яна кўп бойликлар қушиб бўлганидан сўнг кўп турмай ўладиган кўринар эди.

Ер-сув, бир неча авлоднинг қўшимчалари — тўлдиришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли ўзининг «Боги эрами» билан Саидийники. Оеқ остидаги сомон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Саидийга қарайди. Шунинг учун бирон дарахтнинг пустлогига етган заардан тортиб, ёмгир ёқсанда деворнинг нам тортишигача Саидийнинг диққатини жалб қилар ва кўнглига ғашлик солар эди.

Саидий бაъзан кечалари кўрпада уйғоқ ётиб туш кўради. У оламшумул ёзувчи: американлик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу серғавго, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида утириб, хотини Ариаднанинг роялда қилған машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги углаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тог ён багирларида усган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оқсан қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ булади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дараҳтлари ўстиради...

Саидий шу қадар кўп хаёл сурар ва бу манзарани тасаввур қилар эдик, бу водий, ундаги қаср худди яқинда қўриб келгани жойдай кўз олдида туради эди.

Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Домланинг меҳмонхонасига кўчиб келиш уша водий, уша қаср, уша Ариадна, уша гурраклар гуриллаб, асаларилар гул сўриб юрган жаннат томон босилган биринчи қадам эди.

III

Муҳаммадражабни эсон-омон жўнатиш учун қамалиши шарт бўлган маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов терговчи Мирза Муҳиддин томонидан эҳтиёт чораси кўрилгунча, бир йилдан ортиқроқ қамоқда ётди. Бу муддат унга неча йил кўринса курингандир, аммо қўлида бир ярим яшар ўғилчаси билан қолган хотинининг назарида бутун бир умрдай туюлди.

Эри бор вақтда кундалик тирикчилик аранг ётиб турган эди, эри қамалиб, орада бир ҳафта утар-ўтмас, рўзгорга қўл кетди. Икки ой ўтмасдан рўзгорда сотарли нарса қолмади. Бундай вақтларда ичкари хотинлари учун «осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлади. Қавм-қариндошлар ҳам умр буйи боқолмайди, ахир! Саводи йўқ, бўлганда ҳам паранжи билан столда утириб бўлмайди. Столда утириш учун эмас, замбил кўтаргани ҳам очиқ юз, буш қўл керак.

Саккиз ой ўтгандан кейин маҳалла фаоллари, гуноҳкорнинг ҳамкасабалари — шувоқчилар иттифоқнома ёзib уни кафилга сўрашди. Терговчи Мирза Муҳиддин пораҳур Мавлонқуловни кафилга бериш мумкин эмаслигини билдириди.

Гуноҳи пораҳурлик, аммо вақт ўтган сайин унинг устига янгидан-янги мағзавалар тўкилар эди: у — пораҳур, у — хотинбоз, у — хотин-қизлар озодлигига қарши. Унинг бобоси табиб бўлган. У — аллақандай кишини ўғли билан ўлдириб, сигирини олган. Ишқилиб, Мавлонқулов ёмон. Агар бирор тентак ер юзидағи ёмонларнинг рўйхатини тузса, биринчи қилиб Мавлонқуловни ёзиши керак эди. Мавлонқулов жиноят қонунлари мажмуасининг ҳамма моддаси билан айбланаарди. Терговчи Мирза Муҳиддин кафилга олмоқчи бўлиб келганларга шундай деди ва кулди.

Ахир бўлмади. Кафилга олиш умиди йўқقا чиқди. Энди судни тезлатиш керак. Маҳалла фаолларидан бири унинг хотини қулига оиласнинг аҳволини тасвирловчи ариза ёзид бериб, терговчи Мирза Муҳиддиннинг хузурига юборди.

Умрида маҳкамама эшигини кўрмаган хотин учун шу аризани олиб бориб керакли одамга тутиш, юзишни билмай туриб дарёнинг ўртасига ўзини ташлашдай эди: суд идораси қандок, унда қандай одамлар ўтиради — буни ҳеч тасаввур қилолмас ва юрагини ваҳима босар эди. Аммо, нима қиссин, бошга тушгандан кейин киши юзишга эмас, учишга ҳам уриниб кўради.

Суд идораси тасаввур қилганича бўлиб чиқмади. Оддий бино, ўзи кўриб юрган одамлар. Бутун суд унинг кўзига стол ва қоғоздан иборат бўлиб кўринди. Мирза Муҳиддиннинг кабинети эшигига рўпара бўлганида, дастлабки ваҳима уни яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёйилган, ҳашаматли стол орқасида ўтирган Мирза Муҳиддин аризани олиб, хотинга ўтиргани жой кўрсатди. У аризани кўздан кечириб, ингичка ва қора қошларини чимирди-да, бир қўлини галифе шиммининг чунтагига солиб, иккинчи қули билан аризани стол устига қўйди; сўнгра ўрнидан туриб нари-бери юрди; анчадан кейин тўхтаб, аризага яна кўз ташлади-да, ўзини даргазаб кўрсатишга тиришиб, лунжларини шиширди.

Ариза узатган оппоқ қўл чимматнинг остидан чиқиб турар эди.

— Мавлонқулов сизнинг кимингиз бўлади?

Хотин йиги аралаш жавоб берди:

— Эрим булади...

Мирза Муҳиддиннинг икки кўзи титраб турган опоқ қўлда эди.

— Порахўрни шуро қонуни сира аямайди. Порахўр шуролар ҳукуматининг душмани. Эрингиз шуролар ҳукуматига қарши...

Хотин аччиқ йиги аралаш эътирози билан унинг сўзини кесди.

— Вой худо... Суд почча... Бу хусуматдан... Узи шувоқчи бир камбагал. Ҳукуматта сирайм қарши эмас. Ҳаммага тушунтириб юрар эди.

— Қаршилиги кўриниб турибди-ку! Мана сиз, унинг хотини, сиз ҳам қарши. Нега бўлмаса шу чоққача паранжини ташламадингиз? Бу қаршилик эмасми? Ҳукумат паранжи ташласин, деганини эшитмаганмидингиз?

Хотин қўрқиб дудуқланди. У ҳозир паранжини бошидан олиб ташлашга тайёр, аммо ўнгайсизланар эди.

— Ё фақат шу ерга ёспиниб келдингизми? — деди Мирза Муҳиддин унинг ўнгайсизланганини сезиб.

— Узим... Уялиб... — деди хотин ва чимматини юзидан туширди.

Давомли ғам-койишдан сўлиброқ қолган бўлса ҳам, бу тиник юз, қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора киприкларни кўриб, Мирза Муҳиддиннинг қўзлари уйнаб кетди, аммо сирни бой бермасдан қовоини солиб, аризани яна қўздан кечирган бўлди.

— Хўп, қасби шувоқчиликми? Қандай шувоқчи, бойми, камбагалми?

— Ўзимиз кўчманчи... Ҳеч нарсамиз йўқ...

— Хўп. Мен ҳозир буюраман. Ишни топиб менга беришади. Эртага марказга кетмоқчиман, эҳтимол бирон ой қолиб кетсан. Шунинг учун бу кун кечқурун менга учранг, аризангизнинг жавобини оласиз.

Мирза Муҳиддин адрес берди.

— Хўп,— деди хотин адресни олиб.

Мирза Муҳиддин керишди ва телефонга қўл узатди.

Шу бугун кечқурун бормаса эртасига терговчи марказга кетади, хотин унинг олдидан чиққандан кейиноқ тўгри уша адрес буйича эртароқ бориб, кўчанинг бошида ўтириди.

Кечқурун кун ботиш олдида гузардан дабдаба билан ўтган пар отли извош қўчанинг бошида тўхтаб, ундан

Мирза Мұхиддин тушди ва ҳеч қаёққа қарамай муюлиш-даги ҳовлига кириб кетди.

Хотин орада ярим соат чамаси үтказиб туриб кирганида уни бир йигит ташқарининг саҳнида қарши олиб, меҳмонхонага олиб кирди. Хотин чимматини қўлига олиб эшиқдан кирганда, Мирза Мұхиддин шоҳи кўрпа устида пар ёстиққа ёнбошлаб папирос чекиб ётар эди. Хотин бусагадан үтиб, бир-икки қадам босар-босмас, ўтироқчи бўлган эди, Мирза Мұхиддин жой кўрсатиб кўрпачага таклиф қилди. Ўнинг кузлари қисилган, қизарган, сўзлари мулойим эди. Хотин паранжи-чимматини дераза олдида турган стол остига тикид-да, худди ўйилиб кетадиган муз устида тургандай, кўрқиб, қалтираб, кўрпачага ўтирди. Давомли ғам-койишдан оқаришган юз ҳозирги қўрқувдан бўз бўлиб кетди. Жимлик чўқди. Қаердадир ўргимчак уяга илинган пашша гингиллар эди.

— Ёзилиброқ ўтирангиз-чи! — деди Мирза Мұхиддин қисилган кузларини хотинга тикиб.— Ёзилиб ўтира-веринг, бу ер маҳкама эмас...

— Яхши ўтирибман...

Мирза Мұхиддин гоҳ жиддий гапириб, гоҳ суюқлик қилиб хотинни юқорироқ ўтиришга ундар ва ҳар сафар уни бир оз юқорига силжитар эди.

— Мен ишни куриб чиқдим... — деди Мирза Мұхиддин ёстиқни хотин томонга қўйиб.— Иш зўр...

У, бир учи хотиннинг тиззасига тегиб турган ёстиққа ёнбошлаб илжайди. Хотин қимтиниб узини орқага тортмоқчи бўлган эди, Мирза Мұхиддин қўлини унинг елкасидан ошириб узига торти. Шу дамда хотиннинг бошига бир неча фикр келди: биринчиси — аризанинг оқибатини билишдан воз кечиш, иккинчиси — яқинлашиб келаётган сассиқ оғиз ва ҳаяжондан қийшайган башараға туфлаш, учинчиси — Охунбобоевга арз қиласман, деб қўрқитиш, тўртингчиси — дод дейиш ва энг охиргиси — юзини икки қўли билан беркитиб куюниб йиғлаш. Ягона йўл — шу эди, шундай қилди.

— Хафа бўлманг,— деди Мирза Мұхиддин, сўнг, дастурхон ва шиша кўтариб кирган йигитга юзланди.— Тергов аллақачон тамом бўлар эди, бироқ янгидан-янги жиноятлар очилаётиди... Бир иложини қиласмиш...

Йигит рюмкаларга вино қўйиб бирини хотинга тутди.

— Ичинг шу аламларга!

Хотин куз ёшини артиб бош чайқади. Бу йигит

қанчалик уриниб олдиролмаганидан кейин рюмкани Мирза Мұхиддин олиб, хотиннинг қаршиисига чўккалади ва ишни бетұхтов судга чиқаришни вайда қилиб, бир рюмка вино ичирди.

Орадан икки кун ўтмай, дарҳақиқат иш судга чиқди.

Халқ суди ишни олганидан сұнг, икки сутка унинг устида бош қотириб магзини тополмади: «Ахир бу одамнинг асосий гуноҳи нима?» деган савол унинг бошига сўйил булиб тушар эди. Судья учинчи куни ишни қўлтиғига қистириб, бош терговчининг олдига борди.

Бош терговчи судьянинг фикрини эшитиб, Мирза Мұхиддинни чақирди ва:

— Бу ишнинг ҳар бир варагидан шахсий гараз ҳиди келади-ку! — деди.

Мирза Мұхиддин «Бу қандай иш экан» дегандай, уни қўлига олди, вараклади-да, эслаганига ишора қилиб қошини керди.

— Хўш, қандоқ шахсий гараз экан?

— Пораҳур дейилади, пораҳурлигига далил йўқ. Хотин-қизлар озодлигига қарши дейилади, унинг қаршилиги нимадан иборат экани тўғрисида бирон қилмиши ишда кўринмайди. Хотинни зўрлаган, одам улдирган дейилади, даъвогар йўқ. Ҳоказо ва ҳоказо... Ахир, бунинг асосий гуноҳи нима? Саккиз йилдан бери суд аппаратида ишлаб, бундай бетутуруқ айблов фикрини, бундай пулфлаб шиширилган ишни кўрганим йўқ.

Мирза Мұхиддин ўйланиб қолди ва зўр бериб пешонасини уқалади, қофоз устига тушган юмалоқ-юмалоқ кирларни пулфлаб ташлади-да, ишни вараклаб, газетадан қирқиб олинган хабарни курсатди:

— Гап мана бунда... фирмә матбуоти бўлган газетанинг обрўйини сақлашда... Газета уни пораҳурликда айблайди. Асосий гуноҳи шу, албатта. Бошқалари унинг томонидан шундай бир жиноят содир булуви мумкин эканига далолат қиласиган ёрдамчи фактлар. Албатта, жазо беришганда унинг пораҳурлигини назарда тутиб жазо берилади.

— Менингча, билъакс, бу фирмә матбуотининг обрўйини тўқади.

Мирза Мұхиддиннинг аччиғи келди:

— Пораҳурлиги рост, мен буни шахсан биламан!

— Ишда бунга асос бўларли ҳужжат йўқ.

— Ишда бор!

— Бўлса кўрсатинг... — деди судья қизишиб.

— Жонли гувоҳни ишга тикиб бўлмайди!

— Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман. Унинг узи ҳали суд олдида жавоб бериши керак. Яшириқча ипакфурушлиқ қилиб қўлга тушган бир савдогар. Мен бундай масъулиятни ўз устимга ололмайман.

— Фирқа матбуотининг обрўйини тўкадиган одамга тушиб қолган масъулият булмаса керак.

Мирза Муҳиддин эртасига Мавлонқуловнинг хотинига учраб, уни ваҳимага солди: «Ишни снгиллаштириб судга чиқарганимда, ҳалқ суди Иброҳимов ишни яна оғирлаштириди. Эринг отилса эҳтимол» деди. Хотин, эри билан уни танимаган ҳалқ суди орасида қандай адован бўлуви мумкин эканини ўйламади, чунки икки яшар гўдак билан тул қолиш ваҳимасида гангиг қолган эди. Мирза Муҳиддин шундай қилдики, хотин эртасига вилоят газетасининг бошқармасига «Ҳалқ суди Иброҳимов мендан пора сўради, айб гаплар гапирди...» деб йиглаб борди. Мирза Муҳиддин билан гапни бир жойга қўйган Саидий буни кутиб ўтирад эди.

Орада икки кун утмасдан Мавлонқуловни порахўрликда айблаган ўша имзо билан яна кичкина бир фельетон босилиб чиқди. Бунда ҳалқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай пора сўрагани ва уйига чақириб зўрламоқчи бўлгани, йиртилган кўйлакнинг бир парчасини у бадмастнинг қўлида қолдириб, хотин қандай қочиб чиққанлиги худди кургандай тасвир қилинар эди.

Тез кунда суд булиб, Мавлонқулов беш йилга кесилди, бир ҳафтадан сўнг бола-чақаси билан хайрлашди.

Хотини уни йиглаб қарши олди:

— Шундақа ҳаром-хариш ишларга юриб, бошимга шундай кулфатлар солдингиз... Энди нима қиласман...

— Ёлғон, ҳаммаси ёлғон, хотин! Нима гап эканини ҳали ҳам тушунолганим йўқ. Менинг қамалишим, беш йилга кесилишим кимга бунча зарур экан, билмадим. Ҳар қалай охири бунинг таги чиқар. Хайр, бўлар иш бўлди энди.

Мавлонқулов ўпкаси тўлганини хотинига билдири-маслик учун энгашиб ўғилчасининг бошидан ўпди; кейин ўзини тутиб олиб, давом этди:

— Энди анча қийинчилик булади. Бошга тушгандан кейин илож қанчалик... Бизбу кун поездга чиқамиз. Сен энди... пилла фабрикасига ишга кирсанг бўлармикан...

— Мен ҳам шуни ўйлаган эдим,— деди хотин, унинг сўзини кесиб,— Бегижоннинг хотини ўша ерда ишлайди...

—Шундай қил. Ўлмасак кўришамиз. Бу ишнинг таги очилиб қолар... Бунга хафачиликнинг ҳеч ҳожати йўқ... Гап шу, ишга кир. Кечқурун станцияга чиқинглар.

Унинг кўзи жиққа ёшга тулди, ўғлини қўлига олиб яна ўпди ва соқчи кўришиш муддати тамом бўлганидан хабар бергандан сўнг, болани хотинига узатди.

У бурилиб ёғоч панжара орқасига ўтганда, ўғилчаси қичқириб қолди:

— Э, дада тетти... дада тетти... дада! Дада!.. Да-да!

IV

Мирза Муҳиддиннинг Мұхаммадражабга қилган бу жонкуярликлари — қиличининг дамидан юриб бориб уни ҳалокатдан қутқаргани учун Саидий унга кўпдан-кўп миннатдорчилик билдириди. Аммо бу миннатдорчиликнинг тўлароқ бўлиши учун Мұхаммадражабнинг ҳам бир таъзими зарур эди.

Саидий Мұхаммадражаб келганда унинг номидан бир зиёфат ташкил қилиб, Мирза Муҳиддинни хурсанд қилишини мўлжаллаб қўйган эди. Мұхаммадражаб Ҳайдар Ҳожи, Мухторхонлар билан бирга келди. Саидий уни, булиб ўтган воқеалардан хабарсиз, эшитса ваҳима ва шодлиқдан энтикар деб ўйлаган эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Мұхаммадражаб ҳаммасини эшитган, ҳаммасидан боҳабар экан. У «Мирза Муҳиддин шундай қилибди, яхши одам экан» ҳам демади. Саидий «демак, уни ўзи хурсанд қилмоқчи экану, менга айтишни лозим кўрмайтиш» деб ўйлади-да, бу ҳақда иккинчи оғиз очмади.

Мұхаммадражаб тўлишган, юз ва бўйинлари ёғдан йилтирайди, ўзи хушвақт.

Ҳожи бир кун туриб эртасига Мухторхон билан марказга кетди. Мұхаммадражаб Ҳожи келгунча туриши керак эди. Икки кунда қайтишни ваъда қилган Ҳожи бир ҳафтадан сўнг яна бир ҳафта кечикиш эҳтимоли бор эканини билдириб телеграмма берди. Мұхаммадражаб бу кунларни Саидийнинг ҳужрасида ўтказди.

Орада бир неча кун ўтди — Мұхаммадражаб жим, Мирза Муҳиддинни оғзига ҳам олмади. Саидий ишда эканида куни буйи уйда ўтиради-да, Саидий келиши билан чиқиб кетганича сахарга яқин келади. Саидий Мирза Муҳиддинга нисбатан Мұхаммадражабнинг одобсизлигидан хижолат бўлар, ичida «юзсиз, беандиша» дер эди.

— Ишларингга Мухторхоннинг ҳам қатнашиши борми дейман? — деди Саидий, бир кечаси, Мұхаммадражаб одатдагидан эртароқ келганида.

Саидий бу суроқни күпроқ бошқа гап тополмагани учун берди.

— Ҳожи билан бирга кетгани учун айтастырсизми? Йүқ, бизнинг ишга аралашмайди. Унинг иши бұлак.

Саидий, гарчи бу суроқни шунчаки берган бұлса ҳам, Мұхаммадражабнинг жавобидан қаноатланмади. Мұхаммадражаб умуман унинг саволларига шундай қисқа жавоблар берар эди. Саидий шу қоққача ичида «нега бу ёзилибрөқ гапиришмайди?» деб юрган бұлса ҳам, үзига айтмаган эди, бу сафар очық үпкалади:

— Жуда құрқиб қолғанга үхшайсизми?

— Нега бундай дейсиз?

— Энди... келганингиздан бери ёзилибрөқ гапиришмайсиз. Мен келганды кетіб қоласиз...

— Йүқ, Раҳимжон, наҳот... Сиздан яширадиган гапим бұладими... Энди, кечқурунлари учрашадиган ерларга учрашаман... Сиз кечқурунлари ишлайсиз. Халақит бермайин деган уйға ҳам бораман-да...

— Бу важ эмас! Тұгриси, нима қилиб юрганингизни, ишингиз қалай эканини шу қоққача билмайман. Сиз айтишни лозим ҳам күрмайсиз...

Саидий ростдан үпкалади. Мұхаммадражаб ваъдаси-нинг устидан чиқмаган машиначидай, ширин сұз бұлиб сайраб кетди ва бирнасда Саидийнинг күнглини олиб, орадаги тундликни қутарди.

— Үзингиз биласиз. Ҳайдар Ҳожи билан иш бошладик. Ишимиз ёмон эмас. Энди сиз билмаган нарса шуки, тенг шерик эмасмиз. Мен тұртдан бир тан.

— Нега, дастмоя Ҳожиникими? Е молни утопадими?

— Йүқ, дастмоя уртада. Мол топиш ҳам жүн. Коопе-ративдан мижозлар күп. Гап бунда эмас. Үзингиз биласиз, бу замонда бу ишнинг ҳар куни минг хил чатоги чиқади. Бу чатоқликларға мен рұпара бұлсам бир кунда илинаман. Ҳожи бұлса ишнинг күзини билади. Үндән кейин баъзи амалдорларға инобатли. Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи, ҳеч бұлмаганда яримга келтиради ё буткүл йүқ қиласы. Аммо, лекин Мирза Мұхиддиннинг ит ялғы тилладан бұлғандир, порани илиқдай ютади. Ҳар борганда Ҳожини күрмасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачининг терговини олиб борди. Ҳамма «отишига ҳукм қилас» деб үйлаган эди, нимагаки, булар-нинг устидан ариза жуда күп тушди. Шундай бұлса ҳам,

бадавлат одамлар экан, пул билан ўлимдан қолди. Иккови ҳам етти йилдан кесилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиқсан эмиш, деб эшитаман. Асли терговчиликка ўқийдиган экансиз.

— Мирза Мухиддин уша томонларга бориб турадими? — деди Саидий.

— Ҳа, бориб туради.

— Мухторхоннинг иши бошқа бўлса, унинг Ҳайдар Ҳожига қандай муносабати бор? Уни қаердан танийди?

— Ҳожини билмайдиган одам йўқ экан. Унинг олдига бу ёги Қашқардан, бу ёги Оренбургдан, Қозон деган шаҳардан тортиб одам келади. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида.

— Мухторхоннинг муаллимликдан бошқа иши ҳам борми, ахир?

— Бордир-да.

Мұхаммадражаб жим қолди, афтидан, шу мавзуда сұзлашни хоҳламас эди. Саидий яна үпкалади, аммо бу сафар үпкалаганини сұз билан эмас, ҳаракат билан билдириди.

— Ўтган йили Ҳожи мени Ўзғантга юборди,— деди Мұхаммадражаб давом этишга мажбур бўлиб,— тўртта от олиб борган здик. Бир одамнинг уйига тушдик. Кечқурун Мухторхон пайдо бўлиб қолди, мен билсам икки ҳафтадан бери шу ерда экан. Келганда ранги учган, худди рўзгори опись бўлган одамдай шошилган эди. Мен билан тузукроқ сұрашмади ҳам. Мезбон билан пицирлашиб дарров чиқиб кетди. У кетгандан кейин мезбон ундан баттар ҳолга тушди. Ўзингиз биласиз, мезбон ташвишманд бўлгандан кейин меҳмон ўтиргани жой тополмай қолади. Охири хуфтон бўлмасдан, «лоҳас бўлиб кетаётбман» деб, жой сўлдириб ётдим. Мезбон кучага чиқиб кетди, хуфтондан кейин Мухторхон билан бирга келди. Мен ўзимни маст уйқуга солиб ётавердим. Иккови узоқ пицирлашиб ўтириб, Мухторхон ярим кечаси кетди.

— Мухторхон нима қилиб юрган экан? — деди Саидий шошилиб.

— Эрталаб намоз вақтида таҳорат олиб кирсам, бир ўрис башара киши келди. Мезбон у билан иккича оғиз гапиришида, билмадим, нима сир ўтдики, турган ерида тахта бўлиб қолди. Мен ўзимни гўлликка солиб зәҳн қўйиб турибман. Отилишга ҳукм булиб уз оғи билан ўлимга кетаётган одамни кўрганман, аммо унинг ранги бу мезбонникича эмас эди. Ахири

оёғидан дармон кетиб тиззалари букилди — чўккалади. Ўрис шошилганича чиқиб кетди. Нонушта қилдик. Ҳудо ҳақи, одам ҳаддан ташқари қўрқса қизиқ булар экан: бир тўғрам нонни оғзига солиб чайнайчайнай ҳеч ютолмайди денг!

— Ахир, нима гап эканини сўрамадингизми?

— Ўзи сирни бой бермасликка уриниб турибди, айтиб бўлмайдиган сир бўлса, «билган экан» деб усал бўлмасин, дедим-да, сўрамадим. Нонуштадан кейин Мухторхон келиб мезбонни олиб кетди. Пешинга яқин «Самандар қурбоши ўлдирилди» деган дув-дув гап тарқалди. Бу қурбоши ҳукумат билан ярашиб кирганига икки кунгина бўлган экан. Кейин билсам, агар шу қурбоши ўлдирилмаганда Мухторхонга бир азият етар экан.

— Нега?

— Азият етишнинг важи шуки, Мухторхон Самандар қурбошига ярог-аслаҳа етказиб турган экан.

— Қаёқдан билдингиз?

— Мухторхоннинг менга бир иши тушиб қолди, жонига ора кирмаганимда, кетар эди.

Саидий Мухторхоннинг унга қандай иши тушганига қизиқкан эди, Муҳаммадражаб гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен Мавлонқуловнинг галвасини эшитиб кўнглим гаш бўлди. Ҳожига айтган эдим, «мен Мухторхонга тайинладим, хотиржам бўлинг» деди. Кейин билсам, Мирза Муҳиддин билан Мухторхон қалин оғайни экан. Албатта, Мирза Муҳиддин бир ёқдан сизнинг юз-хотирингизни қилган бўлса, иккинчи ёқдан энди... яхшиликка яхшилик қайтади-да...

Саидий, Мирза Муҳиддиннинг жонкуярликлари кимнинг туфайлидан эканини яхши англади, аммо Мирза Муҳиддинга бўлган меҳри заррача қайтмади.

Саидий, Муҳаммадражабни шу кечаси узоқ гапга солди, унга сон-саноқсиз сўроқлар берди. Бу сўроқларга берилган жавобларнинг ҳар бири чигал калаванинг учини топиб берар эди.

Соққа ўйнаб чунтагини ёнгоқча тўлғазган ёш бола, душманининг жанозасидан қайтиб келаётган киши — ҳар қайсиси ўзича мамнун, ўзича баҳтиёр, аммо булардан ҳеч қайсисининг мамнуният ва баҳтиёргилигини ҳозирги Саидийники билан тенглаштириб бўлмас эди.

Асаларининг гингиллаши, расида қизларнинг қийқириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гўдакнинг дастлабки айтган сўzlари — ҳаммаси қулоққа ёқади,

аммо Мұҳаммадражабнинг товуши Саидий учун булардан кам эмас эди.

Саидий Мұҳаммадражабни бутун бир ҳафта гапга солди. У сүзлаган ҳар бир ҳодиса, воқеа, Саидий билган ҳодиса ва воқеалар орасига тушиб, уларни бир-бирига боғлар эди.

V

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди». Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам, бундан сүнг ҳам ҳикматли сүз бўлиб қолади.

Ташқарида қор ёғди. Ўйда сукут қилиб утирган эшон қор ёғаётгани тўғрисида каромат қилади. Агар бу икки ҳодиса орасида учинчи бир ҳодиса — мушукнинг туйнуқдан қараши бўлмаса, шу дамда кўз ёши қилган муридлар сингари кўп катта-кичик ақл эгалари ҳам ҳайрон қолар эди.

Саидийнинг атрофида ҳодисалар сон-саноқсиз ва буларнинг ҳар бири, ҳатто эс-хуши бутун одамларни ҳам дафъатан ҳайрон қолдирар эди.

«Пул» деганда ўт кечиб бўлса ҳам югурадиган Ёқубжон — сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб кар қилган киши ўзини маданий юришнинг фидокори эълон қилиб, босмахона ишчиларини текинга ўқитади. Муродхўжа домла — «қишлоқ халқи ҳайвонлашиб кетаётир, кўргани тоқатим йўқ», деб юрган одам кўкламда уша «ҳайвонлар» орасига бориб лекциялар ўқий бошлади. Булар ва буларга ухшаган сон-саноқсиз ҳодисалар бўлди, булаётир ва янгиси рўй бериши ҳам мумкин. Булар тўғрисида Саидий фақат Мұҳаммадражаб билан суҳбатлашиб, ундан яна шундай эриш воқеаларни эшитганидан кейингина уйлай бошлади. Унинг фикри уйгонди, шундай уйгонники, ҳатто аллақачонлар ўтиб кетган ҳодисаларни ҳам уйлаб кўра бошлади. Нега Абосхон Мұҳаммадражабни Ҳожига қушиб қўйди? Нега Мунисхон — табиат ҳайкалтарошлиқ ҳунарини бошлаганидан бери мислини яратмаган бир мўъжиза, анор сувининг томчисидай тиник, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очадиган бир қиз Мухторхонга — қиринди, ташланди лойдан ҳафсаласизлик билан «олам учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир», деб ясалган ҳайкалга — кўзлари қўмлоқда дам олиб ётган калтакесакнинг кўзига ухшаган бир кишига майл берди? Саидий аввал Мухторхоннинг бойлиги бор гумон қилган ва

шундай деб эшигтан эди, кейиндан маълум бўлдики, бу пуч гап экан.

Муҳаммадражабнинг айтганлари, шундан сўнгги фикрий уйғониш натижасида кўрган фактлари, Саидийни «кatta бир механизм бор, буларнинг ҳаммаси унинг алоҳида қисмлари» деган фикрга келтириди. Энди бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уша механизмни ҳаракатда кўриш керак. Саидий ўзини бу механизмнинг бир винти булиб чиқишига ишонар ва қаеридаги, қай дараҷада зарур винт эканини билгиси келар эди.

Агар муҳитнинг бутун қилган иши унинг кўзини қора парда билан қоплаб оламни кўрсатмаслик ёки сирли ойнак орқали қингир-қийшиқ қилиб кўрсатишдангина иборат бўлса, у парданинг тешилган лаҳзалари, ҳар бир факт ҳақиқат бўла бермаслигига ақли етадиган пайтлар ҳам бўлар эди. Муҳит яна бир иш қилди: Саидийнинг эски ярасини янгилади, тўрт-беш йил ичida хийла битиб қолган яранинг юзини гўё қиргич билан тирмалади. Эски яра янгиланса, унинг дарди янги яранинг дардидан ортиқроқ булади. Бу ярани янгилашга, Саидийни бузиб қайтадан ясашга унинг шахсий ҳаётини кўмак берар эди. Саидий оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхўжа домланинг кўзи билан қарап, ҳар бир товушни унинг қулоги билан эшитар эди.

Шахсий ҳаёт юмшатди, муҳит ясади. Оқибат шундай бўлдики, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташки ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб бораётган қарама-қаршилик унинг жонига қасд қиласи даражага етди. Бундай қарама-қаршилик кўпинча шахснинг бўйнига сиртмоқ солади. Лекин Саидий ўз доирасидаги одамларни халқ вакиллари деб ўйлагани ва шунинг учун келажакка умид билан қарагани учун бўйини сиртмоқдан йироқ тутар эди.

Механизм бор. Саидий унинг алоҳида қисмларини билади, бирон киши бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уни ҳаракатда кўрсатиши ва Саидийнинг ўз жўралари билан бу механизмнинг қаеридаги ва қандай винти эканини белгилаб бериши керак. Аммо буни ҳеч ким қилмас, кимга айтса сукут қиласи, бъязилар елкасини учириб, гапни бошқа ёққа бурар эди. Саидий Ёқубжонга айтганида «шу гапимиз ўсиб, ушандай механизмга айланади», деди. Бу гап Саидийни тажанг қилди. Нега гапни тез фурсатда устириш, тарқоқ ҳаракатларнинг бошини бириктириш мумкин эмас? Бу саволни берганида Мухторхон, Ҳайдар Ҳожи ва бошқа кўп «тушунадиган»

одамларни кўзда тутар эди. Ёқубжон бунга ҳам жавоб берди: «Гап қанча тез суръат билан кенгайса, шунча хавфли, гапга Мухторхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқалар сингари «сояси юпқа» одамларни тортиш хатарли», деди. Бошқа оқил, донишманд, тажрибали зотларнинг фикрлари ҳам шу бўлиб, гапни ёшлиар ҳисобига ўстириш тўғрисида шама қилишар эди.

Саидий кўнди, катта механизмни излашдан тўхтади, энди алоҳида ҳодисалар орасидан муносабат топиб завқ қилиш ўрнига, гапни қандай қилиб тезроқ Ёқубжон айтган даражага етказиш пайдан эди.

Мунахжимлар қуёш тутилишини қандай қарши олса, Саидий «ташкил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қархисида турган киши олдида ҳозир ўйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сўраган хотиндай эшилар эди. Компаснинг тили юз айланса ҳам яна титраб бир томонни кўрсатгандай, Саидий қайси ҳолда бўлмасин бир томонга интилар эди: «Ташкил қилиш керак, кенгайтириш керак!»

У янги йўлга кирган ёш боладай шошилар ва шундай қадамлар ташлашга қасд қилар эдики, бу жўраларини ваҳимага солди.

Саидийни ташкилот ёғидан расман танимаган Аббосхон, Салимхон ва бошқалар уни айблашди, аммо буларнинг гапи «устабузармон» мураббийлар, зотан душман бўлган дустлар, бадҳоҳ хайриҳоҳларнинг тарбияси, насиҳати, танқидига ўхшар эди.

Ҳали балоғатдан икки қадам берида турган ёш болага онаси бошқа хотинлар олдида «ўғлим, хўп яхисану, қизларни тинч қўймайсан-да» деб кулар экан, бола уялади, аммо шу тоғда шундай гапни бошқа хотинлардан ҳам эшитгуси келади, агар шунгача қизлар билан иши булмаган бўлса, энди ростдан тинч қўймайди... Май мажлисида кўп ичиб, маст бўлмаслиги таъна қилинган майпараст бундай таънани ҳаммавақт ва ҳар кимдан эшитгуси келади. Бу ҳам онанинг ўғлига берган дашномидай таҳсин аралаш таънадир. Таъна, дашном, танқид ва бошқа минг турли дўстона, хайриҳоҳона товушларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради. Аббосхон, Салимхон ва бошқалар таънасида ҳам мана шу таҳсин бор ва булар бу «таҳсин»нинг хусусият ва кучини билишар эди.

Саидий ҳаддан ошиб кетди, эҳтиёткорлик талаб қилган Ёқубжон билан уришиб, уни «сотқин» деди,

жўралардан бир нечасини «қуён юраклар, қуёнлар: шитир этган товуш эшитилса, юракларинг узун қулоқларингдан чиқиб кетай дейди» деди, навбатдаги гап мажлисида талай лойиҳалар тақдим қилиб, шуни қабул қилишни ва амалга оширишни талаб қилди. Бу талаблар ичиди яширин варақалар тарқатиш ҳам бор эди.

Мажлис бу лойиҳаларни қабул ҳам қилмади, рад ҳам қилмади ва одатдагидан эртароқ тарқалди. Ким қандай кайфиятда кетган бўлса кетгандир, аммо Ёқубжон асабийлашди. Саидий эса ўзини доҳий ҳис қилар эди.

Орадан бир ҳафта утгандан сўнг бир куни кечаси Муродхужа домла Саидийнинг олдига кирди ва диванга утираётгич гап бошлади:

— Сизнинг устингиздан шикоятлар бор, — деди кулимсираб.

Саидий қизарди-да, узалиб стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди. У утган кечаси Сораҳон чиққандан, хол-жонига қўймай, ярим кечагача олиб утирган эди, шундан ҳадиксиради ва олдини олишга шошилди:

— Утган кечаси... — деб гап бошлаган эди, домла сўзини кесди:

— Шошқалоқлик кишини нобуд қиласди!

— Йўқ, домла, мен сира ҳам...

Домла яна унинг сўзини кесди:

— Сабр қилинг... Рухсат этинг, мен сўзлай. Лойиҳа нима керак, варақанинг нима ҳожати бор, хўш?

Саидий қўрқиб кетди.

— Бир ножӯя ҳаракатингиз билан бир неча кишининг бир ҳафталик вақтини олдингиз, — деди домла давом этиб. — Қанча вақтдан бери шу гапга иштирок этиб, шу вақтгача менга айтмадингиз, мен уйлайман, бошқа кишига ҳам айтмагандирсиз. Бу — яхши. Шундай бўлиши керак. Бу иш шиша, синса ямаб бўлмайди. Мен биламан... Тажрибали...

Саидийнинг вақти чоғ булиб кетди:

— Гап бор эканини билармидингиз?

— Албатта билар эдим. Бу иш энди бошланаёттир, буни мен вужудга келтираёттирман, деб уйлайсиз шекили... Шундай бўлса керак, йўқса бунчалик шошилмас эдингиз.

— Йўқ, домла, бундай эмас. Албатта, бу ҳаракат бор, аммо, назаримда, тарқоқ. Уларни бирлаштирувчи бир марказ йўқ. Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса...

- Қаекдан биласиз шундай марказнинг йўқлигини?
— Бўлса бизни танитинг, бизга раҳбарлик қилинг.
Домла кулди.
— Раҳбарлик қиластган бўлса-чи?
Сайдий шунча кўп сўроқлар бердики, Муродхўжа
домла мўлжалидан ортиқроқ сирни айтиб қўйди.

Сайдий узининг лойиҳалари билан кўнгилсизлик туғдирган кечаси, Ёқубжон тўғри домланинг олдига келиб воқеани баён қилган эди. Домла кўп масалани узича ҳал қиласидиган ва шунга ҳақли бўлса ҳам, буни якка ўзи ечолмай, навбатдан ташқари мажлис чақириди. Домланинг уз фикри — Сайдий етилганлиги сабабли бирмунча сирлардан уни хабардор қилиш эди. Бошқалар эса умумий қоидадан Сайдийни мустасно қилишни ҳеч лозим топмас эди. Баъзилар Сайдийнинг бу шошқалоқлигига, узини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам хавфли ҳисоблашар эди. Оқибат шу натижага келинди: майли, Сайдийни қисман хабардор қилиш керак, у вилоят қўмитаси ва марказий қўмита борлигига билсин, аммо ундаги одамларни шахсан танимасин. Шундагина у, «тарқоқ ҳаракатнинг бошини бирриклириш»га шошилмайди ва устида жиддий бир маъсулият сезиб тийилади.

Муродхўжа домла буларнинг ҳаммасини Сайдийга айтди, яна «гапни ташкил қилган ва уни бошқариб турган Ёқубжон — вилоят қўмитасининг вакили, бундай гаплар бир неча жойда бор» ҳам деб қўйди. У Сайдийнинг кўнглига қараб ўтираверса, балки ўзи вилоят қўмитасининг раиси эканини, қўмитанинг босмачиликни сақлаб қолишга бўлган тараддудига оид бирмунча фактларни, бошқа жумхурият билан бўлган алоқа сингари яна кўп сирларни ҳам айтар эди, Сайдийнинг қисташига қарамай, ўрнидан турди-да, чиқиб кетаётib, эҳтиёт бўлиш кераклигини, Ёқубжоннинг сўзидан чиқмаслик лозим эканини ва жўралардан ҳеч қайсисига бу гапларни айтмасликни қайта-қайта тайинлади.

Сайдий, кўп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордиги чиққандай, чукур нафас олди ва ечиниб кўрпага кирганидан сўнг хаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қилар, ҳали аллақандай сеҳрли йўллар билан бир кечанинг ичидаги ўткир нотиқ, ҳарбий ишга ўтакетган моҳир бир киши бўлиб янгидан-янги босмачилик ташкил қилар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воси-

таси билан куйдирувчи нур ихтиро қилар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни куйдираш, ҳали пўлатдан кийимлар кийиб, ўзи якка зирҳли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ўхшаган интиҳосиз хаёллар ичида узининг водийга солажак қасри юзиб юрар эди.

Муродхўжа домла ҳам талай вақтгача ухлай олмади. У қумита аъзолари билдиришни лозим кўрмаган гапларни ҳам Саидийга айтиб қўиди. Шу дуруст бўлдими, нодурустми? Домла ўйлай-ўйлай ахiri, дуруст ва бошқа сирларни ҳам билдиришнинг зарари йўқ, деган натижага келди.

Дарҳақиқат, домла нима учун яширади? Қумита аъзоларидан баъзилари «Саидийни умумий қоидадан мустасно қилиб бўлмайди» дер экан, улар учун Саидий бошқа ўнлаб кишилардан фарқ қилмайди. Домла учунчи? Домла учун Саидий — бўлажак куёв! Саидийнинг оғзи бўшлиги, шошқалоқлиги хавф келтирадиган бўлса, қумита аъзолари айтгандай, ўз устида бир масъулият ҳис қилганидан кейин тузалади, тийилади.

Ростдан ҳам Саидий кейинги кунларда анча тийилди, энди илгари тақдим қилгани юзта лойиҳадан кура ҳозир чин кўнгил билан ишлаб турган бир масъул ишчини газетада масхара қилишни, обруйини тўкишини, ё бўлмаса бошқармага келган бир хабарни куйдиришни фойдалироқ кўтаради.

Домла унинг олдига тез-тез кириб тураган, ҳар кирганида Саидий ундан янги бир маълумот олишга тиришар ва кўп вақт бунга муваффақ бўлар эди. Икки орада утадиган гапнинг мавзуи нима бўлмасин — ой кувишими, сигирнинг камсутлигими, оқсоч хотиннинг ёмонлигими, фанний ихтироотми — барибир унинг охири ташкилотга келиб тирадар эди.

Кўп вақт ўтмай Саидий Муродхўжа домла вилоят қумитасининг раиси эканини ва бунга боғлиқ бўлган кўп нарсаларни билди, шундан кейин «алоҳида қисмлар»ни ўз ўрнида ва у «катта механизмни» ҳаракатда кўрди.

Бир жума куни Саидий Муродхўжа домла билан улфатчилик қилиб ўтирганда Ёқубжон келди. У ўтираётib, «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Саидийга «сиз товуқсиз», деди. Ёқубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи бўлса, аввал шундай бир нотайин ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳни кесчикирарди. Буни ҳамма, жумладан Саидий ҳам билар эди.

— Домла, сиз айтганмисиз бу кишига? — деди Ёқубжон, Саидий узатган пиёлани олаётіб.

— Йўқ, айтганим йўқ. Ўзларинг ўзаро гаплаша беринглар. Мени ё бошқани аралаштирганлар. Қоидани бузманглар.

Саидий ҳеч нарса тушунмади, аввал домлага, сунгра Ёқубжонга қаради. Ҳеч ким изоҳ бермади. Суз нима тўғрида кетаётгани анчадан кейин маълум булди.

Товуқ жўжа очганидан кейин, то жўжалар ўз донини ўзи топиб ейдиган, хавф-хатардан қочиб қутула оладиган булгунча парвариш қилади. Жўжалар шу даражага етгандан сунг товуқ «бор энди, ўз донингни ўзинг топ. Сен ҳам она бўл» дейди, яъни, «етим қилади». Ёқубжон ва унга уҳшаган дунё курган «она»ларнинг вазифаси — тухум босиб, жўжа чиқариш — гап ташкил қилиш — уларни тарбиялаш ва оқибат «етим қилиш» — «бор энди, сен ҳам мендек тухум босиб, жўжа чиқар» дейиш эди. Гап шу тўғрида кетар эди. Ёқубжон буни икки-уч оғиз сўз билан айтгандан сунг, домла унинг берган изоҳига қаноатланмасдан, кенгроқ англатишга мажбур бўлди: навбатдаги гап мажлисида Ёқубжон гап доирасини кенгайтириш тўғрисида масала қўяди ва Саидий, рози булиш билан бирга, бу ишни қандай бажариш ҳақида гуёуз фикрини айтиви керак эди.

Саидий, домланинг узоққа чўзилган сўзига қулоқ берар экан, уйга толди. Шу вақтгача у, «ташкил қилиш» тўғрисида уйлаганида, назарида, сон-саноқсиз кишилар бир оғиз сўзни кутиб тургандай эди. Аммо ҳозир, бўйнига маълум бир вазифа тушгандан кейин шундай одамларни хаёлида излар экан, биронта ҳам тополмас эди. Бундан бир-икки соат бурун кулогига эшитилиб турган дод овозлари қушикка айланди: Маҳмуджон афандилар билан тўлган олам Кенжалар, Тешаларга тўлди. Булар орасида Саидий юргани йул эмас, қочиб беркингани тешик ҳам тополмас эди. У хаёлида газета бошқармасини излади. Йўқ, «тушунадиган одам» йўқ. Университетдаги танишларини хаёлдан кечирди. Буларнинг ичидағи танишларини ўйлаганида юрагини ваҳм босар эди.

Ҳарҳолда Саидий бу вазифани қабул қилди ва навбатдаги гап мажлисида, Ёқубжон масала қўйганда, Ёқубжон ва Муродхўжа домла ўргатган сўзларни майнадай такрорлади.

Агар қароқчи, Муродхўжа домланинг йўлини тусиб, «жонми, ҳамёнми?» деса, домла «ҳамён» деганини ўзи ҳам билмай қолади. Борди-ю «ҳамёнми, Сайдийми» десса-чи? — Ҳеч шубҳасиз «Сайдий» дейди, чунки, кела-жакда катта ҳамён эгаси булиш умидини йўқотишдан кура, ҳозир бир ёки бир неча кичкина ҳамёндан айри-лиш яхшироқ.

Сайдийнинг бир саволи жавобсиз қолиши, ёки унинг андак кўнгилсизланиши жуда қимматга тушуви мумкин эканини домла билар эди, шунинг учун Сайдий оз вақт ичидан ундан ташкилотнинг тузилиши, иш усулларига оид кўп нарсаларни билиб олди. Ташкилотнинг муддаоси — қизил байроқ ўрнига кўк байроқ тикиш. Бу шундай байроқ бўладики, унинг ҳимояси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очган киши Сайдийнинг отасидай ўзини осмайди. Водийга қаср солиш, канизаклар, чўрилар сақлаш ва ҳоказолар мумкин бўлади.

Сайдий иш бошлади. Унинг вазифаси — янги одамлар топиб, янги гап бошлаш эди. У кечалари ўйлаб ётиб, кимнинг олдига бориш ва қандай қилиб гап бошлаш тўгрисида маълум қарорга келади, аммо тонг отгандан кейин муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдига боргани отланганида эса, ўзини тамоман ожиз сезади. Сайдий босмахона комсомол ячейкасининг сскретари Пулатовнинг олдига боришга бел боғлаганида ҳам шундай бўлди.

Пулатов босмахонага янги келган, илгари бошقا босмахонада ишлар эди. Сайдий Ёқубжон сингари ҳарф теришни ўрганмоқчи бўлиб, босмахонада юрганида уни кўрап эди. Сайдий бир куни терган ҳарфини сочиб юборди. Бунча сочилган ҳарфни жой-жойига қўйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Сайдий учун кўп қийин иш эди. Шунда Пулатов келиб, сочилган ҳарфларни йигиштири ва жой-жойига қўйди. Иккови шу муносабат билан танишган эди.

Пулатов сўнгги вақтларда Сайдийнинг комсомол эканини эшитиб, бир неча марта «бизнинг ячайка учтига келинг» деб мурожаат қилди. Сайдий эса комсомолдан чиқиб қолганини билдирамасдан «университет ячайкаси учётдан чиқармаётир», деб юрди. Пулатов Сайдийни газстанинг масъул котиби, юқори маълумотли комсомолдан чиқсан ёзувчи деб ҳурмат

қилар эди. Саидий бир неча марта унинг ҳужрасига борди, аммо шу вақтгача, Муродхужа домланинг тили билан айтганда, унинг «қўйнига қўл солиб кўргани» йўқ эди.

Саидий кечқурун унинг ҳужрасига борганида ҳеч кутмагани бир тасодиф устидан чиқди. Унинг ҳужрасида, бир вақтлар ер ислоҳоти вақтида кўргани йигит — «Пешонамдан чойракорчиликни учиртириб, йигирма танобгина ер питдириб оламан» деган батрак — Йўлчибой утираси эди. Унинг устида яхши беқасам тўн, бошида чуст нусха дўппи, белида шоҳи қийик, оёғига қишлоқ йигитлари яхши кўрган пошнаси бир қарич ағдарма этик. Саидий уни таниди, аммо ўзининг кўзига ишонмас эди. Йўлчибой дарҳол ўрнидан туриб, Саидий билан кучоқлашиб куришди. Йўлчибойдан кейин унинг жияни — йигирма ёшлардаги бир йигитча ҳам сурасди.

— Сиз бу кишини қаердан танийсиз? — деди Пулатов Йўлчибойга.

— Бу киши билан биз эски қадрдон. Ер ислоҳоти вақтида бизнинг қишлоққа чиқиб бир ойга яқин турганлар. Оббо, уртоқ Саидий-ей... Бир кўрай деб шунча орзуманд бўлдим... Катта шаҳар экан, кишини ахтариб топиб бўлмайди. Яқинда матбуотда ишлайдилар, деб эшитиб, босмахоналарни қидирар эканман-да, деб кўйган эдим... Хуш, тинчмисиз, димогингиз чоғми?

Йўлчибой Пулатов билан марказда секретарлар курсида ўқиб юрганида танишган. Бу вақтда Пулатов секретарлар курси ўрнашган бинонинг остки қаватидаги босмахонада ҳарф терувчи эди. Йўлчибой дарсдан бушагандан кейин Пулатов ҳужрасига келар, ўзининг хушчақчақлиги, очиқлиги билан унинг ҳордигини чиқарар ва шу билан бирга дарсда тушунмаган нарсаларини сўрар эди. Пулатов ишдан чарчаган кезларида ҳам Йўлчибой билан суҳбат қуриб, унга билганларини ўргатишдан эринмас эди. Пулатов унга шунча ўргандики, ишдан қайтганидан сўнг Йўлчибой келмаса дарсхонага борар ва то дарс тамом бўлгунча Йўлчибой билан бирга утираси эди. Бир куни Йўлчибой қаердандир «Ер юзида одамлар қандай пайдо бўлдилар» деган китобни топиб келиб, ҳарф терувчилардан хафа бўлди: «Бизга одамлар қандай пайдо бўлганининг кераги йўқ. Бу одамлар қандай бўлиб бири бой, бири камбағал бўлди, мана шу керак, шунақа китоб чиқаринглар», деди. Пулатов завқ қилиб кулди ва эртасига шундай китобни топиб берди. Бу гап бутун ҳарф терувчилар орасида тарқалиб, шундан

сунг Йўлчибой ҳарф терувчилардан кўп ўртоқлар ортириди. Йўлчибой шу кунлардан бери, Пулатов билан иноқ. Пулатов бу ерга келганидан сунг Йўлчибой шаҳарга ҳар тушганида уни кўрмасдан кетмас эди.

Йўлчибой узининг қандай үқигани ва ҳозир қишлоқ шуросида секретаръ бўлиб ишлаётгани тўғрисидаги ҳикоясини тутгатгандан сунг, Саидий унинг жиянидан:

— Сиз-чи, сиз үқийсизми? — деб сўради.

Бу йигит эшитмади. Саидий саволини яна қайтарган эди, Йўлчибой дарҳол Саидийни огоҳлантириди:

— Чап қулоги кар, сира эшитмайди...

Йўлчибой, «Сенга айтаётир» деб йигитнинг тиззасига туртган эди, йигит Саидийга ўнг қулогини тутди.

— Чап қулогингизга нима қилган? — деди Саидий. Йигитдан илгари Йўлчибой жавоб берди:

— Отаси уриб кар қилган.

— О, бу қандай ваҳшийлик! — деди Саидий Пулатовга қараб, — нима гуноҳ қилган эдингиз?

Йигит илжайди.

— Ҳечтима... Бир куни Кимсан деган бола билан қуриқда мол ўтлатиб юрган эдик, иккита милтиқлик келиб, биздан «қишлоқда қизил аскарлар борми?» деб сўради. Кимсан «йўқ» деди, мен «бор» дедим; ростини айтдим. Йигит Кимсанни бир-икки қамчи урди. Шунга алам қилиб, Кимсан отамга «үғлингиз қурбошиларга ён босдис» деб чақибди. Шунга отам «нега аскар борлигини айтдинг, йўқ, десанг-ку тўғри келиб иккови ҳам қўлга тушар эди», деб мени урди. Акам келиб қолди: ажратармикан десам, у ҳам бир-икки тепди. Шунда қулогим... Бир ойгача дўхтирга қаратдим, бўлмади.

Шу муносабат билан сўз босмачилик тўғрисида кетди-ю, Саидий узини овсарликка солиб ўртага босмачилар кимлар, деган мазмунда бир савол ташлади, бу савол замирида «хато йўлга кирган энг яхши йигитлар»га ачиниш руҳи бор эди. Пўлатов бир нима демоқчи бўлган эди, Йўлчибой унинг сўзини оғзидан олди:

— Батрак «яхши» деса, хўжайнин «ёмон» дейди. Батрак «ёмон» деса, хўжайнин бор товуши билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йўқ. Батрак гап қайтарса, хўжайнин пичноқ сугуради, болта кўтаради. Буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Ер ислоҳотини Иброҳим Раҳматуллаев яхши, деган эди, унинг хўжайнини Ниёзмат Ҳожи ёмон, деди, батрак гап қайтарган эди, Ниёзмат Ҳожи уни бир кечада йўқ қилдириб юборди... Ҳозир батраклар, камбагаллар ҳар ерда хўжайнинга гап қайтаради, илгаригидай

шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай бўлганидан кейин ҳамма хўжайнилар ҳам пичоқ сугуриб, болта қутаради... Босмачилик уша хўжайнилар кутарган болта...

Йулчибойнинг бу жавобидан кейин Саидий учун бу мавзуни давом эттиришнинг маъноси қолмади, соатига қараб урнидан турди ва хайрлашиб чиқди.

Бу суҳбатда ҳеч қандай тортишув бўлгани йўқ, лекин Саидий ўзини узоқ тортишувдан чарчагандай сезар эди.

VII

— Сиз қўнгизсиз, — деди Ёқубжон бир куни, идорадан ҳамма кетиб, Саидий билан ёлғиз қолганида.

Саидий одатдагича унинг юзига қараб изоҳ кутди. Ёқубжон қозоғ титкилаб ўтириб, яна дўнғиллади:

— Қандақа қўнгиз денг!

— Хайр, қандақа қўнгиз? — деди Саидий.

Ёқубжон маҳфий бир гап айтмоқчи бўлгандай, у ёқбу ёқقا қаради-да, сўнгра пиҷирлади:

— Отнинг тезагини яхши кўрадиган қўнгиз... Отнинг тезагини юмалатиб уясига олиб киришга ҳаракат қиласди, аммо ҳаммавақт уясининг оғзига сигмайдиган тезакка ёпишади. Меҳнатни қила-қила оқибат уясининг эшигини тезак билан беркитиб қўйиб, ўзини-ўзи қамайди.

Саидий ўйланиб қолди.

— Ҳа, гапнинг кайфини суроғтиурсизми? — деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб.

— Мен тезак юмалатадиган бўлсам, аввал сизни юмалатар эдим, — деди Саидий кулиб.

Саидий, гарчи кейинчалик Ёқубжоннинг рамзига тушунган бўлса ҳам, бу гапни ҳақоратга қарши ҳақорат тарзида айтди.

Саидий янги гап ташкил қилишга кўп уринди, бир неча ёшларнинг қўйинларига қўл солиб кўрди, аммо ҳеч иш чиқаролмади, чиқаролмадигина эмас, ҳар сафар бир хавф туғдириб, бундан сўнгти фаолиятининг йўлини беркитар эди; оқибат шундай бўлдики, бирорвнинг олдига боришга, даромад қилишга безиллаб қолди. Ёқубжон уни қўнгиз дейиш билан шуни айтмоқчи ва таъна қилмоқчи эди.

Саидий ўзини оқлашга тиришди:

— Менинг ўрнимда бўлганингизда сиз ҳам шу ҳолга тушар эдингиз.

- Йўқ, мен сизнинг ўрнингизда ҳам бўлганман, лескин қўнғиздай қамалиб қолганим йўқ.
- Нима қилдингиз?
- Ташкил қилдим.
- Ташкил қилганингиз билан янги одам топганингиз йўқ-да!
- Нега, мана сиз, Зокирхон...
- Мени сиз шу йўлга солдингизми? Ҳеч-да! Менинг шу йўлга киришим учун Ёқубжоннинг усталиги эмас, ўзимнинг бирлаҳза ўйлашм кифоя эди. Мен инқилобдан ютқизган киши... Зокирхон ҳам, бошқалар ҳам шундай. Қани, шу тўққиз кишининг ичидагизнинг усталигинги орқасида шу йўлга кирган ким бор? Бундай одамларни бир жойга тўплаш қийин эмас. Бу одамлар ҳатто ўз-узидан ҳам тўпланиб қолади. Сиз Кенжа, Пўлатов ва бошқа шунга ухшаганларга таъсирингизни ўтказинг, қойил қолай.

— Сиз ҳам комсомол эдингиз-ку!

— Ҳа, мен ҳам комсомол эдим. Бироқ, сиз менинг комсомолдан юлиб олган бўлганингизда ҳам, янги бир нарса олганингиз йўқ. Мен ўз маҳалламдан кетган эканман, қайтиб келдим.

— Шундай бўлса, нега шундақа одамларни топиб, ишни шулардан бошламадингиз?

Ёқубжон бориб жойига ўтириди. Сайдий, қаршисида ги деразадан ташқарига, узоқларга кўз тикканича ўйланаб қолди, анчадан кейин нимадир десмоқчи бўлган эди, эшик очилиб гапи оғзида қолди. Муаллим Салоҳиддин домла салом бериб кирди. Ёқубжон дарҳол сўрашди. Сайдий ҳали ўрнидан туришга улгурмаган эди, Салоҳиддин келиб қўл берди. Сўрашганда бу одамнинг бир вақтлар ср ислоҳоти муносабати билан бўлган зиёлилар кенгашида сўзлаган сўzlари Сайдийнинг қулогига эшитилиб кетди.

Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча кексайган. У вақда мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир тамоман оқарган, буйин томирлари чиққан. У ҳассасининг ёрдами билан курсига ўтириди, қайрилма ёқа камзулининг чўнтагидан рўмолча олиб юз-кўзини артди.

— Қалай, бардаммисиз, — деди Сайдий ва ўзи била туриб яна сўради: — Ишлаётисизми? Мактаблар қалай?

Салоҳиддин илжайиб қуя қолди. Сайдий ҳам саволни жавоб олиш учун бермаган эди.

Салоҳиддин бир йилдан бери ишсиз. Округ маориф бўлимининг ижтимоий тарбия бўлими мудири Салим-

хон соглом мафкура, соглом тарбия гамхури бўлиб қилган докладларининг бирида Салоҳиддинни янчиб ташлади.

Салоҳиддин домла муаллимлик қилган мактаб деворий газетасида миллатчилик руҳида ёзилган бир неча шеърлар босилган. Бир бола давлат арбобларидан бирининг ҳайкалини уриб синдирибди. Бир бола ўзининг хотира дафтарига «Катта бўлганимдан кейин инқилобчи булиб...ни йиқитаман» деб ёзиб қўйибди ва бу уч нуқта нима деб сўралганда «шуролар ҳукумати» дебди. Буларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача ҳам муболага қилгани йўқ.

Муаллимлардан, мураббийлардан ҳеч қайсиси болаларга бундай таълим бермаган. На арбоб ҳайкалини синдирган, на катта бўлганида «инқилобчи» бўлмоқчи булган ва на бошқа болалар ҳеч қайсиси «буни менга фалон муаллим ёки мураббий ўргатди» деёлмайди.

Айб кимда?

Синфий ҳушёрликка чақирган Салимхон, бу ҳодисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди: «Ким айбли? Вақтида дарсига келиб, дарсини берганидан сўнг бир минут ҳам мактабда турмайдиган муаллим — Маҳмуджон афандими ё кечасию кундузи мактабда, ётоқхоналарда буладиган мураббий Салоҳиддинми? Бунга албатта Салоҳиддин айбли. Тарбия ишига расмий, вазифашунослик билан қараган мудир, муаллимларни ҳам оппок деб бўлмайди, аммо ҳамма иллат Салоҳиддинда! Калтак шу одамнинг бошида синиши керак».

Дарҳақиқат, калтак Салоҳиддиннинг бошида синди. У мураббийликдан бўшатилди. «Салоҳиддин домла яхши эди», деб уни мажлисда ёқлаган талабалардан бир нечаси Салоҳиддиннинг таъсирида заҳарланган ҳисобланди ва уларга алоҳида диққат қилиш вазифаси қаттиқ ҳайфсан билан қолдирилган мактаб маъмуриятига, муаллимларга топширилди. Маҳмуджон афанди бу топшириқни мамнуният билан қабул қилди.

Салоҳиддин мактабдан қувилди. Орада беш ой утиб, унинг бўйга етган қизи вафот қилди.

Педагог уз шогирдларини, ота уз қизини йўқотди. Салоҳиддин учун бунинг ҳар иккаласи баравар кучдаги кулфат, мусибат эди. Севикли шогирдларидан бир неча дафтар, севикли қизидан — оч қизил ластга турли рангдаги ипаклар билан тикилиб ишланган СССР харитаси қолган.

Дафтар, харита! Харитага қараганида Салоҳиддин-

нинг кўзига ёш келса, дафтарларга қараганда бу ёш оқиб соқолига тушар эди.

— Уртоқ Сайдий, — деди Ёқубжон, — домла кўп қийналгандир. Ердам қилсак, деган уйга бориб, кечада контора мудири билан бир гапиришиб кўрган эдим. Бизга кассир керак, деган эди. Шунга... муваққат бўлса ҳам... а, домла, нима дейсиз?

Салоҳиддин сукут қилди.

— Яхши бўлади! — деди Сайдий, кейин афсусланиб оҳ тортиди. — Қийин экан-да... ўттиз, ўттиз беш йиллик муаллим...

— Эски зиёли, — деди Ёқубжон, — бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Салоҳиддин Ёқубжоннинг нима демоқчи эканига тушунди.

— Энди, ука тарбия масаласи кўп нозик масала. Инсон бамисоли бир машина, машинанинг сарф қилинган қувватни фойдали ишга айлантириш қобилияти турличадир. Инсон ҳам шундай. Инсонларнинг ҳам инсониятта фойда етказиш қобилияти турлича. Фан машиналарнинг шу қобилиятини орттиришга, яъни сарф қилинган қувватдан иложи борича кўпроқ фойда чиқаришга урингандай, тарбия ҳам инсоннинг жамиятга фойда етказиш қобилиятини оширишга уринади. Фан ҳали сарф қилинган бутун қувватни исрофсиз фойдали ишга айлантирадиган машина тополганий йўқ, аммо тарбия буни топди. Ер юзида шундай бир тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишларга сарф қilmайди. Бундай тарбияни берадиган мурраббий аввал ўзи тарбияланган бўлиши керак. Мен умримнинг ярми бузук, инсонларни майиб қиладиган тарбия асосига қурилган жамиятда ўтган одамман, шунинг учун ўзимни қанча қўлга олмайин, саҳв-хатотга боришим муқаррар. Амма шогирдларимдан шундай фикрлар чиқувига мен айблими, бошқами — ҳануз билолмайман. Шундай бўлса ҳам модомики менинг тарбия доирасида ишлашим зарарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир.

Ёқубжон мийигида кулиб қўйди.

— Отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а, домла...

— Тушунмадим, ука...

— Йўқ, энди, айтаман-да... Фойдаси йўқ... Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Саидий Ёқубжоннинг бу гапини тушунтириб берди. Салоҳиддин уйланиб туриб, деди:

— Агар масала сиз айтганча бўлса, албатта, мунофиқлик булар эди. Бундай эмас, мен бу байроқ остига зўр келганидан ўтганим йўқ. Бу байроқ машъал бўлиб, саодати абадия йулини ёритди. Турли ялтироқ пардаларни йиртиб, унинг остидаги кир ниятларни кўрсатди. Ҳақиқатни кўрдим. Мана шунинг учун ўтдим.

Саидий гуё Салоҳиддинга эмас, ўзича гапиргандай, кесатиб дўнгиллади:

— Ҳарҳолда негадир беақлроқ зиёлилар сиз кўрган ҳақиқатни кўролмайди.

— Инженерлар ҳам зиёли ҳисобланадими? — деди Ёқубжон Саидийга қараб.

Салоҳиддин буларнинг нима демоқчи эканини билди, аммо муддаосини англай олмас эди.

— Шахта воқеасини айтмоқчисиз, шекилли? — деди Салоҳиддин. — Албатта, улар доно зиёлилар, ақлли зиёлилар. Бироқ дунёда оқ ҳам йўқ, қора ҳам. Бу ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги занжиларни христиан динига киргизиш учун турли йўллар туттган, жумладан, ой тутилишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунтирган. Ой тутилиши илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганми? Билган, аммо билса ҳам ҳалқни нодонликка бошлаган. Уша миссионерларни аҳмоқ, деб буладими? Йўқ. Шахта воқеаси, умуман инқилобга қарши қаратилган ҳаракатлар, инқилоб, яъни ҳақиқатнинг қаршиликка учрашидир. Ҳақиқат қанча кўп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ ўрин олади.

Салоҳиддин билан бу мавзуда сўзлашиб Ёқубжоннинг планида йўқ эди, нима бўлди-ю, орада шунча гап бўлиб ўтди. Саидий эса бу гапни давом эттириб, шу ернинг узидаёқ Салоҳиддинни «большевизм зулмидан дод» дегизишни хоҳлар эди. Ёқубжон бунга йўл қўймай, гапни қисқа қилди ва Салоҳиддин кассир бўлишига розими эканини аниқ билмоқчи бўлди.

— Мувофиқ кўрилса, албатта, йўқ демайман, — деди Салоҳиддин. — Қайси тарзда фойдали бир иш билан машғул бўлсан...

Салоҳиддан рўмолчаси билан кўзини арта-арта хайрлашиб чиқди.

— Мана шуни қўлга оламан, — деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб, — сиз қўнгизсиз...

VIII

Мұҳаббат — енгіб бұлмас хоҳиши натижасыда вужудға келған оиласы мұҳаббат ҳарорати ва зиёси иккі вужудни бир-бирига болгайдыган сон-саноқсиз түйгуларни барқ урдиради, чечаклар оттиради. Мажбурият натижасыда вужудға келған оила эса, модомики оила булиб қолиши зарур экан, совуқ, мажбурият сохта түйгулар туғдиради. Мунисхон билан Мұхторхон оиласы мана шундай оилалардан зди. Мунисхон сохта түйгүнинг тез-тез фош булиб туришидан күп азият чекар зди.

Никоҳдан бурун Мунисхонга иккі нарса тасалли берар зди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сұнг құнихиши — «чирик қирраларини яширмай, күрсатиб турған Мұхторхондан ялтироқ қирралар топиш»; иккinci — унинг бойлиги. Никоҳдан сұнг Мунисхон бүннинг ҳеч қайсисини күрмади. Мұхторхон ҳамон үша, илгари ҳам баҳарнав зди, энди ундан офтобда қолған ёғоч чүмичнинг ҳиди келади. У үпганды худды қалтакесакнинг чирқиљашыға үхшаган бир товуш чиқади. Мұхторхон — ари талаётганиң қарамай асалари уясига тумшук тиққан айиққа үхшайды...

Шундай бұлса ҳам Мунисхон Саидийни күрганида үзини турмушкидан, оиласы ҳаётидан жуда мамнун күрсатишиға тиришар зди. Бу узоққа чұзилған давосиз дард натижасы шу бұлдикі, Мунисхоннинг гүзаллігі ҳар кимнинг құчогида бир қатрадан қола беріб тугаेздиди...

Мунисхон қачонға шундай қилишини билмайды, аммо құнглининг бир бурчыда умид учқуны бор: қачондир аллақандай үзгариш бұлады, Саидий унинг қаршиисида тиз чүкиб йиглайды: «Қачонға шундай қилиб юрамиз!» дейди, шунда у: «Кел энди, бечора...» деб күл беради. Албатта, бу вактда Саидийнинг мартабаси баланд, бойлиги ҳисобсиз бұлади.

Мунисхон бунга сира шубҳа құлмас ва шубҳа қилиши хәслига ҳам келтирмас зди, шунинг учун Саидийнинг Сорахонга уйланиши тұғрисидеги мишиш-мишларға ишонмади, ҳатто бу гапни Саидийнинг үз оғзидан эшитганида ҳам буладиган иш, деб қарамади. Унинг құнгли түқ, унга бу иш дорбознинг чигриқ үйинидай күринар зди: Саидий үзини чигриқдан пастта ташласа ҳам бу фақат билмаганларниғина ваҳимага солади, ҳақиқатда эса, Саидий оғыдан маҳкам бояланған, үзини ташлаганида уша бояланған оғыдан осилиб қолади.

Аммо бундай булиб чиқмади. Туй янги ойнинг йигирма иккисига белгиланганлиги, Муродхўжа домла бошқа шаҳарлардаги ёр-дустларига мактублар юборгани, тайёрлик ишлари битгани ва бошқалар тўгрисида Мунисхон аниқ дараклар эшилди. Туй булади, бу аниқ эди. Мунисхон биринчи марта ғазида үз-үзига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини гижимлаб, куюниб йиглади ва чидолмаган минутларининг бирида үзини каравотга кутариб урди. У аввал үзини ўлдирмоқчи булди, сунгра, инсофга келди-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни йўлдан урмоқчи булди, тузукроқ ўйлаган эди, уни йўлдан уришдан кўра, узини ўлдириш осонроқ куринди, кейин озгина ён берди: «Ахир, қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бўлсин, майли, у ҳам қиз олсин. Сунгра баравар бўламиз».

Мунисхон бир куни дарсдан қайтишида, нима бўлиб газета бошқармаси ўриашган кўчадан юрди, бошқарма олдидан ўтиб кетаётганда эса, худди бир зарур иш бордай, киргиси келди ва остонаяга қадам қўйганида ичиди «Саидийни кўриб нима дейман?» деди, ҳали бунга жавоб бермасдан, яна бир неча қадам ташлаб қўйди.

Қоғозлар ичига кўмилиб ўтирган Саидий Мунисхонни кўриб үзини йўқотиб қўйди, талай вақт ўтгандан кейин үзини тутиб олиб, Мунисхонга жой курсатди. Мунисхон атрофда тизилишиб ўтирган бўлим мудирларига, бурчакда мудраб ўтирган муҳаррирга бир-бир кўз ташлаб, сунгра, расмий мурожаат қилди:

— Ўртоқ Саидий, бизнинг факультетда мухбирлар тўгараги ташкил қилинган... қилинмоқчи булиб, шунга раҳбарлик деб... Ҳаваскорлар кўп...

Мунисхон қизарди. У фақат «мухбирлар тўгараги» деган нарса бор эканини эшилган, аммо тўгарак қаерда, қандай ташкил қилинади, қандай ишлайди — булардан хабарсиз эди, гапни мухбирлар тўгарагидан бошлишга бошлаб қўйиб, сўз тополмай қолди.

Саидий унинг қўлланма олгани келганига бир қадар таажжубланса ҳам, лекин чиппа-чин ишонди ва столнинг тортмасидан қўлланмани олиб берди. Мунисхон қўлланмани кичкина қора портфелига солиб ўрнидан турди. Саидий ҳам турди ва уни кўзатиб чиқди. Мунисхон кетидан унинг келаётганини, кўчага ҳам чиқишини билиб қадамини тезлатди. Кўчага чиқилганда Саидий унинг тирсагидан ушлади.

— Мунис...

Мунисхон зинадан тушиб тұхтади.

- Нима дейсан?
- Мунча шошасан?..
- Зарур ишим бор.
- Мухторхон келдими?

Мунисхон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Саидий олдида Мухторхонга нисбатан гойибона бундай муносабатда бұлмаган эди. Саидий унинг Мухторхонга күнгилсизлигини биларди, аммо сира үз оғзидан әшитмагани учун дөгда эди.

- Ҳа, нега бунақа қиласан?
- Нима қылдым? — деди Мунисхон.
- Норозироқ куринасан...
- Ҳеч-да, — деди Мунисхон, Саидийнинг күзига қараб ва бир оз қизарди.
- Йүк, мен буни ҳозирги кайфиятингта қараб айтаётганим йүк, умуман шундай деб әшитаман.
- Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Мунисхон астойдил қизарди, күз қорачигида юпқагина ёш пардаси пайдо булиб, йилтиради, бурилиб кетмоқчи бўлган эди, Саидий яна қўймади.

- Нега бўлмаса, никоҳ кечаси йиғлаган эдинг?
- Балки ҳали сен ҳам йиғларсан...

Мунисхон ҳозир яна ўша никоҳ кечасидагидай куюниб йиғлашга тайёр эди, аммо ўзини қўлга олди ва кулги баҳонаси билан юзини беркитди.

Саидий узоқ үйланиб қолди.

— Бунинг ҳаммасига сен сабаб бўлдинг, — деди Саидий ерга қараб, — шундай қилдингки, ўзинг ҳам йиғладинг, энди мен ҳам йиғлайман...

— Сен ҳам сабаб бўлдинг. Нега бўлмаса ўзинг... индамадинг?..

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб ўтирганимизда нима деган эдинг? Қўрқиб-қўрқиб гапнинг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганимидинг?

— Ҳеч-да! Айтганинг йўқ!

— Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим. Бундан ташқари, сен менга юқоридан қараб оғиз очгани кўймас ҳам эдинг.

— Энди у вақтларда ичар эдинг...

— Ҳозир ундан ҳам кўп ичаман.

— Қаёқдан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан

қаарман!.. Аммо сен айтганинг йўқ... Сен айтмаганингдан кейин, ўзим айтайми?

— Башарти айтмаган бўлсан, сен бир оз ён берсанг «Мунисхон»лигингдан тушиб қолармидинг?

— Албатта. Айб ўзингда! Мен сенинг қўлингда эдим. Нима қилсанг қилар эдинг...

Сайдий қизарди.

— Менинг сенга бўлган муҳаббатим ҳамон илгаригича. Бу муҳаббат ҳануз фунча...

— Энди қийин...

— Албатта қийин. Бир янги оила қуриш учун икки эски оиласи бузиш керак бўлади. Агар бутун қийинчилик шуни бузишдангина иборат бўлса, бу ҳам мумкин, бироқ бугина эмас. Мухторхон, Салимхон ва Муродхўжа домлалар ораси бузилади. Башарти биз қовушганда ҳам бу бузилиш кетидан келадиган мусибатни тортишга мажбур бўламиз. Сен буни билмайсан, айтишим ҳам мумкин эмас... Аммо... фақат ажалга илож йўқ...

— Москваға кетмайсанми?

Сайдий жавоб бермади.

Уни қўлга олишдан ожиз эканига Мунисхон энди иқрор бўлди. У бу кунгача «Сайдий менинг қулимда бир зувала ҳамир, тиласам кулча қиласман, тиласам бўғирсоқ» деб уйлар эди. Бундай булиб чиқмади. У секин бурилиб тор куча томон йўл олди. Сукут қилиб қолган Сайдий бошини кўтариб нимадир демоқчи бўлганда Мунисхон узоқлашиб кетган эди.

IX

Сайдий тўйни бундай дабдабали бўлар, деб сира уйламаган эди. Татаристон ва бошқа жумҳуриятлар, Ўрта Осиёнинг кўп шаҳарларидан шунча кўп меҳмон келдики, булардан бир қисмининг келтирган тӯсналари ни пулга чаққанда оддий тўйлардан ўнтасининг харажатини кўтариадиган эди.

Саҳари мардонлаб туриб ҳовли юзида товукдай қақағлаб юрган корчалон хотинлар, ташқарида, том орқасида, бодга ивирсиб юрган эркаклар кеча битмай қолган ишларини нонушта маҳалигача битказиб, ҳаммаёқни меҳмон қабул қилишга тайёр қилди. Қатор қурилган учта катта-катта тандирдан нонушта маҳалида турли сомсалар, ёғлик кулчалар, патир, кунжутлик ширмон нонлар чиқиб, саватларга тушди ва ичкарига, ташқарига ташила бошланди.

Домланинг жонажон дўстларидан бири, шаҳарда машхур бўлган бир қандолатчи ҳовлининг бир бурчагидаги қазнокда, ўзининг аҳдига мувофиқ, ўз қули билан тўйга нишолда қилмоқда. Унинг атрофига тизилган ёш болалар катта мис қозондан отилиб чиқсан кўпикларни талашиб, тупроқ аралаш ялагани ялаган. Улардан берида, ўзларини сипо тутиб турган қизчаларга қандолатчи тегишади, жамалакларидан ушлаб тортади, қиём ялатади, бағбақаларини силаб, пешоналаридан упиб, ўзининг суюқлашган қонини гупуртиради. У нишолда тайёрлашадан кўра кўпроқ шу билан овора эди. Шундай бўлса ҳам нишолда нонушта вактига тайёр бўлди. Кмоқ қайдин нишолда ликобчалар, жонон пиёлаларда беҳи, сабзи, турли мевалар солиниб қилинган муррабблар қаторида ичкарига, ташқарига кета бошлади.

Муродхўжа домла шаҳардаги энг йирик кондитер корхоналаридан бирита кўп миқдорда буюртмалар берган эди. Қорхона хўжайини эрталаб домлага одам юбориб, «агар магазинларда ўтмай ётган моллардан бир оз олмасалар буюртма бажарилмайди, берган закалатларини қайтариб олишлари мумкин», деди. Домла унинг талабини қабул қилишга мажбур бўлди, шунинг учун кондитер моллари нонуштада мўлжалдан икки баравар ортиқ берилиди.

Нонушта битар-бигмас, ойнакорли айвон остидаги подвалдан тогора-тогора гўшт том орқасига ташилиб, қатор қурилган дошқозонлар остидан тутун кўтарилиди. Ҳовуз бўйи катта чинор остидаги супа устида сабзи, картошқа ва бошқа кўп сабзавотлар арчилар, тўгралар; суннанинг бир томонини қоғозларга уралган мурч, зарчува, қалампир, зира сингари дориворлар, кашнич, кўк пиёз, жамбил сингари кўкатлар банд қилган. Нонушта тугаши билан ичкаридан сатта хонатлас, кўк қарға шоҳи кўйлаклар кийган, бошларига фаранг дурра ураган бир тўда қишлоқ қизлари, жувонлар бир-бирларини қувлашиб, қозон атрофида юрган, ҳовуз бўйи ва супада ўтирганларга қочиримлар қилиб, боғнинг ўртасидаги шийпон томонга ўтиб кетишли ва ҳаял ўтмай чилдирма даранглади.

Бошима ишқинг тушиб савдо бўлурми мунча ҳам,
Кўз деган оҳу каби шаҳло бўлурму мунча ҳам?

Муродхўжа домла кенг оқ шоҳи кўйлак кийиб, устидан сариқ ипак чилвир боғлаган; бошида ҳозиргина

тахтакачдан чиққан такдўзи дўппи, ичкаридан ўрдак юриш қилиб лапанглаб чиқди ва супада буқчайиб утириб, гўшт тўғраётган қаролини чақирди:

— Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сеп. Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол. Турдига сих буюрган эдим, олиб келган бўлса айт, кабобни қиласверсин.

Домла яна ўрдак юриш қилиб қайтиб кетди. Остона-қул дастурхонга қўлини артиб ўрнидан турди-да, чуқур уф тортиди.

— Тўй, шундай улуғ айёмда ҳам Остона дейдилар-а! Шунча йилдан бери бир мартаба отимини жуфт айтганинни эшитмабман. Остона. Остона...

Остонақул домланинг амрини бажо қилиб, хабар бергандан кейин, шаҳарлардан келган меҳмонлар саф-саф бўлиб шийпон томонга утишди. Буларнинг ичидаги Муҳаммадражаб ва Сайдий ҳам бор эди. Сайдийни Мухторхон қултиқлаб олган. Энг кейинда Муродхўжа домла татаристонлик меҳмон билан борар, меҳмон домлага гап маъқуллар эди:

— ...Масалан, Шарқда таъсис қилган янги ҳукуматлари эса, турк ва туркман қабилаларидан бўлинурки, булар дахи Чингиз ва Ҳилокунинг инқирозидан сўнг зоҳир бўлган давлати Илайхония, Темур давлати, шимолда Даشت Қипчоқ давлати, Ҳиндда Бобирия давлати, Анатолида Усмония, Эронда София давлати каби ҳукуматлардан иборат эди. Эски ислом биносин чурук негизи ва анинг ҳарбалари, бузилган деворлари устина қурилган бу давлатларнинг бариси-да битди. Биноан алайҳ таъсис этажагимиз янги Турон давлати ислоҳ этилажак ислом биноси устина қурилажак...

Булардан сўнг машшоқлар тўпу ўтди.

Шийпондан нарида жазиллаб кабоб пишар, ундан кўтарилиган кўкимтир тутун шабадада елиб, дараҳтлар орасига кириб қўздан йўқолар эди.

Рюмка ва стаканлар жаранглаб, жағлар қимиirlади. Шийпондан четдаги алоҳида супага ўнашган машшоқлар асбобларнинг қулоқларини бураб созлашди ва ўзлари қилган узундан-узун бир машқдан сўнг меҳмонларнинг сўровларини бажара бошлишди.

Муродхўжа домла «буюк сарҳуш» деб атаган Жамол Каримий купдан бери орзуманд бўлиб юрган муддаосига эришди: бир неча бочка пиво, турли навдаги сонсаноқсиз вино ва арақ шишалари билан тўлган катта омборнинг қалити унинг қўлида эди. У эрталаб бир

пақир сувга бир ҳовуч сода ташлаб қўйиб, то шийпонданги зиёфат бошлангунча омбордаги виноларнинг кўпидан бир рюмкадан ичиб қуришга улгурди, кайфи ошиб кетганда шу содали сувдан ичиб бир оз ҳушёр булар ва яна янги шишани очиб татиб қуришда давом этар эди. Бундан ташқари у, ҳар сафар шийпонга вино ё бошқа нарса кутариб келгандан, Саидий меҳрибончилик қилиб бир рюмка узатар эди. У содали сувнинг ярмини ичиб бўлса ҳам барибир маст бўлди, сўнг дафъя келганида шийпон зинасидан тўнтарилиб тушди. Бу вақтда машшоқлардан бири ҳаддан ташқари маст бўлиб, ҳаммага калака бўлиб ўтирас эди, шунинг учун Жамол Кариимиининг йиқилганини ҳеч ким пайқамади.

Маст бўлиб қолган гижжакчи ўрнидан турасиб, гандираклаб кетди ва уртада турган дугорни босиб синдириди, сўнгра, қалқиб туриб бор товуши билан бақирди:

Қилич айтур ҳо-до-о-ода, қисқаман, деб...
Буурунгилардан, ҳо-о нусхаман деб!..

Шийпонда ўтирган сипо меҳмонлардан Ҳайдар Ҳожи ўрнидан турмоқчи бўлиб, қалқиб кетди-да, кабобли тарелкани босиб синдириди, йиқилаёзганда Мухторхон тутиб қолди. Муҳаммадражаб Саидийнинг ёнига ўтириб, унинг товушини мақтаб бирон ашула айтиб беринини сўради.

Муродхўжа домла кечқурунги зиёфатда яхши «маданий» закускалар ҳам бўлсин, деб шу яқиндаги бир ресторанга буюртмалар берган эди. Бу ресторан хўжайини ҳам кондитер эгасининг ишини қилди: айни закуска керак вақтида келиб, агар домла шу овқатга яраша ичкилик ҳам олмайдиган бўлса овқат бермаслигини билдириди. Бу ресторанчи ўзига керакли турли сабзавот, гўшт, тухум, ун ва бошқа молларни Муродхўжа домладан олар эди, шунинг учун домла ҳам бўш келмади: агар ҳозир ҳеч қандай ичкиликсиз овқатнинг ўзини бермаса, бундан сўнг ҳеч нарса бермаслигини билдириди. Аммо ресторанчи слкасини қисиб, «майли» деди, бундан ўзининг ресторанига заррача шикаст етмаслигини исбот қилди. Орада бўлган тортишишнинг натижаси шу бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдириди, шунинг учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди.

Шаҳардан чақирилган меҳмонлардан Аббосхон,

Мухторхон, Маҳмуджон афанди, Мирза Муҳиддин, Салимхон, Илҳом, Ёкубжон ва бошқалар ичкарига, чет шаҳар ва ўлкалардан келган меҳмонлар ўтирган уйга кириши. Купчилик эса шу жумладан вилоят газетасининг муҳаррири, Зокирхон, Сайоҳиддин домла, Ёкубжон ташкил қилган гапнинг ҳамма иштирокчилари, бир неча муаллим ва Сайдийнинг ўзи ҳам ташқарида қолди. Бутун машшоқлар, ашулачилар, қизиқчилар ҳам ташқарида эди. Ичкарида қизлар, жувонлар уйин бошлади.

Хутба ўқилгунча ичкарида кўп хушвовоз жувонларнинг товуши хириллади. Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб слайди. Ташқарида эса тарафма-тараф айтишган ашулачилардан бир томон енгилди.

Ичкари ҳовлининг ичкаrima-ичкари уйларидан бирида уч кундан бери булаётган кенгаш никоҳ эртаси кечқурунгача ҳам давом этди. Кенгащда ташкилотнинг вилоят қўмитаси аъзолари — Салимхон, Аббосхон, Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор. Четдан келган улуғвор кишилар ичидаги булар катталар сұхбатида ўтирган ёш болалардай боадаб бўлиб, катталарнинг оғзига қараб ўтирас эди. Марказий үринни ташкилот марказий қўмитасининг раиси — ўрта ёшлиардаги бир киши банд қилган. Кенгащда кайфият оғир. Қандайдир бир умидсизлик руҳи бўлиб, бу руҳни алоҳида нотиқларнинг оташин нутқлари ва тақдим қилаётган янгидан янги режалари ҳам ўзгартиромас эди.

Татаристондан келган меҳмон Татаристон ташкилоти ҳақидаги вилоят қўмитаси сўнгги вақтда олган маълумотларнинг бир қисмини тасдиқлади, бир қисмини рад қилди. Рад қилгани — татар аксилинқилобчиларининг муваффақият қозонаётганликларига, тасдиқ қилгани ташкилот фош булиш олдида турганига доир маълумотлар эди. Меҳмон бундан ташқари Татаристонда бирмунча эски зиёлиларнинг ташкилотга хиснат қилганликларидан хабар берди.

Ҳайдар Ҳожи босмачиликни сақлаб қолиш қийин эканини билдираш эди:

— Кундан-кун имконият доираси тораймоқда. Халқ босмачиликнинг давом этишидан манфаатдор эмас, бильякс унинг йўқолишидан манфаатдор, бинобарин, ҳукуматга ёрдам беради. Бу ёрдамни қилич кесолмайди.

Охиригина сўзни марказий қўмитанинг раиси олди. У бутун сўзларга якун ясади. Босмачилик тўғрисига келганда Самандар қўрбошининг ўлдирилишини тўғри топди. Аммо «Самандар қўрбошини, ҳукуматнинг ўзи

ҳийла қилиб ўлдиртирди» деб гап тарқатиш билан, унинг йигитларини қайтариш мумкин бўлганини, шу тўғрида Мухторхон юшиб қолганини таъкидлади, сўнгра Жалолобод атрофидан иш чиқмаслигини айтиб, бутун кучни Афғонистон чегарасига ташлаш ва у ерда қандай ишлаш тўғрисида сўзлаб кетди.

Ташқарида ашула, ўйин давом этар эди.

X

Кўнгилдаги умумий бир гашликни эътиборга олмаганда, Саидий уз турмушидан мамнун эди. У, Сораҳонни севади. У бир вақтлар «турмуш учун хунук хотин яхши» деганига энди иқор эмас, чунки Сораҳонни энди хунук хотин деёлмайди. Сораҳон тез фурсат ичидаги унинг кўнглидан Мунисхон ишқини қувиб чиқарди. Бу ишқдан кичкина бир учқун қолган бўлса ҳам, Саидий бунга «бир упиш билан сўнадиган учқун» деб қаради.

Саидий оиласида Муродхўжа домладан ҳурматли. Муродхўжа домлани кўрганда таъзим қиласидан қавм-қариндошлар уни кўрганда ер упгандай булишади. Бир куни оқсоч хотин «Раҳимжон ака» дегани учун домладан бир тарсаки еди. Домла: «Минбаъд бегим дегин», деди.

Пул кўп. Бир домланинг топгани ёк оиласининг бутун талабларидан ортиб қолади. Саидий домлага қарагандаги икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. Унга қарашли сттита уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми гарб услубида жиҳозлантирилган, ясатилган. Ягона камчилик — бир неча жавонга терилган китоблар ичидаги биронта ҳам Саидийнинг уз асари ўйқлиги, буни эса, пул билан қилиб бўлмасди.

Шундай бўлса ҳам, Саидийнинг кўнгли гаш. Бу гашлик вақт-вақти билан дикқатликка айланарди. Шундай чоқларда у бошини чайқаб, «оббо» дейди, уф тортади. Бу гашлик хусусан жума кунлари, баъзан ўзи слгиз, баъзан ўртоқлари билан отланиб қишлоққа чиқиб келганида ортарди. Бир вақтлар комсомол ячейкаси учётига киришдан қочиб юрганида, ячейка жамоат иши юклаганда қандай кун кўрган бўлса, Саидий оиласида бахтиёрлигига қарамасдан, ҳозир шундай кун кўради. Бу таъби хиракининг сабабини унинг ўзи очиқ билади: бу бахтиёрлик, бу турмуш, бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдай. Эрта-индин ваъда бузилади ёки баҳорнинг юмшоқ сллари эсиб муз эрийди, синади, парчаланади ва оқимга

таслим булади... Бу — ҳаёт оқими. Бу ҳаёт оқимидаги мислсиз гирдблар учрайди. Бутурмуш тушда күрилгандайгина бўлиб қолиши мумкин... Шунинг учун Саидий кеч бўлса тонг отишини, тонг отса кеч булишини истамас, ўтадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қилар эди.

Унинг учун ҳаёт энг юқори нуқтасига етган. Ундан нари борса фалокат, ҳалокат. Шунинг учун у, эртага бутун жумҳурият матбуоти «Саидий оламшумул адиб» деб қичқирадиган, ҳаёлида водийга соладиган қасри битиб, кўчиб келишини кутиб турадиган бўлса ҳам, уша эртадан бу кунни афзалроқ кўрар ва ўшандай адиблик шуҳратидан воз кечишга тайёр эди.

Муродхўжа домла эса ўз режаларини амалга ошириш билан овора. У ҳаммавақт Саидийга «омад келганда пул топиш ва уни ушлаш керак, мол-дуне ортириш зарур» деб насиҳат қилгани қилган.

— Ҳозир бисотимиизда ун тўрт минг саккиз юз сўмча пул, бир юз ўтгиз беш пуд ортиқча гуруч бор экан, — деди у бир куни Саидий билан боғда шиййонда ўтириб.— Энди янги ойнинг ўрталарида иморат ишини бошласак ҳам бўлар.

Бу янги иморат боғ билан ҳовлини ажратиб турган қатор қазноқлар ўрнига тушуви керак. Саидий ўша томонга қараб анча ўйланиб турди-да:

— Лойиҳа ҳамон ўша лойиҳами? — деди.

— Ҳозирча ўша. Албатта, бу сизга ёқмайди. Буни мен ўша вақтда билган эдим.

— Менингча, қатор ўйлар соли shadeda ҳеч бир маъно йўқ. Ўйлар ортиб ётибди. Янги иморат бўладиган бўлса, ҳовлига бир янгилик киритсан.

— Қандоқ бўлсин, дейсиз?

— Иморатнинг икки қанотида ердан камида бир ярим метр баланд музалла шаклидаги уй булади. Ҳар иккови ҳам катта-катта деразалар билан боқقا кўкрак кериб туради. Буларнинг ўртаси кўндалангига иккига булиниб, бир бўлаги икки томонида биттадан уй бўлган зал ва иккинчи бўлаги бокка қаратилган айвон булади. Агар қатор солинажак тўққиз-ўнта ўйнинг пулини шу мен айтганга сарф қилинса, бокка ҳам хусн киради. Ана у ҳовуз кўмилиб, айвондан беш-олти сажин берида, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилади. Истасангиз ҳовуз бўйига ҳам жой қилиш мумкин. Ундан кейин айвон билан ҳовуз орасида унча ҳам катта бўлмаган йўлка қолдирилиб, атроф гулзор қилинади.

— Ҳовли томони қандай бўлади?

— Қандай бўлар эди, залнинг эшиги ҳовли томонда бўлади. Катта-катта деразалар қурилади... Подвал бўлади.

— Бундай бўлса буни беш минг билан ҳам қилиш мумкин-ку?

— Албатта мумкин, аммо сарф қиласман десангиз ўн беш минг сўм кетади. Менингча, шундай жой бўлгандан кейин пулни аямаслик керак. Ўша ўн турт мингни харжлаш керак бўлади. Сиз оддий ёғоч зиналик, шифти фанердан, деворлари оҳак билан оқартирилган иморат, деб ўйлайсиз шекилли? Йўқ, бундай эмас. Мармар йунувчилар, наққошлар ва бошқа усталар ҳам анча пул олади.

Сайдийнинг тасаввур қилишича, бу -- водийга солажак қасрига яқинроқ бир иморат бўлиши керак. Бу домлага жуда ёқди, ишни тезроқ бошлиш тараддудига тушди.

Домлани бунчалик шоширган нарса, бир ёқдан шуни тездан битказиб куриш хоҳиши бўлса, иккинчи ёқдан бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланармикан, деб ўйлаши эди.

Муродхўжа домла материаллар сотиб ола бошлади. Иморат тушадиган ердаги қазноқларни буздириб майдон қилишга киришди.

— Мен бир ўга келдим, — деди Сайдий бир куни домлага, — гарчи материал кундан-кун қимматланади, деб ўйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд булиб, улик ҳолда ётади. Шу бугунга нима зарур бўлса шуни олиш керакда, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг ками ўн процент фойда чиқади. Агар ўн минг сўм бир айланса, минг сўм деган сўз. Сиз ўн минг сўмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат бўлса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди. Шундай эмасми? Мен Мұҳаммадражаб билан сўзлашсам, ўшанга ойига ўн процент бериш шарти билан беш-олти минг сўм берсак. Нима дейсиз?

Домла севиниб кетди.

— Агар ўн фоиз берадиган бўлса ўн минг сўм ҳам беришимиз мумкин. Бир юз ўттиз беш пуд яхши, девзира гуруч, ўлганда ўн сўмдан олади. Бундан ташқари, олтмиш етти қадоқ ипагимиз бор. Ҳозирча биз шуларни сотиб ишлатиб турсак, ўн минг сўм баҳузур бероламиз. Мен биламан. Мұҳаммадражаб тажрибали.

**Аммо ўзи яхши одамми? Муомаласи қаттиқ булмаса...
Хафа бўлманг тагин, шунчайики айтгаётимран-да. Мен биламан...**

— Бўлмаса мен олдига борай. Хайр, бундан бир яримикки минг даромад бўлар, аммо бу билан ҳам иш битмайди. Сизнинг ойлигингиз рўзгордан ортмайди. Шунинг учун мен ортиқроқ ишласам бўлади. Қалам ҳақи, ойлик йўли билан қанча ишлагандা ҳам бунинг чеки бор. Идорадан ташқаридан ҳам иш олишим керак. Муаллимлик қилганман... Лаббай, яна қилишим мумкин-да! Нима дейсиз шунга?

Домла қувончидан энтиқди:

— Муаллимлик кўп фойдали иш. Мен ўйлайман, бунинг адиблик ишингизга ҳам фойдаси бор.

Домла бир неча катта адибларнинг номини айтиб, шулар ҳам муаллимлик қилган, демоқчи эди.

— Мен илгари тил дарси берганман. Энди адабиёт ҳам беролсан керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Бундан ташқари, яна бир иш бор. Ҳозир таржима иши ҳам жуда серунум иш экан. Бир саҳифасига уч сўм. Агар ҳар кун кечқурун ҳафсалангиз келганда уч-тўрт саҳифа қилиб қўйсангиз, бу ҳам ойига уч-тўрт юз сўм бўлади. Мен жон-дилим билан қиласар эдим, афсуски ўрисча билмайман. Ҳар саҳифаси уч сўм бўлса, жуда яхши гап-да. Минг ҳарф бўлади.

— Топилармикин?

— Хоҳласангиз топилади. Мана мен топаман-да..

Домла кулди.

Саидийнинг назарига минг ҳарф жуда кам кўринди. Минг ҳарф! Уч сўм! Нега кунига бир саҳифа эмас, ўн саҳифа таржима қилиб бўлмайди?

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Кейинги ҳафталар ичида бу планларнинг ҳаммаси амалга оширилди. Саидий Мұҳаммадражабнинг олдига бориб, ўша таклифни қилди. Кўп талаш-тортишлардан сўнг у, ўн процент эмас, саккиз процент беришга рози бўлди. То Саидий қайтиб келгунча Муродхўжа домла унга муаллимлик ўринлари топиб қўйди ва келган куниёқ буни айтишга шошилди.

— Техникумда ҳар куни икки соат адабиёт берасиз; ойлиги — бир юз саксон сўм. Кечки ишчилар мактабида она тили, ҳисоб, табииёт, ер билимидан ўкувчиларга ёрдам берасиз. Ҳар куни кечқурун икки соат; ойлиги — икки юз қирқ сўм.

— Таржима нима бўлди, топдингизми?

— Топдим. Чаканароқ иш бўлса ҳам, доимий экан. Лавҳалар корхонасида кўп миқдорда турли лавҳалар таржимаси бўлиб тураг экан, саҳифасига тўрт ярим сўм ҳисобидан сўзлашдим.

Сайдий иш бошлади. У ҳар куни дарс бериш, таржи-ма қилиш билан қанча пул топса, газета идорасидан ҳам шунча даромад қила бошлади. Бироқ, газета идорасидан қиласидаги даромади узоқ вақт давом этмади. Оммавий бўлимнинг мудири Кенжа ажойиб бир ҳушёрлик қилди: сўнгги вақтларда муҳбирлар юборган хабарларининг биринчи қозоги устига «гонорарлик» деб ёза бошлади, улардан баъзи бирлари эса хабарнинг ҳар бир қозогига ёзар эди.

Кенжа буни текширишга киришди, муҳбирларга пул юборилиши тўгрисида кассир Салоҳиддиндан сўраган эди, Салоҳиддин елкасини қисиб «тушунолмайман», деди. Кенжа ведомостларни кўрмоқчи бўлган эди, бош бухгалтер қовоғини солиб, «мен сенга кўрсатмайман» деди. Жанжал кўтарилди. Бухгалтер Кенжани «игвогар» деди. Кенжа унинг устидан муҳаррирга арз қилди. Муҳаррир ҳар икки тосмонга ҳам насиҳат қилди. Бундан боҳабар бўлган Сайдий, дарҳол Кенжани бир ойлик командировкага юбориш йўлини қидирди ва топиб, юборишга муваффақ бўлди, аммо ўзи муҳбирларнинг ҳақини ҳўплашдан тийилибрօ турди.

Иморатнинг пойдевори ердан кўтарилган сайин Сайдийнинг қўнглига янги ғашлик туша бошлади. Бу ғашлик фақат гап мажлисларидағина қўнгилдан бир оз кўталиб тураг эди.

XI

Сайдий бир куни ишдан кеч, жуда диққат бўлиб келди. У одатда bog томонга утиб, қизғин кетаётган бинокорликни айланар ва кекса усталарнинг булажак иморат тўгрисидаги мақтоларини эшлитиб, ҳордигини чиқарар эди. Бу кун, худди узоқ йўлдан чарчаб келгандай, судралиб тўгри уйга кирди, дераза ёнидаги качалкага утирги. Игна билан тароқнинг тишлигини тозалаб утирган Сораҳоннинг кайфи ҳам Сайдийнидан яхши эмас эди. У этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан турдида, бориб диванга чўзилди.

— Совуқ чой борми? — деди Сайдий узини елпиги.

— Чанқабсиз-да, — деди Сораҳон, — борган жойингизда чой дамлаб бермадими?

Сораҳон бениҳоят кунчи хотин чиқди.

У Саидийнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан хиёнат белгилари излар, ҳар куни шу важдан бир ништар урар эди. Саидий шу чоққача заҳарини ютиб келар эди, бутун гаши келди.

— Йўқ! Чойга аталган сувга чўмилишга тўғри келди, — деди.

— Биламан!.. — деди Сораҳон йигламсираб.

Саидийнинг жони чиқиб кетди. Олдинги уйдан оёқ товуши эшитилди.

Саидий Сораҳоннинг онаси келаётir гумон қилиб, тек қолди, чунки аксари Сораҳон билан орада гап қочгандা онаси аралашса катта дилсиёхлик бўлар эди.

Куп ийллар касал ётиб ўлган мурда сингари бўлган бу хотин, Саидий тўғрисида қизидан кўра ортиқроқ кунчи эди. У Саидийнинг қаерга борганини, ким билан сўзлашганини мудом суриштириб билиб юрар ва агар бирон шубҳага тушса қизи орқали, ёки жуда чидай олмаса, ўзи Саидийни сиқиб жонини олар эди. У гапирса Саидий сўз қайтаришга юрак қилолмас, чунки бир оғиз сўз қайтарса, уч кунгача боши гурбатдан чиқмасди. Шунинг учун Саидий унга «булбулигў» деб ном берган.

Эшикдан Муродхўжа домла кириб келди. У ўрдак сингари лапанглаб ўтиб Саидийнинг қаршисидаги крес-лога ўтириди-да, узун кекирди:

— Худога шукур, — деди яна кекирмоқчи бўлиб буйнини чўзиб. — Ош бўлсин мирза йигитга... Ҳуш, нима янгиликлар?

— Ҳм... бир жойдан йигирма етти қути буёқ топдим. Үн олти қадоқ алиф мой топдим. Буёғи яхши буёқлардан. Мойни айтинг, худди мураббо, жонивор... арzon... Ҳммм... Ҳуш, яна бир иш... Утган ҳафта Аббосхон мактаблар учун ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини тузинг, деганда қўлим тегмайди, деган эдим. Ўйлаб турсам, тузишим керак экан.

— Албаттa тузишингиз керак. Модомики, шунга эҳтиёж бор экан, сиз тузмасангиз бошқа киши тузади. Масалан, Кенжa тузиши мумкин.

— Албаттa бу жиҳатдан зарур-ку, аммо бошқа жиҳати ҳам бор. Агар ҳажмини каттароқ қилсан, иморатга керакли ҳамма буёқ ва сирларнинг харажатини кўтаради. Ҳа, дарвоҷe, сизга таржима қилинадиган беш-олтита ариза топиб қўйдим. Ҳар бирига уч сўмдан гаплашдим.

Саидий бир оз жим қолганидан кейин, деди:

— Мен бундан бирмунча вақт илгари бир фикрга келиб, буни Ёқубжонга ҳам айтган эдим. Шу фикримнинг тўғри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. Яъни, менинг янги гап ташкил қиломаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим — ношудлигимдан эмас, дейман. Ёкубжон тўплаган одамларни мен ҳам тўплай олар эдим, чунки, буларни тўплаш янти бир нарсани вужудга келтириш эмас. Мана, нега шу вақтгача жўраларнинг сони ҳамон ўша — тўқиздан ортмайди? Чунки пишган, етилган, озгина шабададан дув этиб этакка тўкиладиган одам кам. Пишмаганларини пишириш учун кўп ва давомли меҳнат керак. Бу меҳнатни ёшларга сарф қилиш керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Ёшларни қулга олиш деган сўз, ёшлиқдаги тарбияни қулга олиш деган сўз.

— Адабиёт намуналарини тузиш ҳам, шу нуқтаи назардан ёмон иш бўлмас.

Муродхўжа домла бу фикрни маъқуллади.

Оқсоқ кириб, овқат тайёр бўлганидан хабар берганда домла ўриидан тураётиб, чўнтағидан бир хатни олиб, Саидийга узатди.

— Эҳсон деган ўртогингиз бор экан. Кўп аҳмоқ одам кўринади...

Саидий хатни кўздан кечирди:

«Дустим Саидий!

Илгари ёзганларим сингари бу хатнинг ҳам тақдиди белгисиз. Билмадим қаерда, кимнинг қулида қолиб кетади.

Бошқа жойга кўчибсиз деб эшиддим. Билмадим, ўша хужрадан кетиш мажбурияти сизни бошқа жойга кўчирганми ёки ўша ерга кўчиш мажбурияти хужрани ташлаб кетишга мажбур қилганми? Менинг учун ҳар иккovi бир эмас. Агар бу хатнинг қулингизга тегишини аниқ билсан, нега шундай эканини өзар эдим. Ўқишимни битирдим. Бу хатни Кримдан өзаётирман. Кримда икки ой тураман.

Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман. Сиз, албатта, мени бир неча асарларингиз билан қарши оласиз.

Сизга доимий ҳурмат билан: «Эҳсон».

Домла чиқди. Саидий хатни яна ўқиди. Иккинчи ўқишида хатнинг қаеридир унга ёқмади. Қизик, — деди,

«хужрани ташлаш мажбурияти бу ерга кучирдими...»
Бари бир эмасми?

Овқат маҳалида «булбулигүө» одатдагича яна талай одамларни ёмонлади, аллақаерда булган жанжалда ким ҳақ, ким ноҳақ экани, оқсоч бир неча мартаба танбек этилишига қарамасдан, бу кун яна супургини деворга суюб, тикка қўйгани тўғрисида титраб-қақшаб сўзлади. Унинг асабга тегувчи товуши ва сўзлари ҳар куни Сайдийнинг етанини заҳар-заккўмга айлантирас эди, аммо бу кун ундан ҳам кура хат Сайдийни асабийлаштириди.

Овқатдан сўнг Сайдий хатни яна бир неча мартаба ўқиди ва ҳар ўқиганида ундан табиатини хира қиласидиган бир нарса тоғар эди. «Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман, сиз мени асарларингиз билан қарши оласиз!» Бу нима деган суз? Шу билан нима демоқчи?

Домла «бу одам аҳмоқ кўринади» деганда унинг аччиғи келган эди, аммо ҳозир айтса тасдиқлар эди.

У ётогига кирди, ечинаётуб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди, кейин отланиб бир айланиб келишга жазм қилган эди, отнинг қишлоққа кетганини эслаб, яна бўғилди.

Домла эшикдан бошини тикиди.

— Муҳаммадражабга яна бир хат ёсангиз...

Муҳаммадражаб саккиз минг сўмни ойига саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, икки ойдан бери на фойдасини берар эди, на танини. Сайдий бир неча мартаба хат ёзди, жавоб бўлмади.

— Мен бундан сўнг хат ёзмасликка қарор бердим.

Домланинг қўзлари олайиб кетди.

— Ҳа, нега? Фойдасини бермаса ҳам гўрга, саккиз минг сўмни қайтарсан...

— Йўқ, йўқ, фойдасини-ку, оламиз. Узим борсам дейман.

— Ўзингиз биласиз...

Домла эшикни ёпди ва зарда билан гурс-гурс қадам ташлаб боқقا томон ўтиб кетди.

Сайдий айвонга чиқди, чекиб турган папиросини жаҳл билан ерга урди-да, велосипедни етаклаб кўчага чиқиб кетди.

XII

Сайдий дарвоза олдида узоқ туриб қолди: қўллари рулда, бир оёғи педалда, миниб жўнашга тайёр, аммо

қаёққа боришини билмас, ўпкаси тұлиб, йиғлагуси келар эди.

Сайдий қоматини ростлади, велосипедини етаклаб күчанинг у юзига — майхона томонга үтди, майхонага кириб, прилавка олдига келди ва бир кружка винога пул узатди. Майхона эгаси пиво кружкасини чайқаб, вино қўйиб берди. Сайдий бир кружка винони, чұллаб келиб сув ичгандай шимирди. Вино унга ҳеч қачон ҳозиргича лаззатли татимаган эди, яна бир кружка сўради, то қўзига одамлар майда, қийин ишлар осон кўрингунча ичди-да, кўчага чиқди ва велосипедга миниб, шаҳардан ташқаридаги истироҳатгоҳ — булоқ бўйига жўнади. Сайдий куннинг иссиқлигига қарамай, велосипедни тез ҳайдаб, ҳаял үтмай қўрғондан чиқди ва серқатнов чанг булоқ йулидан борар экан, ўйлар эди: «Энди бундан сўнг турмушни маълум бир йўлга солиш керак. Идора олти соат вақтни олади. Йиғдан келгандан сўнг дарс вақтигача ухлаб олиш керак. Дарсдан соат тўққизларда келар эканман, бир ёки бир ярим соатни таржима ишига бериб, қолган вақтни асар ёзишга сарф қиласай. Ҳар куни уч-тўрт соат вақт берганимда ҳам анча иш қилиш мумкин. Нега шу вақтгача шундай қилмадим? Иморат битгандан кейин дарс беришни ташлайман ва бутун вақтни асар ёзишга бераман. Шундай қилсан қиши билан бир неча жилд асар ёзиш мумкин. Энди қандай ёзишни биламан. Ҳар утирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир бобини битиролмасам? Мұҳаммадраjab фойдани ҳам танга қўшиб айлантираётган бўлса керак. Борсам ҳеч булмагандан икки ярим минг сўм олиб келаман. Иморат учун пул керак бўлса, пул то-пиш писанд эмас. Умуман, энди менинг ошиғим олчи. Ҳаммавақт олчи туради...»

Кайф унинг хаёlinи яна олиб қочаётган эди, велосипеднинг орқа гилдирагидан «қарс» этиб чиққан товушдан бир чўчиб тушди. Орқа гилдиракнинг дами чиқди. Камера ёрилди. Сумкада на резинка бор, на елим. Булоқ ҳали узоқ. Шаҳар қўрғони кўриниб турибди. Назарида, худди у дарвоза оғзида велосипед устаси бордай бўлди. Бориб, дарров камерани яматмоқчи ва йўлда давом этмоқчи булиб, дарвоза оғзига келди. Уста йўқ эди. Уста қидириб ичкарироққа юрди. Икки-уч мўлжаллаган жойидан ҳам уста тополмаганидан сўнг, булоққа бориши ниятидан воз кечди. Куннинг иссиғида тарқала бошлиган кайф билан шунча йўлни пиёда босиб уйга бориши

кўп машаққат эди. У ҳозир уйга қайтишни сира истамас эди ҳам.

Саидий велосипедни етаклаб секин-секин қадам ташлаб борар эди, стадион ёнidan утиб кетаётганида бирор чақиргандай бўлди. Саидий тўхтаб аввал орқасига, сунгра кучанинг у юзига қаради. Кучанинг у юзида Мунисхон турар эди. Саидий кучанинг у юзига ўтди.

— Қалай, омоммисан? Куринмайсан? — деди Мунисхон. — Одам согиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?

Саидий кулди.

— Ўзингдан қиёс қилавер. Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта!

— Ростданми? Мен бутунлай бошқа гап эшилдим-ку?

— Эййй... одамларнинг гапи...

Иккови секин-секин қадам ташлади. Мунисхон анча ергача ўз иши, танийдиган, сўзлашадиган кишилари обруси тўғрисида сўзлаб борди.

— Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан купини биламан. Кўпи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дейман. Ота бўлмай улгурлардан биттаси, «менга тегмайсанми?» деди. «Эй ўлинг ота бўлмай», дедим. Шундақа деганидан бери уша билан гаплашмайман.

Мунисхон илгариги Мунисхон эмас, илгари кишини мафтун қиласидиган кўзлар, энди маст кишининг кўзидаи қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай куринади, хусусан кишига қараганда, атайлаб кўзларини сузиб қарайди ва шу қараши билан гўё «мени яхши кўрмайсанми?» деганга ўхшайди. Саидий унга қараганда кўз олдида турган Мунисхонни эмас, бундан уч-тўрт йил бурунги Мунисхонни тасаввур қилар, буни тасаввур қилганида илгариги ҳаёти куз олдидан ўтар, шунинг учун ҳозир Мунисхон билан бир минут бўлса ҳам ортиқроқ сұхбат қилишга иштиёқманд эди.

Саидий студентлик вақтида ўз турмушидан норози эди: факультет ва комсомол ячейкаси уни ўз ҳолига қўймас, ҳозиргига нисбатан қашшоқлик билан кун кўрар, ҳеч ким танимас ва обруси йўқ эди. Аммо ҳозирги ҳаёти билан у вақтдаги ҳаётини чогиштириб қараганида, икки орада қариллик билан йигитлиқдай фарқ кўринарди. Илгари у йигит эди, энди чол; илгари ҳаётга энди қадам қўйиб келаётган эди, энди ҳаётдан кетаёттир. Шунинг учун кексаликдаги хузур-ҳаловатдан кўра ёшлиқда тортилган «оҳ» афзалроқ эканини сезар эди.

Мунисхон хайрлашмоқчи булиб қўл узатганда, Саидий унинг қўлини қўйиб юбормади.

— Мунис, бир оз юрайлик...

— Йўқ, мени бир катта одам йўқлаган экан, телефон қиласай-чи, нима дейди... Бошқа куни. Ҳозир қаёқдан келаётган эдинг?

— Нима қилишимни билмай, булоқ буйига бормоқчи булиб, йулга чиқсан эдим. Велосипеднинг камераси ёрилди. Асбоб йўқ. Уста тополмадим.

— Узинг тузатишни билсанг, мен асбоб топиб бераман. Ҳу кучанинг бошигача борайлик...

Кучанинг бошига етганда Мунисхон Саидийни бир дарвозага бошлаб кирди-да, кираверишда чап қўлдаги қора клеёнка билан қопланган эшикка калит солди.

Уй Саидийнинг илгариги ҳужрасига уҳшаган тор, аммо шифти паст, пол цемент, бир қаватлик кичкина деразасига газета тутилган. Уйнинг бутун жиҳози тўрдаги битта темир каравот ҳам унинг бош томонига қўйилган бир стол ва унинг остидаги икки табуреткандан иборат. Каравот худди ҳозир бирор туриб кетгандай, оқ рўйжа оёқ томонда гижимланиб ётарди. Саидий велосипедни деворга суваб, Мунисхон қўйиб берган курсига ўтириди. Мунисхон каравотдаги кўрпани тузатиб, рўйжани ёпди-да, ташқарига чиқиб, ҳаял ўтмай кирди.

— Ҳозир асбоб олиб келади, — деди киришда негадир эшикнинг илгагини солаётгиб, — уй иссиқ, кўйлагингни еч.

Уйнинг иссиқлигидан қатъи назар, велосипедни тузатиш учун ҳам кўйлакни счиш зарур эди. Саидий кўйлагини счгани ўрнидан турмасдан илгари, Мунисхон гўє олдида гўдак ёки уз эри ўтиргандай, ҳеч ибосиз устки кўйлагини сча бошлади. Саидий тўхтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Мунисхон билан дарс тайёрлаб ўтирганида унинг қўлини ушлаб, яна бир сафар унинг ёқасидан баданига кўзи тушиб шу ҳолга тушган эди. Мунисхон кўйлагини счиб, каравот поясига илдида, сочини ёзib жойига ўтириди. Саидий ҳамон тикка турар ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан? — деди Мунисхон кулиб, таралиб турган сочи билан қўкрагини беркитиб.

Саидий бирдан совиди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бадан турар эди. Бундан бир неча секунд илгари кўпирриб турган қони сусайди, йигитлик туйгуси устига ҳўл кўрпа ёпилган ўтдай босилди.

Саидий кўйлагини ечиб ўз ўрнига ўтириди. Мунисхон икки қулини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотинингдан қўрқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи булиб, Мунисхоннинг юзига кўз ташлаган эди, у яна сочи билан кўкрагини беркитди ва Саидий туриб олдига бораётгандай, қочишга тайёрланди. Саидий айтадиганини айтольмай, яна ерга қаради. Мунисхоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кўра ўзини мудофаа қилиш тўгрисида ўйлатар эди...

Саидий эшикка қаради. Мунисхон ўрнидан туриб каравот ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир қули билан унинг иягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан ўтирилиб унинг белидан қучоқлади, аммо бу қучоқлаш, айни кучга тўлган йигитнинг қучоқлаши эмас эди.

Мунисхоннинг хўрлиги келди ва бу хўрлик секунд утмай газабга айланди. Бу қандай газаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни ўз кузи билан кўрган кишигина тасавур қила олади.

Мунисхон Саидийнинг тиззасидан иргиб турди ва тепишга тайёрланаётган курк товуқдай тисарилди, сочларини гижимлаб, Саидийнинг юзига тикилди ва қичқирди:

— Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?

Саидий қўрқиб кетиб, ўрнидан турди ва қалқиб йиқилаётган Мунисхонни ушлаб қолмоқчи бўлди, ултurmadi. Мунисхон ўзини каравотга ташлаб илондай тўлғониб ҳунгради.

— Мунисхон, — деди Саидий, — Мунисхон!..

Мунисхон иргиб ўрнидан турди ва ўтириб кафти билан кўз ёшини артди-да, яна қичқирди:

— Сен қулимни ушлашга зор булиб юрган йигитларнинг битта ҳаром тукига арзимайсан! Нимангга ишонасан, чиройингами?! Ит гажиб ташлаган ошиқдайсан. Езувчилигинггами? Ниманг бор?

— Ҳеч нарсам йўқ...

— Нима ёзиб қўйибсан?!

— Бўлди! — деди Саидий бир оз пўписа қилиб.

— Айт-чи, қани ёзувчи булиб нима қилиб қўйибсан?!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ, Мунисхон...

Саидий бу гапни хўрлиги келиб, упкаси тўлиб айтди, лекин минут ўтмай бу хўрлик, Мунисхоннинг хўрлиги

сингари газабга айланди. Мунисхон яна нимадир демоқчи бўлиб бошини кутарган эди, Саидий қулочкаш қилиб тарсаки билан тортиб юборди. Мунисхон каравотдан ағдарилиб тушди. Саидий унга қайрилиб ҳам қарамасдан, велосипедни етаклаб чиқиб кетди.

XIII

Августнинг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга ўтириш учун ҳамон хотиржам эмас эди. Домлага меросхўр бўлувига ишонган кунларидан бошлаб бирон дараҳтнинг пўстлогига етган зарапдан тортиб ёмгирида деворнинг нам тортишигача унинг дикқатини жалб қиласидиган бўлган экан, шаҳарда уй-жой танглиги хукм сурган бир пайтда шунча иморат устига яна бир иморат бино бўлиши ташвиш ортиirmай қўймас эди.

Бундан ташқари, домланинг айтишига қараганда, кўр битган, бисотда ортиқча пул қолмаган. Муҳаммадражаб юзизлик қилиб, домланинг олдида Саидийни ерга қаратиб қўйди. У саккиз процент фойда бериш шарти билан пул олиб, талай вақтдан кейин танининг ўзини қайтариб берди. Саидий шунинг фойдасини қистаб унга қаттиқ гап айттолмади, чунки орада гап қочса, бу вақтда икки кўзи ожиз бўла бошлаган опаси тул бўлар эди.

Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетишидан Саидий заррача манфаатдор эмаслигини, қайта зарар тортишини домла жуда яхши билади. Шундай бўлса ҳам, «Шу фойдани Муҳаммадражаб сб кетди-я. Муҳаммадражаб ким? — Сенинг поччанг, ӯзингники» деган маънони ўзи шама қилар, хотини ва қизи орқали очиқдан-очиқ билдирил эди. Саидий бу гапни кутаролмасди, шунинг учун туни-куни ишлар, қандай йўл билан пул топиш мумкин бўлса шуни қилар, Сораҳон ва «булбулигўё»нинг оғзини пул билан қоплашга тиришар эди. Шундай қилиб, бир ёқдан мулк-амлок, унга етажак ва етиш гумон қилинган зарар ташвиши, иккинчи ёқдан пул топиш гами билан Саидий тез фурсат ичида «Иморат битган кундан бошлаб астойдил утириб китоб ёзаман» деган ниятини унуди.

Пул, пул, пул! Саидий бир сўм ишласа, оила ўн сўм талаб қиласди. Саидий ўн сўм ишласа, оила пулсизликдан қонқора қақшайди.

Ойнинг охирида Саидий ойлигини келтириб одатда-

гича Сорахоннинг қўлига топширди. Сорахон пулни олиб чиқиб кетди-да, дам утмай ранги учиб кирди.

— Нега бу оз? — деди у, гижимлаган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб қилиб қўлимга қанча пул тегишини айтган эдим-ку!

— Қани, ўшандан ҳам саккиз ярим сўм кам...

Сайдий индамади.

Сорахон чиқиб кетаётib, жонга тегадиган товуш билан дўнғиллади:

— Эрга тегиб нима кўрдим, тўртта келинчак олдига кийиб чиққудай кийимим йўқ. Мен билан баравар эрга текканлар тўртгадан амиркон туфли йиртишиди.

Сорахон эшикдан қайтди ва дераза олдидағи курсига тескари, Сайдийга орқасини ўгириб ўтири-да, йиглади.

Сорахоннинг онаси чойнакда чой олиб кириб, столга кўйди. Унинг ранги учган, кўкарған эди. У эшикдан кириши билан Сайдийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиглаб ўтирганини кўрмаса гўрга эди» деди ичида ва бор кучини тўплаб, «булбулигўё»га илжайиб қаради, «булбулигўё» пиёлаларни чайқаётib Сорахонга қаради.

— Ҳа, тагин нима бўлди? Йиглаш билан рўзгоринг тузаладиган бўлса аллақачон тузалар эди...

Сайдийнинг юраги гумуриб кетди. У иш булмасига кириб кетишини ва кутилиб турган жанжалдан қутулишини истар, аммо ўрнидан туриши биланоқ «булбулигўё»нинг портлаб кетишидан қўрқар эди.

«Булбулигўё» тез-тез чой ҳўплар, қилт-қилт ютар ва «қилт» этган товуш Сайдийнинг юрагига эриган чўян бўлиб томар эди.

Сайдий бир пиёла чойни не машаққат билан ичиб, булмасига кириб кетди ва эшикни зичлаб ёпди-да, бориб стол ёнига ўтириди. Нариги уйда «булбулигўё», атайлаб, Сайдий эшитсин деб, қизига қаттиқ-қаттиқ сўзлар эди:

— Хотин боқиши шундақа бўлади. Эрга тегиб бир майлис қилганининг йўқ, ё булмаса беш-ўнга хотин-халажни чақириб, олдига бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб мен нима орзу-ҳавас кўрдим, ўзинг нима орзу-ҳавас кўрдинг? Сен тенги келинчакларнинг уйига кирсанг оғзинг очилиб қолади: кўш-кўш тилла соатлар, тилла билагузуклар... Олган ойлигига берса тўртта тирақи қўй беради!...

Сайдий шунча ўзини бошқа нарсалар билан овунти-

ришга тиришса ҳам, «булбулигүё»нинг товуши қулогига киради.

Муродхўжа домла Сорахон ва хотини билан Саидий орасида ўтган гап тўғрисида узини билмасликка солади. Саидий эса чиндан «у билмайди, билса ҳеч шубҳасиз аралашиб, буларни ғазаблайди» деб ўйлар, аммо бу ҳақда узи гапирмас ва гапиришни бачканалик ҳисоблар эди.

«Хотин боқолмаслик» таънасини эшитмаслик учун кеча-кундуз ишлаш, пул чиқадиган бўлса ҳар қандай ишдан қочмаслик керак бўлди... Саидий газета идорасида ишлайди, кечқурунлари курсма-курс юриб дарс беради, бундан ортган вақтни аризалар ва турли лавҳалар таржима қилишга сарф қиласди. Таржима ишини илгари «иморат битгунча вақтинча машғулот» ҳисоблаган эди, энди бу доимий, булмаса оч қолиш хавфи бўлган машғулотга айланди. У шунчак банд, шунчак кўп ишлар эдики, асар ёзиш эмас, бу ҳол қачонгача давом этиши, нега бир боши учун мунча кўп ишлашга мажбур экани тўғрисида ўйлашга ҳам вақти бўлмас эди. Сунгти вақтда ҳар қанча ҳориса, ҳар қанча кеч ётса ҳам уйқуси келмайдиган бўлди, қулоги гув-гув этиб, назарида, мияси чирсиллаётгандай булар эди.

Унинг ягона буш вақти уйқусизлик билан ўтган соатлар, бундай соатларда ўйласа, ўйи узини яшашга иқтидорсиз ҳис қилишдан нари бормас эди.

Август ойи тамом булиши билан қисқа муддатли курслар ёпила бошлади. Сентябрнинг ярмига борганди, икки доимий ўринни ҳамда таржима ишларини эътиборга олмаганди, Саидий ишсиз қолди. Бу икки доимий ўриннинг бири идора, иккincinnisi эса ҳар куни кечқурун икки соат вақтини оладиган бир курс эди. Саидий идорадан келиб овқатдан сўнг дарс вақти бўлгунча бир-икки соат истироҳат қила бошлади. Шу икки-уч соатлик истироҳати ойига қанчага тушувини Муродхўжа домла дарров ҳисоблаб кўрди.

«Булбулигүё» бир куни қизидан койиди ва бошига муштлаб, деди:

— Хушшаймай ул!.. Қачонгача мен сенинг эрингни пойлайман? Керак бўлса узинг қара-да!.. Шу ахволинг бўлса мендан кейин ҳолингта маймуналар йиглайди. Менинг кўз олдимда шундай қиликлар қила-ди-ю!..

— Нима қилди? — деди Сорахон чузиб.

— Эр дегани хотин қўлга олиши керак... Неча

кундан бери зеҳн соламан, уйга келган ёш-ялангларга қарайди, илжайди. Ойпошшанинг келини томда юрган эди, эринг тикка қарагани мендан истиҳола қилди шекилли, атайлаб уйдан ойна олиб чиқиб, ойна билан қаради. Олдига келсам ҳеч нарсани билмаган булиб, ойнага қараб тишини тозалаётитпи. Уйга кириб деразадан пойлаб турсам, секин битта кесакни олиб томга отди. У манжаласи ҳам кузини сузади... Ушандан сен камми? Курмайсанми, қачон қарасанг уйда. Қиласман деса иш куриб кетибдими?

Сораҳон «шунча иш бўлган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку» дейиш ўрнига, тутикашиб кетди.

— Узим биламан! — деди у йигламсираб ва эшик олдидағи супада ёнбошлиб газета ўқиб ётган Саидийнинг олдига чиқди.

Саидий ҳеч гапдан хабари йўқ, бундан бир ярим йил бурун бир газетада босилган мақоласини ўқиб, уша вактдаги қаламининг ўткирлигига ҳайрон қолиб ўтирад эди. У Сораҳоннинг авзойини куриб қўрқиб кетди. Чақмоқ ялт этгандан сўнг момақалдироқ қанча муқаррар бўлса, Сораҳоннинг бундай кайфиятидан сўнг «булбулигүе»нинг сайраши шунча муқаррар эди. Саидий шундан қочиб ўрнидан турди ва иш бўлмасига кириб кетди.

— Ҳа, энди бизга қарагингиз ҳам келмай қолдими? — деди Сораҳон унинг кетидан кириб.

— Нима бўлди, аввал тушунтири, гуноҳим бўлса тавба қилай. Нима қиласан ўзингни ўзинг дилсиёхликка солиб? Балки арзимаган нарсадир...

Сораҳоннинг юпқа лаблари пирпиради.

— Битта хотинни эплаёлмай, яна кўнглингиз бошқасини ҳам тусадими?

Саидийнинг юзида асабий кулги акс этди.

— Хуш, кимга совчи қўйибман?

— Ҳаммага, Холниса манжаласига! Қачон қарасам уйдасиз. Қиласман десангиз иш қуриб кетибдими!

— Холниса ким ўзи?

Сораҳон ўзини диванга кутариб уриб, бор товуши билан ҳунграб йиглади. Бу йиги Саидийнинг бошига кутилмаган балоларни келтириши аниқ эди. У ёлбора бошлади:

— Сораҳон, аввал менга тушунтири... Сораҳон... Майли, нима десанг хўп, сен менга тушунтири, гуноҳим бўлса тавба қилай...

— Фарнинг оғзи тавба қиласади, холос! — деди Сора-

хон, йиги аралаш қичқириб. — Мен энди курибманми?... Худо кутарсин!

«Булбулигүё» гул қўйилган ваза кутариб кирди. Саидий ўтирган ерида кесак булиб қолди.

— Тағин нима бўлди? — деди «булбулигүё» вазани столга қўйиб.

— Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йўқ, — деди Саидий илжайишга ҳаракат қилиб.

— Қўйинг-ей, Раҳимжон, гапирманг-ей! Худо урди кетди. Қизим қўлингизга тушгандан бери бир кун рўшнолик кўрмади. Бирон муддаонгиз бўлса очиқ айта қолинг-да...

«Булбулигүё» сайраб кетди. Сораҳоннинг рашкидан бошланган гап Саидийнинг рузгор гамини емаслигидан ўтиб, Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетганигача етди.

— Опангиз «укам қайнанасини боқиб ётипти» деб ўйлади шекилли-да!... Хабари йўқки...

Саидий индамади. Унинг вужудига аллақандай заҳар тарқалди. Бу заҳар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, буни Саидийнинг ўзи сезиб турар эди. «Булбулигүё» ҳамон сайрапар эди. Саидий иш столи ёнига келиб ўтирганида юзининг томири тортишиб, башараси қийшайди ва бор товуши билан қичқириди:

— Нима қиласай, бўлганим шу!

Бу товуш ўзига узоқдан эшитилар эди.

— Шунча вақтдан бери ўзимни ўтга, сувга уриб боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Энди менда ҳам қурбат қолмади. Қизим бисот қилиш ўрнига, менинг бисотимни тамом қилди...

Саидий сўзлай олмас эди, лабини бурди.

— Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилмадимми? Оббо! Эсингиздан чиқдими, келганингизда оёғингиздаги ботинканинг или симдан эди...

Саидий беихтиёр ўрнидан турди ва қўлини кутариб бор кучи билан столнинг устига урди. Стол устидаги бир тахта ойна майда-майда булиб, Саидийнинг билак ва бармоқларини тилди, ўзи аввал креслога, ундан дўмбалоқ ошиб ерга тушди, совуқда қолгандай, ияги титради, бет мускуллари учар, зич қисилган тишлири орасидан оппоқ кўпик сизиб чиқиб, панжа ва билагидан оқсан қонга қўшилди ва янгигина бўялган полдан бир томонга қараб оқа бошлади. Эсини йўқотиб қўйган «булбулигүё» қочиб кетаётсиб, эшиқда Муродхўжа домлага ўзини уриб олди ва йиқилди. Со-

рахон унинг устидан ҳатлаб утиб кетди. Домла қўқисдан уйқудан уйғотилган кишидай идроксиз ҳаракат қиласар, аммо ичкарига кирмас эди. Унинг кетидан югуриб келган оқсоч дарҳол уйга кириб, Саидийнинг олдига келди ва унинг кўйлак ёқасини бушатиб, сувга югорди, сув олиб келиб бетига сочди ва узун этаги билан елпий бошлади. Домла эшик олдида зур бериб титрар эди. Анчадан кейин Сораҳоннинг қичқириб йиглаган товуши эшитилди. «Булбулигүе» домланинг ёнига утириб, аллақандай дуолар ўқир эди. Сораҳон жўжасини олдирган товукдай югуриб келиб, қичқириб йиглаганича, онасини икки-уч тепди.

— Худо кутарсан сени... Қани шу улсин-чи!.. Шу улсин-чи... Худо урсин уйингда турмайман! Вой-дод...

Оқсоч, Саидийнинг қулига қадалган ойна парчаларини сугуриб ташлади-да, елпишни давом этди ва то Саидий кўзини очиб, сув сурагунича ёнидан кетмади. Бу орада уч соатдан ортиқ вақт ўтди. Домла Саидийнинг ҳушга келганига ишонганидан сўнг, олдига кириб кўп меҳрибончиликлар қилди ва хотинини икки тарсакиурди.

XIV

Шу жанжалдан кейин «булбулигүе»нинг жаги анча тийилди, Саидийнинг кўзига кам кўрина бошлади.

Бир куни Саидий ишдан жуда хурсанд қайтди. Бундан олти-етти ой илгари бир журналга юборган ҳикояси расмлар билан безатилиб босилган. Уйга келганида унинг хурсандлигига хурсандлик қўшилди: водийга солажак қасрида булишини хаёл қилган иш бўлмасини янги иморатнинг ўнг қанотида кўрди. У келгунча Муродхўжа домла унинг иш бўлмасини шу ерга кўчирган ва ўз иш бўлмасидаги кўп қимматбаҳо жиҳозлар билан безатган эди.

Эски иш бўлмаси Сораҳоннинг истироҳат бўлмаси бўлиб қолган. Саидий эшикни очиб кирганида, ерда гилам устида эмаклаб юриб, нима биландир машгул бўлган Сораҳон иргиб ўрнидан туриб, бўйнига осилди.

— Шу тирикми, уликми? — деди у гиламга ёйилган оқ руйжанинг устидаги пашшани кўрсатиб.

Саидий қулидаги журнални кўрпача устига ташлаб ўтирди, сунгра, бармоги билан пашшани қимирилатиб қўйди. Пашша тирик, аммо караҳт эди.

— Тирик.

— Нега тирик?

— Чунки қимиirlайди, — деди Саидий рўмолчаси билан юзини, бўйнини артиб.

Сораҳон қийқириб кулди, сунгра, худди фавқулодда бир нарса кўргандай, Саидийнинг бошига тикилиб, секин қулини кўтарди.

— Қимиirlаманг, қимиirlаманг!.. Жуда семизи, яхшиси экан...

Саидий ҳайрон бўлиб тек турди. Сораҳон пашибани ҳовучига қамаб, муштини Саидийнинг қулогига тутди.

— Эшитдингизми?

Пашша гингиллар эди.

— Эшитдим... Хуш?

— Мана ҳозир кўрасиз... Йўқ, тўхтанг. Аввал айтингчи, жони бор нарсанинг боши узиб ташланса уладими, йўқми?

— Дарров улмайди.

— Юрадими, учадими?

Саидий кулди.

— Юрмайди ҳам, учмайди ҳам...

— Учади. Шарт боғлашаман. Нимадан?

— Ҳа, хўп.

— Сиз ютқизсангиз, хонатлас кўйлаклик олиб берасиз. Мен ютқизсам, нима десангиз майли...

Сораҳон кафтига қамаган пашибани секин олиб қанотидан ушлади ва кичкина қайчича билан бошини кесиб, қўйиб юборди. Пашша кўтарилиб уйни бир айланди-да, дераза ёнига бориб тушди. Ундан қўзини узмай қараб турган Сораҳон, бориб пашибани олди ва юқорига иргитди. Пашша яна учди.

— Курдингизми? — деди Сораҳон севиниб.

Саидий хонатлас кўйлаклик олиб беришга рози бўлди, сунгра, ёнбошлиб журнالни варақлай бошлиди. У босилиб чиққан ҳикоясини Сораҳонга кўрсатмоқчи, хурсандчилигини булишмоқчи эди. Аммо Сораҳон ҳамон пашша билан овора эди. Ярим соатдан кейин пашша қимиirlамай қолди. Сораҳон пашша тутиш учун атайлаб асал суртилиб қўйилган тарелка ёнига борганда, Саидий чақирди.

— Буни кўрдингми? — деди суратлар билан безатилган саҳифани кўрсатиб.

Сораҳон журнالни қулига олиб, суратларни томоша қилди.

— Нима бу?

— Менинг ҳикоям.

— Неча пул беради шунга?

Саидий ундан бошқа бир гап кутган экан шекилли, таъби хира бўлиб, ёнбошлиди. Сораҳон туриб яна пашша қидириб кетди.

Муродхўжа домла кириб келди.

Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибօқ, Саидийга қараб илжайди.

— Кўрдингизми? — деди Саидийнинг ёнига ўтириб. — Энди бу ййнинг шикаст-рехтини тузатиб кўйсак... а, нима дедингиз, Раҳимжон?

Сораҳон тутган пашшасини муштига қамаганича дераза ёнида туриб қолди ва «шу топда кириб нима қиласар эди» дегандай афтини буриштириди.

— Бир оқлатсак, полини бўятсак бўлар экан, -- деди Саидий, ййнинг у ёқ-бу ёғига қараб.

Домла гиламнинг бир четини кўтариб, полни курмоқчи бўлган эди, гилам устида ўлиб ётган сон-саноқсиз пашшаларни кўриб, нафраланди.

— Нима бу, мунчаш... Пашша дори қўйдиларингми?

Ерда ўлиб ётган пашшаларни Саидий пайқамаган экан. Домла қаерга кўз ташласа, оёқларини осмонга қилиб ётган пашшаларни кўрас эди.

Сораҳон асал суртилган тарелкасини олиб чиқиб кетди.

Домла полни, деворларини кўздан кечирганидан кейин, ёстиқ устида турган журнални кўриб қулига олди.

— Бу янгими?

— Ҳа, янги... Ҳу, бир вақтда юборган ҳикоям энди чиқибди.

Домла ҳикоядаги суратларни курди, сўнгра ўрта бир еридан, бир-икки жумла ўқиб, тилидан нуқс топди:

— «Чит кўйлакка ҳам зор эди» дебсиз. Чит — ўрисча ситсцнинг бузилган шакли. Асли русча калима. Мана шундай калималарни ўз сўзимиз билан алмаштиришга ҳаракат қилиш керак. Мен ёзаттган китобимда шу ҳақли талаб эканини исбот қиласман. Ўрисларда газламанинг бутун турларига ном берилган: ситец, сатин, маркизет ва ҳоказолар. Бизда ҳам газламанинг турларига ном бор: бўз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...

Домла Саидийни янги иш бўлмасига таклиф қилди.

Иш бўлмасининг очиқ турган катта деразасидан цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун боя кўринар ва юмшоққина кечки шабада эсиб турар эди. Домла

диванга ёнбошлаб, қаршисида кресслода ўтирган Саидийга кулиб қаради.

— Яхшими? — деди бир қул ҳаракати билан бутун уйни, ундаги жиҳозларни ва деразасидан кўриниб турган манзарани кўрсатиб.

Саидий ўз мамнуниятини ифодалайдиган сўз тополмас эди.

— Шундай бир иш бўлмаси булишни хаёл қилган эдим, аммо хаёл қилганим ҳам бунчалик мукаммал эмас.

— Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Кишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса дунёга келди нима бўлди-ю, келмади нима бўлди.

Домла ўз фикрини изоҳлашга киришиди. Натижада, ресторон очиб савдо қилиш билан адаблик, даллоллик билан наққошлиқ орасида фарқ қолмади. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқди.

Бу сўзларнинг ҳаммаси домланинг даромади эди. У кеча Саидий билан рўзгорнинг кам-кетиклари, тузукроқ маишат қилиш тўғриларида сўзлашиб, кўпроқ ишлаш ҳақида унинг розилигини олган ва кўпроқ пул ишлаш йўлини бу кун айтмоқчи бўлган эди, чўнтағидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга тутди. Бу иккита эълон эди.

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисчадан ўзбекчага, ўзбекчадан ўрисчага турли таржималар қабул қиласман. Арzon баҳо билан ва тез муддатда бажарилажак. Ҳар куни кундуз соат учдан кеч соат ўнгача учрашиш мумкин. Унвон: Пояки маҳалла, 13.»

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисларга ўзбекча, ўзбекларга ўрисча дарс бераман ва она тили, ҳисоб, ер билими, табият фанларидан катталар мактабига тайёрлайман. Мурожаат учун унвон: Пояки маҳалла, 13.»

Саидий эълонни ўқиб негадир қизарди.

— Айб бўлмасмикин? — деди.

— Нега? Исмингизни қўймайсиз...

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Нега ўйланасиз? Е унвонни ҳам ўзгартайликми?

Саидий ўйлаб туриб бир натижага келди шекишли, бирдан:

— Майли, домла, майли, қўяверинг, аҳамияти йўқ, — деди.

Домла нимадир демоқчи эди, қаердаидир Сораҳоннинг доддлаган товуши эшитилиб, гапи оғзида қолди. Саидий югурди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Сораҳон, йўл қолиб, гулзор орасидан шу томонга қараб доддлаб югуриб келар эди. То Саидий етгунча, Сораҳон йиқилиб, гуллар орасига кўмилди. Саидий чаққонлик билан бориб уни кўтарди. Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат «Тўпа, Тўпа» деганини билиб бўлар эди. Аввал домла, унинг кетидан «булбулигўё» етиб келди. «Булбулигўё» Сораҳоннинг кўйлагида қон кўриб, қичқириб юборди. Қоннинг сабаби дарров аниқланди: Сораҳон йиқилгандা, пашшанинг бошини кесиб уйнайдиган қайчиси кўкрагига бир оз қадалган экан. Саидий уни кўтариб кириб диванга ётқизди. Домла бетига сув сепди. «Булбулигўё» катта бир латтани ёндириб, бошидан айлантириб ташлади — аласлади.

— Эр бўлиб шунга қарамайсиз!.. — деди у Саидийга йиғламсираб.

Муродхужа домла Сораҳоннинг бошини силади.

— Қизим, Сораҳон, кузингни оч... Оч кузингни, нима бўлди?

Талай вақтдан кейин Сораҳон кўзини очиб, «Тўпа» деди-да, яна юмди.

Тўпа — оқсоч хотин. «Булбулигўё»нинг жигиби йорни чиқди.

— Худо кўтарсин шу ўлимтикни! — деди туриб юрганича анҳор буйига — Тўпа кир юваётган жойга борди ва минут ўтмасдан қайтиб, Саидийни чақирди.

— Раҳимжон, сиз боринг... аллақандоқ стилти...

Саидий югуриб чиқди ва ўша томонга кетди.

«Булбулигўё» кириб Сораҳон ёнига ўтирди. Сораҳон кўзини очиб аввал отасига, сўнгра онасига қаради.

— Нима қилди, қизим? — деди домла, унинг пешонасини силаб.

— Тўпа ўлиб қопти... Қўрқдим...

«Булбулигўё» сув берди.

— Э, аҳмоқ, нега унинг олдига борасан, ўлса ўлиб ётавермайдими! — деди домла ўрнидан тураётшиб ва чиқиб Саидийнинг кетидан кетди.

Богнинг бир бурчагидаги катта чинор остида —

анҳор бўйида кир қозоннинг остидан кўтарилган тутуни сл ўйнатар эди. Ўчоқдан ўигирма қадамча наридаги кир тогора билан, ювилган кирлар уйилган сават орасида Тупа чўзилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чўтири юзи сап-сариқ, иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Сайдий оёғининг униг қулини туртди, кейин кўкрагига зеҳн солди. Тупа билинар-билинмас нафас олмоқда эди. Сайдий қайтиб кетмоқчи бўлган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг! Нос искатинг. Мен ҳозир Остонага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб Остонакулдан нос суради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи булиб кўчага чиқиб кетаётганда, домла тўхтатди ва ҳали Сайдийга тасдиқлатгани эълонларни уйдан олиб чиқиб, униг қулига берди-да, шунақасига почтахона, дорихона, ҳаммом эшиги ва бошқа жойларга ёпиштиришни буюрди.

Сайдий неговқовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қадам берида туриб Тупанинг юзига сепди. Тупа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди? — деди Сайдий, — тутқаноқ дардингиз борми?

— Йўқ, бегим, — деди Тупа пичирлаб, — менинг дардим йўқ. Бекач бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз татиганим йўқ... Сув... сув.

Тупа кўзини юмди, яна бир марта «Сув» деди. Сайдий неговни олиб униг тепасига келди.

— Очинг оғзингизни...

Сайдий, афтидан, агар Тупа оғзини очса сувни тикка туриб қўймоқчи эди. Тупа киприклари орасидан тепасида турган Сайдийни, қулидаги неговни кўриб кўзларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қилманг... Сиз ҳушдан кетиб йиқилганда, оғзингиздан кўпик чиққанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал эмасман... Кўнглим озди...

Тупа, ортиқ гапиргани ҳоли бўлмай, кўзларини юмди. Унинг киприклари орасидан тирқираб чиққан ёш бурнининг икки томонидан ўрмалаб келиб устки лабидаги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Сайдий неговни қўйиб қайтиб кетди. Йулда «булбулигүё» учради.

— Ҳа, нима бўлибди?

Саидий кулди.

— Қорним оч дейди!

— Ҳу қорни ёрилсин!

— Озгина сутингиз йўқми?

— Сутни пишириб оқлик солиб қўйган эдим.

— Майли, бир пиёла сут беринг, тузалиб кетади.

— Ие, қатиқ бузилади! Ҳаммаси зардобга айланади!

— Бўлмаса нон бера қолинг, — деди Саидий ва айвонга чиқиб кетди.

Орадан икки соатча ўтгандан кейин Остонақул битта нонни қўлтиғига қисиб боғнинг тўрига — анҳор томонга жадаллаб ўтиб кетди.

XV

Бир жума куни Аббосхон Муродхўжа домланикода меҳмон бўлиб кечқурун Саидийни ҳол-жонига қўймай театрга олиб кетди. Янги музикали драма қўйилган экан, одам ҳаддан ташқари кўп.

Танаффус вақтида Аббосхон бир ошнаси билан ўтириб қолди. Саидий узи якка чиқсан эди, Салимхонга дуч келди. У билан айланиб юрганида ҳеч кутмагани ва хоҳдамагани бир учрашув бўлди: қаршидан бир туда ёшлар ичиди Эҳсон келар эди. Саидий ўйнаш билан тутилган кишидай гангид қолди, чунки Эҳсон бир келганида Москвада Салимхон билан уришганини ва бу одамнинг ёмон эканини сўзлаган эди. «Саидий бу одам билан нима қилиб юрибди?» демайдими?

Эҳсон шерикларидан айрилиб келар экан, Саидийни сабаби узига ҳам очиқ маълум бўлмаган яна бир ваҳима босди, устига катта бир терак йиқилаётгандай бўлди, шу қадар узини йуқотдики, кўришганда «қачон келдингиз?» дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Бунинг устига Эҳсон Салимхон билан ҳам сўрашди. Демак, Москвада ўтган гаплар эсида. Саидий жуда танг бўлди. Хайриятки, учинчи сигнал бўлиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги билинмади.

Чироқлар ўчгунча Эҳсон ўтирган ерида икки-уч марта буйинини чўзиб Саидийга қаради ва ёнидаги шерикларига нималардир деди.

Аббосхон сузлашиб ўтирган ошнаси билан йўқ эди. Чироқлар учиб парда очилаётганда Салимхон келди.

— Аббоснинг жойи шуми?

— Шу. Қани у киши?

— Қаёққадир кетди. Янаги пардага етиб келаман, деди.

Парда очилди. Сайдийга қўшиқлардан завқланишга нимадир халал берар эди. Салимхон пичирлади:

— Ҳалиги йигитни танир экансиз?

— Танийман, ҳа.

Саҳнада кишининг юрагини эзадиган огир бир фожиа. Залнинг қайси бурчагидандир бир хотиннинг «оҳ» деган товуши эшитилди. Уша томонда говур бўлиб кетди. Кейин эшик очилиб ёпилди.

— Докторликка ўқир эди, битириб келибди, — деди Салимхон.

«Битириб кслибди», деган гап, негадир, Сайдийнинг кўксига огули ханжар бўлиб қадалди.

— Битириб келган билан дарров доктор бўла қолдими! — деди Сайдий зарда аралаш, гўё «мен сендан шуни сурадимми?» дегандай. — Қаёқдан билдингиз? Қим айтди?

— Аббос Москвадан хат олган эди.

Сайдий таажжубланиб, Салимхонга бошини бурди.

— Аббосхон уни қаёқдан билади? Унга нима алоқаси бор?

Салимхон «секин гапир» деб Сайдийнинг тиззасини босиб қўйди, сўнгра, оғзини қулогига яқин келтириб, пичирлади:

— Ҳамма сизми?

Салимхон шу билан «Наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-кулоқ бўлиб туриш зарур эканини англамасанг? Э, гудак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди.

Сайдий буни англарида, кўзи чарақлаб очилди. Ҳақиқатан жамиятнинг фаолияти учун янги майдон очадиган ва бу майдонда оз меҳнатнинг кўп самарали бўлувига катта имконият берадиган Эҳсон сингари одамларни қўлга олиш учун Москва билангина эмас, СССРнинг ҳамма шаҳарлари билан алоқада бўлиш зарур. Агар Аббосхон шундай алоқада бўлиш йўлини топган экан, катта иш қилибди. Эҳсон қўлга кирса, унинг ҳозир райком секретари бўлиб турган яқин дўсти — Шарифга ҳам қўл етадиган бўлади. Агар шундай бўлса, пишиллаб, тутаб ёнишдан кўра сўнишга мойил бўлиб турган аксилинқилоб гулхани яшнаган, бутун мамлакатни босарли бир сингин ҳолига келгани бўлмайдими? Сайдийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Салимхон нимадир умидвор бўлиб Сайдийга қаради.

Саидий бу қарашдан «Эҳсон билан гапиришадиган ганинг йўқми?» деган маъно тушунди-да, танаффус вақтида унинг олдига бормоқчи бўлиб ўрнидан турганида, Эҳсоннинг ўзи келиб қолди. У мамнун, ҳаддан ташқари таъсирланган куринар эди.

— Раҳимжон, — деди у кулимсираб, — узбек музикаси бор экан-а! Мен Москва, Ленинград саҳналарини кўриб, узбек музикаси энди завқимдан жуда орқада қолиб кетди, деган ақидада эдим. Музикамиз илгари кетибди. Илгариги музикамиз билан ҳозиргиси орасида буз дўкони билан чит фабрикасича фарқ бор. Аммо, асбоблар «мечмонхона» — кичик сухбатлар учун яратилганман» деб турибди. Шу асбобларни каттароқ қилинсами...

— Қани, туринглар, чиқайлик! — деди Салимхон, аммо шундай деганига пушаймон бўлди, чунки, Эҳсоннинг у билан юргиси йўқ, ёлгиз Саидий билан айлангиси келгани билиниб турар эди.

Саидий эса Салимхоннинг ўзидан бир қарич нарига жилишини хоҳламасди. У кетса, худди ёлгиз қолаётгандай, худди Эҳсон еб қуядигандай булар эди. Салимхон нима қилишини билмай, булардан айрилиб кетгани баҳона тополмай турган эди, Аббосхон куриниб қолди. Салимхон югуриб унинг олдига кетди. Кейин Эҳсон Саидийни қўлтиқлаб, ташқарига бошлади. Эҳсон учинчи сигналгача бўлган бир неча минут ичида Саидийни толиқтириб қўйди. У Саидий ёзувчи бўлгани учун санъатнинг ҳар соҳасидан хабардор деб ўйлар, ўзини эса, санъатга ҳар қанча қизиқса ҳам унга нисбатан нодон ҳисоблаб, турли масалаларга Саидийнинг қарашини билмоқчи ёки баъзи масалаларга ўз қарашининг тўғрими эканини аниқламоқчи булар эди. Саидий шунча танг бўлдики, сўзни бошқа ёққа буриш учун нима дейишини билмай, сўради.

— Хотин олдингизми?

— Ҳали ҳаммасини айтиб бераман. Бугун бизникига кетамиз-ку?

Саидий жавоб бермади.

Учинчи сигнал бўлди. Чироқлар учди. Саидий жойига қайтиб келганида Аббосхон ўтирас эди.

— Қасққа кетиб қолдингиз? — деди Саидий.

Парда очилди. Аббосхон Саидийнинг қулогига пи-чирлади:

— Ўртогингизни топиб олибсиз-ку. Унинг Салимхонга ҳуши йўқ экан, сиз ҳам Салимхондан узоқ бўлинг.

Икковларинг ёшлиқда ҳаммактаб эканликларингни билар эдим, аммо кейиндан узоқлашиб кетган бўлсаларинг керак, деб ўйлаган эдим. Сиз унга урина кўрманг, ишни бузасиз... Кейиндан менинг узим яқинлашаман. Сизнинг қиласидиган ишингиз — уни мен билан учраштириш. Бу ҳам ҳали ҳозир эмас... Узим айтаман!

«Бизнигига кетамиз» деганда Саидийнинг индамаганини Эҳсон розилик деб тушунган бўлса керак, спектакль тамом бўлгандан кейин, Саидийни ўз уйига томон бошлади. Саидий кўнмади.

— Бизнигига бора қолайлик, — деди Саидий бўшгина.

Эҳсон ўзини Саидийга жуда яқин тутгани учун қистатиб ўтиради.

Иккови қадам ташлаб борар экан, худди бирор: «Эҳсон доктор бўлиб келди, бу орада сен нима бўлдинг?» деб суроётгандай, Саидий ўзича бу саволга жавоб берар эди: «Бу доктор бўлган бўлса, мен ўз турмушимни ташкил қилдим. Менини сингари уй, рўзгорга эга бўлгунча бунинг соchlари оқариб кетади. Наҳот шуни англамаса!»

XVI

Бор илмни ўрганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-хуши бор одамнинг қулидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг янги бир иш майдони очиш — ҳақиқий хизмат.

Москвага борган йили Эҳсонда тугилган бу орзу сўнгги йилларда қасдга айланди. Бу қасддан бир нарса чиқиши учун бу замонда фақат чидамгина керак бўлса, Эҳсонда чидам старли эди. Мана шу сабабли, унинг Узбекистонга келишдан мақсади — қолиб ишлаш эмас, ёзда дам олиб, уқишини давом эттириш ниятида яна қайтиб кетиш эди. Аммо келган куни эртасига ёки унинг шахти қайти: «Шундай тилаклар билан қстар экансан, жоним билан ёрдам бераман», дейишини кутган Шариф «биз беш йиллик планни қайтадан тузиб, илм учун жуда катта иш майдони очиб қўйдик» деди. Эҳсон унинг бу сўзида чуқур бир маъно бор эканини билиб турса ҳам Шарифнинг шундай чуқур маънони кўзда тутиб айтганига ишонгиси келмас эди. Наҳот Шариф «илм учун иш майдони»ни шунчага йил уқиб келган Эҳсон кўзда тутган маънода англай олса! Мана шунинг учун Шарифнинг бу

сузини «кетма, ишла» деган маънода тушунди ва буни жуда хом муҳокаманинг натижаси деб ўйлади.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, иш бошқача — бутун дунё кўрадиган юксакликка кутарилган музикани эшишиб олга кетган Эҳсоннинг завқидан ўзбек музикаси кейинда қолмасликка қанча тиришган бўлса, савиядада кишилар ҳам шунча илгарилабди. Шариф «беш йиллик план илм учун янги иш майдони очди» деганида, бунинг маъносини англаб сўзлагангина эмас, илм аҳлларини йиғиб, улар олдида шу фикрини исбот қилишга ҳам қодир экан. Эҳсон узи тўғрида жуда юқори фикрда эканини тез фаҳмлади ва келажакда дакки сейишини пайқаб, бир оз тушди.

Эҳсоннинг кетиши ёки қолиши тўғрисида Шариф бошқа гапирмади. Шариф бир куни Эҳсонни қурилажак комбинат ва уни электр кучи билан таъмин қилиш учун солинадиган гидростанция орасига тушадиган ишчилар шаҳарчасининг ўрнини текшириш учун марказдан келган олимлар ҳайъатининг ўтиришига олиб борди. Янги солинажак шаҳарчанинг ўрнини белгилашда ҳар жиҳатдан жуда мувофиқ ўринга тушган ҳозирги шаҳарчанинг истиқболини кўзда тутиш зарурлиги фикрида булган маҳаллий мутахассислар, гидростанция тушуви билан дарё йигирма етти километргача димланиши ва бунинг натижасида комбинатнинг шиммол томони ўттиз километргача захкаш, шаҳар солиш учун номувофиқ ер булишини таъкидлар эди. Мунозара қизгинлашган сайин Эҳсоннинг кўз олдидан жимжит бинолар, лабораториялар, сон-саноқсиз ялтироқ асбоблар, тажриба столларида ётган қуёнлар, итлар кетиб, унинг ўрнига буг ва тутун остига кумилган қир ораликлари, пишқириб ёрни кутариб ташлаётган экскаваторлар, ҳаммаёқни мўрмалаҳдай босиб кетган одамлар, қум, шагал, ҳар хил бинокорлик материаллари юклаб у ёқдан бу ёққа учиб юрган поездлар кела бошлади. Бу азamat иш бошланиши билан бутун водий янги тусга киради. Дарёни янги изга солувчи, шаҳарни тамоман янги бир қиёфага киргизувчи одамлар, бу иш жараённида ўзларини ва ўз турмушларини ҳам ўзгартади. Демак, бу одамлар илмнинг ҳар соҳасига катта-катта талаблар қўяди.

Шаҳар соглиқни сақлаш бўлими Эҳсонни ишга тайин қилди. Касал қуриб, дори ёзиб беришдан иборат бўлган бу ишни Эҳсон қабул қилмади. У бутун водийни, унинг табиатини, кишиларини ўзгартирадиган бир иш

олдида коммунист бир докторнинг касал кўриб, дори ёзib ўтиришини сира эп кўрмас эди. Нима учун доирани кенгроқ олиш мумкин эмас? Совет медицинасининг асоси — касални тузатишгина эмас, касалликни тугатиш, яъни унинг сабабларини йўқотиш-ку! Нима учун водийда, ҳатто бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас? Нима учун катта проблемаларни ҳал қилиб бўлмайди?

Ўз ихтиёрига Эҳсоннинг келиши билан юраги така-пукга бўлган шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг мудири —ўрта медицина маълумотигина бўлган Носиров қулиб туриб, Эҳсоннинг жонини олишга туришди: «Медицина соҳасига кирган киши амал-мансабдан юз ўгириши керак». Эҳсонга бу гап жуда алам қилди. Шундай бўлса ҳам, авзойини бузмасдан, нима учун уша ишни қабул қилмаслигини ва нима қилмоқчи эканини ётиги билан айтиб курди. Носиров масалага гўё энди тушунган булиб, ўз олдига бундай катта вазифалар қўядиган кишига ҳар қачон ёрдамга тайёр эканини билдириди, унинг қулини қаттиқ қисиб, гайратли ишchan ёш докторни олга сурмоқчи бўлган идеяси билан табриклар экан, ичидা: «Ахир, итвачча, шундай масалаларни кўтариб чиқасан-ку, менга тинчлик буладими? Икки кунда мени расво қиласан», дер эди.

Эҳсон соғлиқни сақлаш бўлимининг аппаратида қолди. Носиров унга ўзини хайриҳоҳ тутар, аппаратда шундай ишchan, яна коммунист докторнинг ишлашига чексиз хурсанд эканини ҳаммага айтар эди. Эҳсон тайинланган вазифасида бирмунча вақт ишлагандан сўнг, Носиров бир куни шаҳар партия комитетининг культпропига борди. У ерда «коммунист доктор»ни хўп мақтади, сўнгра уни ҳозирги вазифасидан олиб, ундан ҳам муҳимроқ, «коммунист доктор» идора қилганда ундан ҳам кўпроқ фойдали бўладиган янги бир вазифа — қизил ярим ой жамияти томонидан ташкил қилинган пуллик поликлиникага бош врач қилиб тайинлашни сўради, уша куннинг ўзида Эҳсонни кабинстига чақириб, культпропдан койиди: «Биронта эслик одам йўқ уша ерда, сизни янги вазифага тайин қилиш билан яна ишга тўнкўз қилмоқчилар. Шунча тортишдим, бўлмади», деди.

Бироқ, Эҳсон ўз вазифасида қолди. Носиров тоқат-сизлана бошлади. У ўзини Эҳсонга жуда хайриҳоҳ курсатишга тиришса ҳам, кўп замондан бери унинг феълига тушуниб қолган бу ердаги мутахассислар бу

хайриҳоҳлик остида ашаддий бадҳоҳлик ётишини билар эди.

Эҳсон буларнинг кўпи билан чиқишиди: ёрдам сўрайди, қулидан келса ёрдам қиласи. Булардан бири ўттиз уч йилдан бери тропик касалликлар билан машғул бўлган профессор. Бу одам Эҳсон келган кундан унинг дардини билди: бу йигит илмни мамлакат хизматига қўймоқчи, ўзи катта бир илм аҳли бўлиш тарафудида, Носировнинг ичи қора, баҳил эканлиги ва бу ичи қоралиқдан Эҳсон жабр кўришини ҳам билади, газаби келади, аммо унинг тарафида туриб, Носировга қарши қўл кўтаргани андиша қиласи, чунки иш очиқ жанжалга айланса, Эҳсоннинг ютиб чиқишига кўзи етмасди.

Эҳсон Сайдийнинг уйига келди-ю, унинг баҳтига тонг отгунча мана шулар тўғрисида уз ҳасратидан бўшамай, ҳисоб ҳам сўрамади. У Носировдан шикоят қилган сайнин, Сайдий уни узига яқин кўрар, уни қўлга олиш умиди кучаяр эди: «Зорайики бу курашда Эҳсон енгилса, зорайики маглубиятдан гангиса, ёрдам ваъда қиласидан ҳар бир кишига, жумладан, Аббосхонга қўл узатса!»

— Айтдим-ку, мен унинг ўрнига ўтиromoқчи эмасман, — деди Эҳсон Сайдийнинг бир саволига куюниб жавоб берар экан, — мен илмий иш олиб бормоқчиман. Менга халал бермасин дейман. Орамизда жанжал борлигини эшиштган одам дарров стол таласи деб ўйлайди. Шариф ҳам шундай ўйламасин, деб ҳануз унга гапирганим ийӯк... Аппаратда партия ўзаги ийӯк ҳисоби. Мирзакарим деган бир доктор бор. У — кандидат. Бу одам ажойиб: агар киши сўзни «партия раҳбарлиги остида» деб бошлаб «яшасин» билан тамом қиласа, аксилинқилобий фикрларни тарғиб қилганда ҳам ча-пак чалади. Кузимга дили қора кўринган мутахассислар унга хушомадгўйлик қилишади. Ҳақиқатда соғдил мутахассислар ундан нафратланади, чунки ўлгундай дағал, одобсиз. Носиров бу ҳовлиқма, нодонни хўп ўрганган, қўлига олган, кўп ишларни унинг орқасига ўтиб туриб қиласи. Бу бефаҳм «Носиров мендан бесуроқ иш қилмайди», деб вақти чоғ. Нуқул машинисткаларнинг ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, йиглатиб юради. Носировнинг баъзи ишлари амалпарастлик доирасидан чиқиб кетади. Ҳалиги мен айтган профессор тропик касалликлар станциясида ўн йилдан бери тўплланган материалларни ишламоқчи бўлганида, йўл бермабди. Аммо «ишлама» деб узи айтмай, Мирзакаримни ишга солган: «Бу — фирмасиз профессор.

Шундай қимматли материални ўз кишимиз, фирмали профессор ишлагани яхши эмасми?» деган. Мирзакарим профессорни қанча хафа қилган. Буни менга Мирзакаримнинг ўзи айтди. Мен тушунтира бошласам, «сен эски мутахассисларнинг таъсирига берилиб кетган одамсан», дейди. Ҳозир менинг ижтимоий келиб чиқишимни суриштириб юрган эмиш. Мен индамай юрибман. Ҳар замон гашига тегиб қўяман. Ўзи бир жанжал қўттарса-да, буни горкомга қўтариб борса, менинг учун катта йўл очилар эди.

Тонг ёриша бошлади.

Муздаккина тонг шабадаси очиқ деразадан эсди. Ташқаридаги япроқлар шилдирали. Дараҳтлар орасидан кўриниб турган кулранг осмон секин-секин қизара бошлади. Ҳаммаёқ жимжит. Ширин уйқу пайти.

— Бу кечак менинг ҳисобим билан ўтди, энди сизнинг ҳисобингизни қачон эшитаман? — деди Эҳсон кўзини юмган ҳолда.

— Бундан кейин эшитаверасиз, — деди Сайдий чироқни учирив.

Ховли томонда «булбулигүё» йўталди.

XVII

— Раҳимжон, — деди Эҳсон чой маҳалида, — рафиқангиз кирмади-я? Шундақа уятчанми?

Тугри, Сораҳон кишидан қочади, башарти қочмагандага ҳам, Сайдий уни Эҳсоннинг олдига олиб киргани номус қиласи эди. Важ қилди:

— Кечак кечқурун далага кетган эди.

— Үқийдими?

— Ҳа... унча-мунча...

— Сурати йўқми?

Хайрият Сораҳон умрида сурат олдирмаган. Ростини айтиш Эҳсонни таажжублантиради. Сайдий Эҳсоннинг саволини эшитмаган бўлиб, гапни бошқа ёқقا бурди:

— Мен бир фикрга келдим: шу Носировнинг кирди-кори тўғрисида газетага бир фельетон ёзилса бўлмасмикин?

— Бўлмайди... — деди Эҳсон, аммо сабабини айтишга улгурмади, Муродхужа домла кириб қолди.

Домла кечаси меҳмоннинг олдига кирмаган булсада, Сайдийдан унинг Москвада ўқиб қайтган доктор эканини эшитган эди.

— Марҳабо, марҳабо... — деди домла чуқур самимият билан сўрашиб, — маъзур кўрасиз, кечаси кирмадим. Кириш ихтиёrim бор эди, нотинч қилмай дедим.

Нонушта пировард бўлгунча домла шарқ табобати ва уинг машҳур кишилари тўгрисида сўзлади, ҳозирги замон медицинаси Абу Али ибн Сино замонидаги табобатдан ками беш юз йил орқада, ҳозирги замон медицинасининг энг аҳамиятли тармоги ветеринария, энг аҳамиятсизларидан бири — тиш докторлиги, деган фикрлар баён қилди. Эҳсон Муродхўжа домлани билади, аммо сира ҳамгап бўлмаган эди, бошдан-оёқ унинг сўзларига ноилож қулоқ солиб ўтиргани учун гапни яна чўзмасин, деб, унга қарши ҳеч нарса демади. Домла яна гапга оғиз ростлаганида Эҳсон жавоб сўради:

— Энди менга жавоб, — деди ва ўрнидан турди.

Сайдий унинг кечгача қолишини сўради. Эҳсон қаттиқ узри бор эканини айтди.

— Раҳимжон кўпдан бери сизнинг тўгрингизда менга сўзлаб юрар эди, — деди домла ўрнидан тураётib, — сизни бир кўриш орзусида эдим, насиб бўлди. Афсуски, кетаман дейсиз. Мана энди тез-тез келиб туринг. Шарқ табобатига оид китобларим бор... Ҳа, айтгандай, бир ожизамиз бор, анчадан бери бетоб, бир сари қадам кириб, кўриб чиқасизми?

Эҳсон розилик билдириди. Ҳовлига чиқилганда, домла Сайдийга «олиб боринг» ишорасини қилиб, ўзи зина устидаги галвирдан дон олиб товуқларга сепа бошлади.

Тупа ойнакорлик айвонининг зинаси остидаги қишида самовар қўйиладиган подвалда ётар эди. Сайдий Эҳсонни бошлаб тушди. Подвалдан эскирган қовун пўчоқ ҳиди келар эди. Арқон каравотда қизил шол кўрпа ёпиниб ётган Тупа оёқ шарпасини сезиб, кузини очди ва буларни кўриб ўрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Қимиrlаманг, қимиrlаманг! — деди Эҳсон.

Тупа катта бир гуноҳ иш қилиб афв сўрамоқчи бўлгандай Сайдийга қаради ва шу қараши билан «нима қилай» деб, амр кутгандай эди.

— Бу киши доктор. Касалингизни айтинг! — деди Сайдий.

Тўпанинг ичга ботиб қетган кўзлари катта очилди: Муродхўжа домла уришиб бермасмikan?

Уни титроқ босди. Эҳсон мулојим сўзлар билан ҳол сўраб, қулини ушлагандা, Тупа яна Сайдийга қаради.

— Бегим... — деди, худди гуноҳимдан кечинг, дегандай қимтиниб.

— Нега қўрқасиз? — деди Эҳсон, унинг томирини ушлаб, — мен касалингизни билмоқчиман, дори ёзиб бераман... тузаласиз... қаерингиз оғрийди?

Шу гапни Сайдий ҳам айтгандан кейин Тўпанинг қўрқуви бир оз босилди.

Сайдийни Муродхўжа домла чақирди. Тўпа Эҳсон билан ёлгиз қолганидан кейин, унинг сўроқларига жавоб бера бошлади:

— Худди қўрғошин ютгандайман, кўкрагим оғир. Мана шу еримни боссам оғрийди. Қайт қиласман. Зардам қайнаб туради.

— Бошингиз ҳам оғрийдими?

— Оғрийди. Ёмон оғрийди!

— Касалингиз тайинлик касал, аммо бу срда ётсангиз тез тузалмайсиз. Касалхонага борасизми? Касалхонада жуда тез тузаласиз.

— Бегим биладилар... Бекач биладилар... Нима десалар шу-да...

Эҳсон подвалдан чиқиб келаётганда домла, худди бирон арзимас нарсасини ямоқчига бериб унинг эпақага келиш-келмаслигини сўрагандай:

— Қалай, бўладиганми? — деди. Эҳсон унинг саволига жавоб бермади, ерга қараганича Сайдийнинг олдига келди ва:

— Бу қандай хотин, ким ўзи? — деб сўради.

— Оқсоч... — деди Сайдий тутилибрөк.

Домла етиб келди.

— Бўладиганми, ука?

— Ҳа, бўладиган. Нима қилиш кераклигини Раҳимжонга айтаман. Ҳайр! Саломат бўлинг!

Сайдий уни кузатгани чиқди. Кўчага чиқилганда Эҳсон сўради:

— Оқсоч — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?

— Касалини билмадик...

— Касалхонага юбориш керак эди! Касалхонага юборилмаса бўлмайди... Яхши эмас, Раҳимжон!

— Ўзим ҳам шундай қилмоқчи эдим. Ҳўш, энди қаочон кўришамиз?

Эҳсон хайрлашди.

Сайдий қайтди. Домла ҳовлининг ўртасида тикка туриб пичоқчаси билан тирноқ олар эди, тирноқдан кўзини олмай, докторнинг нима деганини сўради. Сайдий Эҳсоннинг сўзини айтди.

— А? — деди домла ва пичоқчасини ёпиб, чўнтағига солди. — Касали нима экан?

— Меъдаси бузилган эмиш.

— Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда ўрис табиби нимани билар эдики, энди ўзбаги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутула қолади. Меъдаси бузилса сирка ичириш керак, вассалом. Кисловодскка борганимда доктор шўр сувга туширди, «Бошингни сувга тиқма», деб кетди. Кетгандан кейин шўнғиб-шўнғиб олдим, ҳеч нима қилмади. Шу-да, буларнинг билгани...

У сукина-сукина уйга кириб кетди. Унинг кетидан Саидий ҳам кирди. Ўйда «булбулигү» Сораҳоннинг сочини ўриб ўтирарди. Домла докторнинг аҳмоқлигидан хотинига алоҳида шикоят бошлаган эди, Сораҳон унинг сўзини кесди:

— Юбораверинг-да, шу срда ўлиб-нетиб қолса кечаси ташқарига чиққани қўрқаман!

— Сенинг қўрқишингдан ҳам кўра ўлик кўмишни айт, — деди Саидий.

— Башарти ўлмаганда ҳам, касали узоққа чўзилса нима булади? Ҳарҳолда, юбориш маслаҳат. Соғайса келар, улса ўшандақаси кетаверар, — деди «булбулигү».

— Раҳимжон, — деди домла, — докторингиз қанча нодон бўлса ҳам, ҳарҳолда неча йил меҳнат қилиб шу илмни ўқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тўпани юборайлик. Бир банда зорайики шифо топса. Бир Муҳаммад уммати деб яхшилик қилсангиз — савоб, бир одам дессангиз — инсонлик вазифаси. Шундай қилинг, касалхонага элтиб ташланг. Бугун касали яна ёмонроқ бўлса керак, эрталаб ўҳчиди.

XVIII

Саидий янги уйнинг зинасидан тушиб келаётганда, ташқаридан икки бола югуриб кирди ва иккови ҳам баравар «извош келди» деб кўча томонни кўрсатди. Ҳеч қандай меҳмон кутилмагани учун Саидий домлага қаради. Домла «чиқинг-чи» деб ишора қилди. Саидий юрганича чиқиб кетди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Извошли, юмaloқlab чилвир билан боғланган шол кўрпани извошдан тушириб, паранжилик хотиннинг тушувига маҳтал бўлиб турар эди. Саидий бу паранжилик хотинни дарҳол таниди, у — опаси эди. Негадир болалари йўқ. Саидий югуриб извошнинг ёнига борди.

Опаси уни кўриб ҳўнграб юборди ва ўтирган срида узалиб бўйнидан қучоқлади. Унинг қўлларини кўриб Саидийни ваҳима босди. Бу қадар озган!

— Йиглама, йиглама! Болаларинг ҳани?

— Бермади... — деди у ҳиқиллаб ва извошнинг соябони устига ташлаб қўйилған қўлтиқтаёқни олиб туришга ҳаракат қилди.

Саидий қўрқиб кетди ва шошилиб, опасининг оёқларига қаради. Оёқлари бутун. Саидий борганда ҳам у оёқ оғриғи эди. Аммо бунчалик эмас эди. Саидий дарров қўлтиқтаёқни унинг қулидан олиб, болалардан бирига узатди, опасини даст кўтариб, олиб кетди. Ўрта эшиқдан чиқиб келаётган Муродхўжа домла буларни кўриб, бемор кишидай инқиллаб юборди, аммо не машаққатлар билан бўлса ҳам, меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олишга тиришиди.

Бу хотин нима учун келганини бутун оила билар эди. Уни Мұҳаммадражаб талоқ қилган. Домла райхонзор бўйидаги супага ўз қули билан палос солиб, меҳмонни ўтқизди ва «нега бу кишининг келишидан бехабар қолдингиз, мен истиқболларига чиқар эдим-ку» деб, Саидийдан упкалади. Текинхўрни куриши билан ранги ўчган «булбулигўё» титраб-қақшаб Мұҳаммадражабни қаргади. Кейинча кслган Сораҳон, онаси ўргатган сўзларни айтиб, баҳтсиз хотиннинг қайгусини бўлишган бўлди.

— Мен бу поездда келмайдиган эдим. Ҳайдар Ҳожи амаким тўсатдан Ўшга кетадиган бўлиб, шу поезд билан жўнатдилар, — деди меҳмон ва рўмолининг учига туккан хатни олиб Муродхўжа домлагага узатди.

Муродхўжа домла хатни уқиб бўлиб Саидийга берди. Ҳайдар Ҳожи Мұҳаммадражаб тўғрисида ёзар эди:

«... Мазкур отларнинг пули — жами етти минг олти юз саксон уч сўмни дастмоя қилиб ўз дўконига солди. Шундай кўрнамаклик қилса ҳам отанг яхши, онанг яхши деб турмоқ кераклиги маълумингиз бўлгани учун, бул оиласвий муноқашага Раҳимжоннинг мудоҳала қилмоғига моне билурсиз ва яна Раҳимжонга маълум қилурсизки, опаларига гўдакларидан жудо бўлмоқ нақадар мусибат бўлса ҳам сабр қилсин, деб яъни тез кунларда гўдаклар унинг сориси бўлмоқлари хусусида Мухторхон айтган тадбирларни жорий қилмоққа киришдим. Мухторхон 13 числода келса керак эди; бугун йигирма етти. Ҳануз дараги йўқ. Мактуб

ҳам йўқ. Унинг бундай узоқ вақт хат қилмаслик одати йўқ эди. Ҳавотирман...»

— Парво қилманг, — деди домла ўз навбати бўлган бир пиёла чойни узатиб, — мана ўз уйингиз, ўз жойингиз. Баҳузур турасиз. Мана, укангиз олдингизда. Иншоолло, тузалиб кетасиз.

Домла унинг болаларини Муҳаммадражабдан олиш, оғини докторга қаратиш түгрисида ваъдалар бериб, урнидан турди.

— Энди, қизим, чарчаб келгансиз, озгина ором олинг. Сораҳон, сен мана бу ерга сув сеп!

Домла ўйга кириб кетиб, бир оздан кейин Сайдийни чақирди.

— Мен биламан, — деди домла, — опангизнинг табиати жуда нозик кўринади. Бунинг олдида Тўпанинг бижғиб ётиши яхши эмас. Тездан буни йўқотайлик. Ўйда бунаقا касалнинг ётиши, табиати нозик одамга тўғри келмайди.

— Ҳозир дейсизми?

— Майли, ҳозир булмаса, бирон соатдан кейин бўлар. Остона бирга боради.

Сайдий кўнди ва опасининг олдига қайтиб келди. У келиб ўтириши билан опа гап бошлади:

— Энди, ука, майли. У юзи қора билан сан-манга бориб ўтирма. Инсофга келар... Унгача мен ҳам тузаларман. Худо берган дард, яна ўзи олади. Энди... — деди ва ўпкаси тўлди, — шу болалар туфайли сени ҳам гойида ишдан қўярман. Ҳар замон бир кўрсам, борсам, дейман... ахир, тузалиб кетаман. Бозор куни менга бирон беш пайса отнинг илигини олиб келиб бер. Офтобда ўтириб тиззаларимга суртай, зорайики, худо шифо берса. Кўзим ҳозир сал тузалгандай...

— Албатта тузаласан. Докторга қаратаман.

Опа кўз ёшини рўмолининг уни билан артди.

— Йўқ, ука, духтир-пўхтир деб чиқимдор бўлма. Тузалиб кетаман. Тузалай, ахир, худо бир йўлга бошилар. Инсоф берсин...

— Кимга инсоф берсин? Яна қайтиб борасанми?

— Нима қиласман бўлмаса? Сен ҳали билмайсан. Қачонгача сенинг уйингда тураман? Бир рўзгорга уша рўзгорнинг ўз фавфоси ҳам стади.

Сайдий кулди. У шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, ўнта опани умр бўйи боқишига ҳам қудратим етади» демокчи эди.

— Дсмак, орада унча ҳам катта жанжал бўлмаган экан-да?

— Бўлгани йўқ. Тапнинг боши шуки, ўша сен пул қистаб борганда, поччанг Ҳайдар Ҳожидан ажраб ўзи якка дўкон очиш ҳаракатида юрган эди. Сенга пулнинг фойдасини бермагандан кейин, нега бермадинг десам, тутиб олиб урди. Дўконини ажратиб, ишлари жўнашиб кетди. Ҳар куни уйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотин олиб келишади... Тонг отгунча мени хизматда... Улар ҳаром иш билан... мастилик... Бир куни ошхонада учоқ олдида ўтириб, саҳарга яқин кўзим уйқуга костиби. Чой деган экан, эшитмабман. Шунга чиқиб икки-уч тепиб юборди. Шу учта гудак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оёғим батттар булиб юролмай қолган эдимки, ташлади-қўйди. Эртадан кечгача оч-оч ўтираман. Кўчадан келиб ҳолинг нима демасдан, уйга киради-кетади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб қулфлаб олди. Кейин билсам, мени шундай қилиб зериктирмоқчи бўлган экан. Бир мисгарнинг қизини олиш тараффудида юрган экан. Ҳа, айтгандай, бир куни Ҳайдар Ҳожи билан хўп уришди, оғзига келган гапни қайтартмади. Тағин ҳам Ҳайдар Ҳожи яхши одам экан, индамади, бечора. Дўкон ажратиб ўзи иш бошлаб, қулига пул киргандан кейин қутуриб кетди-да... Талоқ хат олиб келиб берганидан кейин, маҳаллага чиқиб бир шармандини чиқарай деган эдим, бу угрини. Ҳайдар Ҳожи қўймади. «Қамалиб истиб кетса, болаларингиз билан кўчада қоласиз», деди.

Муродхўжа домла келди.

— Энди, Тўпани эртага элтаман-да, бугун кеч булиб қолди, — деди Саидий домлага, сўнгра, Тўпа ким, қандай касал эканлиги, уни бу ердан нима учун йўқотиш кераклиги тўғрисида домланинг айтганларини опасига сўзлаб берди.

Шу онда эшикдан оқ ҳалат кийган бир хотин кирди ва шу ҳовлида бир касал хотин борлигини, шуни олиб кетгани келганини билдириди. Домла аввал бунга тушунолмай қўрқиб кетди, кейин, Эҳсон юборганилигини билиб, хурсанд бўлди. Носилка кутарган икки эрқак кириб Тўпани олиб чиқди. Уни машинага солишида домла, ҳеч керак бўлмаса ҳам, ёрдам беришга тиришди.

Саидий билан домла кўчадан қайтиб киргунча ёлгиз қолган меҳмон боғ томонга ўтмоқчи булиб үрнидан турди; қўлтиқтаёқнинг ёрдами билан супадан тушиб, энди икки қадам босганида нимагадир қоқилиб йиқил-

ди ва райҳонлар ичига юмалаб кети. Бундан боҳабар Сораҳон «Вой, райҳонларни худо урди», — деб қичқирди. «Булбулигүё» югуриб келди.

— Нима бўлди, ука? — деди у, бир неча қадам нарида туриб.

— Менгина үлай! — деди меҳмон, инқизилаб ўрнидан турар экан. — Худоे кузим қурсин... қоқилиб кетдим.

«Булбулигүё»нинг кузи аганаб ётган сопол обдастага тушди. Обдастанинг жўмраги синган эди. У жаҳли чиқиб обдастани жойига қўйди-да, индамасдан қайтиб кетди ва ош сузар экан, дўнғиллар эди: «Худо кутарсин, шабкўр... ўлимтик!..»

Меҳмон райҳонлар ичидан чиқди ва супада ўтирган Сораҳонга шикоят қилди:

— Худо битта дард берган эмас-да. Дардманд бўлгандан кейин дард устига дард келаверар экан. Кузим шомдан кейин кўрмайди. Нима экан у қоқилганим? Синдими?

— Ҳа... Обдаста. Жўмраги синди, — деди Сораҳон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлиди.

XIX

Шарифнинг дўсти Эҳсонни қўлга олиш — шаҳар партия комитетига раҳна солуви ксрак эди. Шунинг учун ҳамма шунга фойдаси тегадиган можаро — Носиров билан Эҳсон орасидаги муносабатга кўз-қулоқ бўлиб турар эди.

Жанжалнинг фойдаси шундан иборатки, Эҳсон енгилса тентирайди, ёрдам берадиган киши излайди. Шу вақтда ёрдам қули узатилса, ҷубҳасиз, «жон» дейди. Бу қўл эриш кўринмаслиги, хуркитмаслиги учун ҳозирдан унинг кўзига иссиқ кўриниш, қитигини ўлдириш керак. Кўзига иссиқ кўриниш учун эса, унинг ўз душманидан қилган шикоятига қулоқ солиш, нима деса маъкул топиш кифоя.

Бунинг учун Эҳсон келиб шикоят қилиши ксрак. У ўзи келмайди. Шикоят эшитиш учун ҳеч ким унинг олдига боролмайди ҳам. Икки орада йул йуқ. Мана шу йулни бино қилиш учун Саидий ўз хоҳишига қарши бўлса-да, Эҳсоннинг олдига тез-тез бориб туришга мажбур бўлиб қолди.

Эҳсоннинг бутун курсандлиги, хафалиги, рози ё норозилиги ўз билимини бу янги майдонда ишлатиш

атрофида бўлди. Носиров узининг қулни куйдирмайди-ган узун косови — Мирзакарим орқали кўтарган машмашалари ҳам уни ортиқ даражада банд қилмас эди.

Саидий Эҳсоннинг олдига бориб сира хушвақт қайтмайди. Эҳсон ё узининг иши ҳақида сўзлаб зериктиради, ё адабиётдан сўз очиб кўнглини кир қиласди. Сўз адабиёт устида борганда, худди ҳозир «шунча йил ичиде сен нима ёздинг?» деб сўраётгандай, Саидий жонини ҳовучлаб турар эди.

Муродхўжа домла Саидийнинг опаси келгандан бери ташвишда. Саидий уни докторга қаратса пул кетади. Домла эса, яхшими, ёмонми шу Эҳсонга қаратиб дорипори қилдиришни, агар бу билан бўлмаса, «докторнинг дорисики кор қилмади, демак тузалмас экан», деб қўя қолишни хоҳлар эди. Шунинг учун у Саидий ҳар сафар Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни таъкидлар, аммо Саидий беспарволик қилиб келар эди. Бир куни домла уни опасининг олдида уялтириди: «Одам деган ўз опасига бунчалик бемехр бўлмайди», деди. Саидий шу куни кечқурун маҳсус шу тўғрида Эҳсоннинг олдига борди.

Эҳсон таъби хирароқ бўлиб ўтирган экан, ўз ҳолатини шунча билдирамасликка тиришса ҳам Саидий сезди. Тағин Саидий бошқа ўйларга бормасин деб, Эҳсон бунинг сабабини айта қолди. Ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, машинисткаларни йиглатиб юрган уша Мирзакарим, бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли профессор билан алоқа қилиш»да айблабди. Унинг асл мақсади-ку, Эҳсонни қоралаши, аммо бундан «профессор шунча ёмон одамки, у билан ҳатто сўзлашиш ҳам жиноят», деган маъно чиқиб қолибди. Бу профессор кўнглида кири йўқ, кўлидан келган хизматини аямайдиган одам, буни ҳамма билар экан.

Эҳсон бу ҳақда Саидийга кўп сўзламади, чунки профессор билан учрашиб шу тўғрида сўзлашганидан бери тажанг, асаби бузилган, энди Саидий билан бошқа тўғриларда сўзлашиб бир оз ёзилишни хоҳлар эди.

— Гапиринг, Раҳимжон, гапиринг... Айтгандай, хизматчингиздан хабар олиб турибсизми? Оқсочингиздан...

— Ҳа, хабар олиб турибмиз.

Эҳсон стол устида ётган бир китобчани Саидийнинг олдига сурди.

— Буни кўрдингизми? Иккинчи босмаси...

Китобча — Кенжанинг шеърлар тўплами бўлиб, титули устига «Дустим Эҳсон! Иккимиз икки шаклда,

бир маслак учун ишлаймиз» деб өзилган. Сайдий китобни варақлади. «Үтмишдан эртаклар» сарлавҳали бир шеърда шу сатрларнинг ости чизилган эди:

Бешик ила тобут ораси дашти адамди.
Колган изи кўз ёши ва қон, оҳ-фигондан.

— Бунинг остига сиз чиздингизми?

— Мен чиздим. Оҳангни келиштираман, деб маънони қоронғилатиб қўйибди.

— Узи тузук шоир, бироқ танқидни кутармагани ёмон. Ҳозирги билимдон танқидчиларимиздан бири — Аббосхонни менсимайди, шаънига беҳуда гаплар айтади. Тирноқ остидан кир излайди.

Аббосхоннинг шаънига Кенжанинг деганлари Сайдийга қанча хуш келмаса, Кенжа тўғрисида Сайдийнинг ҳозирги сўзи Эҳсонга шунча ёқмади. Бу норозилигини силлиқлаб, бсозор қилиб билдириш шу тобда юрагига сигмай, Эҳсон тўмтоққина қилиб деди:

— Аббосхонни чандон билимдон деб уйламайман. Уч-тўрт мақоласини кўрдим. Шуларнинг бирида, кўп классикларнинг асарларини салбий фактлар билан тулганлиги тўғрисида тамоман янглиш фикр юргизади. Гус, санъатнинг асосий материали — салбий фактлар эмиш! Сўзидан шу хулоса чиқади.

— Бўлса бордир. Салбий фактлардан иборат зўр асарлар кўп-ку.

— Бу асарларни зўр қилган салбий фактлар, деб уйлайсизми? Менингча, классиклар яшаган даврда турмушнинг узи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ўшандай зўр асарлар вужудга келмаса! Бир ишни қилиш учун аввал шу ишнинг мумкин эканига ишониш керак. Аббосхонингиз шу ишонч йўлинни тўсмоқчи-ку!

Сайдийнинг назарида агар Эҳсон шу гапларни Аббосхоннинг узига айтса, у икки оғиз сўз билан жавоб қиласидиган кўринар эди.

— Ҳарҳолда Аббосхон уз соҳасида старли билимга эга. Сўз табобат устида борганда унинг ҳам кўзига тўгри нарсалар эгри булиб кўриниши мумкин, — деди Сайдий.

Сайдий шу сўзи билан «адабиёт тўғрисида сўзлашини сенга ким қўйибди, докторлигингни қилсанг-чи!» демоқчи бўлди. Эҳсоннинг аччиғи келди.

— Агар бирор менинг олдимга «иштаҳам йўқ» деб келса-да, мен уни ётқизиб бурнини кеса бошласам, — деди у заҳарханда қилиб, — бу ҳаракатимнинг нотўри эканини англаш учун доктор булиш шарт эмасдир дейман?.. Ё сиз беш йил ўқиб доктор бўлмагунча англа-майсизми?

Бу гап Саидийга Эҳсон истагандан ҳам қаттиқроқ тегди. Эҳсон аямагандан кейин, Саидийнинг ҳам аягуси келмади ва шу топда қўнглига келган гапни очиқ айта қолди:

— Кенжা сизга хўп уқтирганга ухшайди.

— Чакки шундай деб ўйлайсиз, — деди Эҳсон, бу сафар ранги бўзариб.

— Менингча, агар Кенжা кўнса, — деди Саидий, — Аббосхон унинг манманлик шираси босиб қуриб бораётган талантига янгидан ҳаёт бағишилар эди.

— Сизнинг талантингизни шундай ширадан тозалаганми?

— Албатта?! — деди Саидий.

Эҳсон қаттиқ кулиб юборди. Бу култи ҳақиқий кулгими, ёки асабий бир ҳолатми эканини билиш қийин эди.

— Ҳеч ўзингизни салмоқлаб қўрасизми? — деди Эҳсон секин. — Менингча, Аббосхон, Салимхон сингари устодлари талантини ширадан тозалаган бу кунги Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимjon ҳозир шалоги чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағнаб ётиби!

Саидий ичида: «Вақти келар, бу кунларда нима қилиб юрганимни биларсан...» деди-ю индамади.

Орага бошқа гап тушмади.

Саидий йўлимни тўсар деган ишонч билан ўрнидан туриб жўнаб қолган эди, Эҳсон индамади. Саидий эшикни аста ёпди.

XX

Оилада Саидийнинг опасига ноилож бўлса-да, ҳар замон кулиб қарайдиган одам Муродхўжа домла бўлса, уч-тўрт ҳафта ўтмай унинг ҳам дардини иситмаси ошкора қила бошлади. Саидий на Эҳсонни ёрдамга чақиролди, на бошқа доктор топди. Саидий Эҳсон билан икки орада утган гапни Аббосхонга айтган эди, Аббосхон бундан кейин у билан учрашишни қатъян ман қилди.

Бир куни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни уз феълига яраша кўйга солади», деди. Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб куни бўйи йиглади. Унинг йиглаганини билиб қолган домла: «Куз ёшининг хосияти йўқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг уйимда йигламанг!» деди. Шундан сунг опа ҳаммавақт домлани кўрганда узини зўрлаб очиқ чехра билан турадиган бўлди. Бироқ домлага бу ҳам ёқмади: «Нега сиз ҳамиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам шунча бедард бўладими?» деди. Албатта, бу зихновларни на домланинг узи, на «булбулигус» ва на Сораҳон — ҳеч ким Саидийга билдирамас эди. Бу гапларни опа ҳам айтмайди, чунки бу чақимчилик билан укасининг уйини бузишдан қўрқар ва ҳар жафо бўлса ичига соларди.

Домланинг оиласи ҳаловатсизлиги ҳасрат қиласи даражага стганлигидан Аббосхон чўчили: агар домланинг ҳар кимга қиласидиган ҳасрати Саидийнинг қулогига етса, қайната билан куёв орасига совуқчилик тушади. Бунинг натижаси, ҳарҳолда, яхши бўлмайди. Аббосхон шу хавфнинг олдини олишга йўл излаб юрганда, яна бир хавфдан дарак етди. Бу — газета идорасида катта бир ўзгариш кутилуви эди.

Шаҳар партия комитетининг секретари Шариф газстанинг муҳарририга «беш йилликни ёритолмаётисизлар» дебди. Бу нима дегани эканини Аббосхон тушунади.

Мана шу икки хавфнинг олдини олиш учун Аббосхон домлага маслаҳат солди.

— Салимхон икковимиз Раҳимжонни марказий журналига ишга юборсан деган фикрга келдик. Бу фикр сизга ҳам маъқул тушади, деб Салимхонни ишонтиридим.

Домла бир чўчиб тушди.

— Сабаб?

— Аввали шуки, газета идорасида катта бир ўзгариш кутилади. Бу ўзгаришнинг силлиқлик билан ўтишига кўзим стмайди. Натижада Раҳимjon майиб бўлади. Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегади. Бу, Раҳимжонни яна баттарроқ майиб қиласи. У вақтда Раҳимжон учун фаолиятнинг ҳамма йўллари беркилади. Иккинчи ёқдан... сизга ҳам ёмон бўлмайди... Бола-чақаси билан кетса тузук бўлар, менингча... Опасини ҳам олиб кетади.

Домла ўйланиб қолди.

У рози бўлолмайди, чунки Саидийни бошқа шаҳарга

юбориш эмас, унинг уй ажратиб чиқиб кетишига рози булиши ҳам соғин сигирни ҳаром улдириш деган сүз. Аббосхон яна тушунтира бошлаган эди, домланинг кўнглига булак гап келди: «Бутаклифнинг тагида бир гап бор. Бу гап мутлақо бировнинг манфаати булиши керак!»

Домла ҳадиксираганича бор: аввали шуки, назарида Саидий ҳануз Мунисхондан бегоналашиб кетгани йўқ. Иккинчидан, Мунисхоннинг бир хотинга, Мухторхонни ёмон кўрганлиги ва Саидийни сира қўнглидан чиқаролмаганлиги тўғрисида ҳасрат қилиб тўккан кўз ёши арzonга тушган ёшлардан эмас, домла бу шубҳани тасдиқладиган кўп хабарлар эшитган. Бунинг устига, Мухторхон Афғонистон чегарасига хатарли сафар қилганича бедом-дарак булиб кетди. Унинг тақдирни ҳақида энг некбин бўлган Ҳайдар Ҳожи энди бадбинликка тушиб хатлар ёзарди. Мана шуларнинг ҳаммасига суюлиб, домла бу тақлифнинг остида мутлақо Салимхоннинг манфаати ётади, деган хulosага келди.

— Хайр, — деди домла, четга қараб, — газетада ишламаса бошқа жойда ишлар. Нима қиласиз болачақаси билан сарсон қилиб?

— Майиб бўлади. Унга фаолият йўллари беркилади.

— Майиб бўлмагандан, фаолият йўллари беркилмагандан нима қилиб берди? Эҳсоннинг кетидан шунча юрди, бир дона гуручга арзийдиган манфаат чиқмади.

— Бу Раҳимжоннинг ношудлигидан эмас. Фирқа қўмитаси Носировни қўлламагунча бундан бир иш чиқишига менинг ҳам кўзим етмас эди. Акси бўлди: фирқа қўмитаси Эҳсонни қўллади. Ҳозир Носировнинг иши тафтиш комиссиясида эмиш. Шариф: «Зиёлилик қилибсан-да, нега эртароқ айтмадинг», деб Эҳсонни койибди. Эҳсон сизни ёмон курари, шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб сизнинг куёвингизга, хусусан, сиз билан турган одамга кўнгил қўйсин?

«Ҳа, итвачча, — деди домла ичиди, — Салимхон сенга бир нарса вавъда қилганга уҳшайди».

Домла кўнмади. Агар Саидий ваҳимали бир хабар олиб келмагандан, баҳс сан-мангача борар эди.

— Яна қўзгалди, — деди Саидий эшиқдан кириши билан. Унинг ранги учган эди.

— Нима? — деди домла қўрқиб.

Саидий қўлидаги журнал ичидан бир варақ қоғозни олиб Аббосхонга узатди. Янги алифбеда эгри-буғри қилиб ёзилган бу хатни Аббосхон ўзи яккӣ ол-

май, Саидийни ёрдамга чақирди. Домла янги алифбени сира билмагани учун, шуларнинг ўқиганига қулоқ солди.

«ГАЗЕТАГА МАҚОЛА

Шу мақола бараварида маълум қиласанки, суд Иброҳимов мендан пора сўрагани ёлғон... Ноҳақ турмага тушганини, узим фирмага кандидат, рабочик бўлганим учун рост, деб маълум қиласан. Тушунмасдан ўртоқ Иброҳимов устидан порахўр ҳамда менга айб гаплар гапирди, деб оғзаки мақола берганман. Шу ишларни ўртоқ Иброҳимов қилган эмас, Мирза Муҳиддин деган ёт унсур қилган. Шу мақолани бериш бараварида сўрар эдимки, газетага ёзил Мирза Муҳиддин деган ёт унсурни бир текшириб қўйилса... Ўртоқ Иброҳимов гуноҳсиз бўлгани учун, тегишли идоралар турмадан чиқарсалар, деб мақола берувчи ипак фабрикасининг рабочиги Мавлонқулова. Ижтимоий келиб чиқишим камбагал, ўртгим шувоқчи уста, маҳалла комиссияси бўлган вақтда порахўр деб қамалган... ўртоқ Иброҳимов шу тўғрида қамалган, деб Мавлонқулова. Хатоси бўлса тузатиб ёзилсин деб Мавлонқулова».

Аббосхон ранги учиб, домлага қаради. Домла бу хотин ким эканини билади, аммо шунгча қўрқдики, зорайнинки бошқа хотин чиқиб қолса ва бу хат бошқа тўғрида, бошқа кишилар ҳақида ёзилган бўлса, деб яна сўради.

— Қандай хотин ўзи?

Аббосхон «хароб бўлдик» деб бош чайқади.

— Қандай бўлди, ўзи келдими? Нега деди? Сиз нима дедингиз?

— Ўзи келди. Мен аввал танимадим. Жуда бошқача, кишига сира гап бермайди. Уша бўлган воқеаларни айтди. «Мирза Муҳиддин мени алдаб ёлғон гувоҳлик бердирган», деди. Буни ҳозир ҳеч кимга билдираманг, узим бостираман, десам, «Шариф акамга бир учрайман, кеча борсам қишлоққа чиқиб кетган эканлар» деди. Якшанба куни яна келмоқчи бўлиб кетди.

Аббосхон домлага қаради. Домла ҳануз Саидийни марказга юбориш яхши эмаслигига Аббосхонни ишонтириш ғамида эди.

— Мана, курдингизми, шу ҳам сиздан чиқсан ақл эди! Үшандада мен шу ишни қилманг, демоқчи эдим,

нафсингиз койир деб, индамадим. Энди Раҳимжонни марказга юборамиз, дейсиз. Бу ҳам беспанд иш.

— Хайр, билганингизни қиласиз, — деди Аббосхон, тажанг бўлиб, — мана бу тўғрида гапиринг! Нима қиласиз?

Сайдий бориб Салимхонни айтиб келди. Воқеани эшитиб у эсанкиради. Ундан кейин чақиририлган Мирза Муҳиддин энди бу тўғрида суд аппаратидан фойдаланиш мумкин эмаслигини билдириди. Ярим кечагача чўзилган маслаҳатдан ҳеч натижага чиқмади. Эртаси кўп одамнинг иштироки билан бўлган кенгащдагина бир йўл топилди. Бу йўл Мавлонқуловани Округ маориф бўлими орқали ўқишига юбориш ва воқеадан ташкилотнинг марказий қўмитасини хабардор қилиш бўлди...

XXI

Бу ишни жуда тезлатиш, Шариф келгунча Мавлонқуловани йўқотиш керак эди.

Салимхон эртасига уни чақиририб узоқ сұхбатлашди, шундай яхши муомала қилди, шундай ширин сўзлар айтдики, агар ҳар гап орасида «рози бўлсангиз ҳозир ишларингизни тўғрилаб пулингизни олиб бераман, эртага жўнайсиз» демаса, Мавлонқулованинг кўнглига «бунинг бирон ифлос нияти йўқмикин?» деган гап келиши аниқ эди. Мавлонқулова бу таклифни, албатта, хурсандлик билан қабул қилди, севинди, аммо газстага берган мақоласи ва унинг натижасидан хотиржам эмас эди.

— Шариф акам келганларидан кейин кетсам қалай булар экан? Бу қуриб кеткур, жуда чалкаш иш-да. Ўзим тушунириб бермасам булмас.

— Газетага берган бўлсангиз чиққандан кейин ўқиб ўзи тушуниб олади, тушунмаса ковлаштиради. Сиз йўлдан қолманг.

— Ё уша мақолага қўшимча қилиб Шариф акамга бир ариза қолдирсаммикин?

— Бу ҳам бўлади. Аммо менингча, шу ишдан... воз кечмасангиз тинч ўқиёлмассизми, дейман-да. Эрингиз келар экан-ку, бўлди-да.

— Э, ғалатисиз-а! Мавлонқулов ноҳақдан қамалганди, қийналган кунларимда, сарсон бўлган кунларимда, ёрдам сўраб бориб, ҳақоратланиб қайтган кунларимда суд идоралари кўзимга қандай ёмон кўринди! Нимага энди суд идораларининг афтини қийшайтириб курсат-

ган бу одамларни яна шу кирдикорини қўяр эканман! Ўзим фирмага кандидат бўла туриб...

Салимхон мулойимлик билан унинг сўзини кесди:

— Албатта қўймаслик ксрак. Аммо менинг дардим нимада эканини англамаётисиз. Мен бутун шаҳардаги корхоналарни, фабрика, заводларни қидириб сизга ухшаган хотинларни кўп тополганим йўқ. Ўзи учтўрт кун вақт қолди. Кечиксангиз олмайди.

— Мақола газетада чиқармикин? Қачон чиқади энди...

— Э, оғзаки берган мақолангиз чиқади-ю, ёзиг берганингиз чиқмайдими! Уша мақолангиз неча кунда чиқкан эди?

— Берган кунимнинг эртасига чиққан.

— Бу ҳам тездан чиқар. Аммо бир ҳафта, ўн кун тухтаб қолиши ҳам мумкин. Мен ҳам бир нарса берган эдим, бугун ўн етти кун бўлди — чиқмайди.

— Бўлмаса газстадан олиб, Шариф акамнинг уйига ташлаб кста қолсамми?

— Бу ҳам бўлади, аммо газетада чиққани тузук. Нимагаки, уйига ташлаб кетсангиз, ўқиб кўриб унча аҳамият бермаслиги мумкин. Газетада чиқса дарров диққатини жалб қиласди. Яхшиси, мақолангиз газетада қолаверсин. Сиз кетаверинг. Шарифга алоҳида ариза ҳам қолдирманг. Газетада чиққандан кейин, бунинг нима эканини тушунириб, алоҳида хат ёзарсиз.

Бу маслаҳат Мавлонқуловага маъқул тушди.

Мавлонқурова кетиб, орада туққиз кун утгандан кейин, бир куни эрталаб Муродхўжа домла марказий газетанинг ҳодисалар булимида қўйидаги хабарни ўқиди:

«Кеча кечқурун гидростацциядан олти чақирим юқорида моторлик қайиқ учинчи ва тўртинчи пристань орасида эшкакли бир қайиқ топди. Қайиқда қон юқи бор. Дастрлабки текширишда шулар маълум бўлди: қайиқ йигирма етти рақамли бўлиб, тўртинчи пристандан Зарифа Йулдошсиз ва Турсуной Мавлонқурова деган асллар томонидан соат бешда икки соатга ёлланган. Ёлланган вақтда кўрсатилган хужжатларга кўра, буларнинг ҳар иккovi ҳам ишчилар факультетининг бу йил қабул қилинган студенслари бўлган».

Домла шошиб урнидан турди ва ички кўйлак, лозимда юрганича Саидийнинг олдига чиқди. У остонаяга қадам қўйганди, Саидийга тўқнаш келди. Саидий ҳам қўлида газста, ҳовлиққан эди.

— Ўқидингизми? — деди домла ҳовлиқиб.

Саидийнинг лаблари пирпиради, кўзига ёш келди, четга қараб кўз ёшини артди. Домла таажжубланди.

Саидий индамай орқасига бурилиб уйга кириб кетди. Домла унинг орқасидан кирди.

— Сиз сабаб булдингиз шунга! — деди Саидий йифламсираб. — Агар Аббосхоннинг аввалги айтганида мен бошқармадан кетсам, устимда бунчалик гап бўлмас эди. Менинг ўтмишим тўгрисида бунча сўзлашга сабаб топилмас эди... Энди нима бўлди?

Домла паст тушди.

— Раҳимжон, сиз нима тўгрисида сўзлаётурсиз?

— Сиз-чи?

Домла хабарни курсатиб, ўзи Саидий кўрсатган узундан-узоқ мақолага кўз ташлади. Газетанинг икки подвалини банд қилган бу мақолада Саидий, Ёқубжон ва округ газетасининг муҳаррири исмлари бутун колонкаларни чипор қилиб юборган эди. Суз нима устида борганини домла фаҳмлади, пешонасидан совуқ терчиқиб кетди.

Агар бунчалик бўлишини билса, Муродхўжа домла Саидийнинг марказга эмас, дунёнинг у бурчига кетишига ҳам рози бўлар эди. Мақола, округ газетаси беш йиллик пландек бу куннинг сиёсий масалаларини нима учун ёритмаслигини чуқур таҳлил қиласиди.

XXII

Саидий бошқармадан худди Аббосхон айтгандай майиб булиб бушалганидан сўнг, курсдан, мактаблардан ҳам кетди. Буларнинг баъзиларига ариза берди, баъзиларига тўгридан-тўгри бормай қўя қолди.

Муродхўжа домла унинг курс ва мактаблардан чиқишига жон-дили билан қарши бўлса ҳам, дами ичида эди. Саидийнинг уйда ётиб қилаётган таржималаридан кела-диган даромад, бир курсдан ёки мактабдан оладиган ойлигидан ҳам оз. Мана шунинг учун домла тўнг булиб қолди. Бунинг оғирлиги ҳаммадан кура Саидийнинг опаси устига тушар эди.

У янги келган кунларидан бошлиб «укам билан келинимнинг рўзгор аччиглигига сабаб булмайин» деб бир тўграм нонини ҳалол қилиб ейиш йўлларини қидирди. Аммо мудом уни туюнинг устида ит қопар эди: укасидан яширинча дўппи тиккани ипак олдирган эди, нима фалокат булиб, унинг устига бинафша сиёҳ тўкиб

юборди; қолган-қутган ипакдан бир дўппи тикиб, қушнидан бозорга чиқарганда, харидор ипак билан такнинг ҳам пулини бермади. Бунаقا дилсиёхликлар кўп бўлди ва энг сўнггисини Саидий билиб қолди.

Саидий кечқурун домла келтириб бсрған таржима ишларини битириб, уйдан ташқарига чиққанида, боғ томондан «булбулигўё»нинг вайсаган товушкини эшилди. Тунука идиш ергача юмалаб кетди. Гарчи «булбулигўё»нинг бузук авзойини, бундай кесларда қони қочадиган қулоқларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини куришга тоқати бўлмаса ҳам, Саидий боқقا томон йўналди. У боғ эшигининг бусагасига қадам қўйганда, «булбулигўё» калтакесакдай чақонлик билан унинг ёнидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сўрагунча эшикни тақ этиб ёпиб уйга кириб кетди. Саидий боқقا чиқди. Опаси қўлтиқтаёгини остига қўйгани ҳолда, ҳовузнинг пайнави томонда ўтирас ва қурумли қўлларини латта билан сескин-секин ишқар эди.

— Нима гап?

Саидий келганини пайқамай қолган опа, унинг товушкини эшилтиб, чўчиб тушди ва қурумли қўлларини ишқар экан, кўзидаги ёшни тез-тез киприк қоқиш билан ютди-да, укасига қараб илжайишга тиришди.

— Ҳеч...

— Нима дейди? Сенга гапираётганмиди?

— Йўқ, — деди ва шу билан «наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи бўлди.

Саидийнинг кўзи опасидан бир неча қадам нарида ётган қурумли кастрюлькага тушди.

— У нима?

— Ҳа, ўша... — деди опа дудуқланиб ва ёнида турган темиртак пичноқни олиб, Саидийга қаради.

— Нима ахир, бир гап бўлдими?

— Йўқ, худо урсин агар...

— Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

— Шу кастрюлькани тозалай деб... бекор ўтириб зерикканимдан шуни тозалай деб... ўзи тешик экан, қалайиси кўчиб кетибди...

Саидий дарров фаҳмлади: опаси кастрюльканинг қурумини тозалайман деб тешигига қўйилган қалайини кўчириб юборган.

— Нима кераги бор, — деди Саидий тажанг бўлиб, — тинч, худо деб ўтиранг бўлмайдими?.. Сенга бирор буни қил демаса... Ҳовуз бўйи заҳ, оғингингта зарар қиласди.

Опа қурумли латта билан пичоқни артаркан, уйлар эди: «О, ука, билмайсан! Агар мен худо деб тинч ўтирадиган булсам рўзгоринг ҳар кун аччиқ бўлар эди. Булар мен нотавонни шунча сўряпти-ю, тагин ҳам сенинг ўлмаган жонинг!..»

Опа қўлтиқтаёгини дўқиллатиб ичкарига кириб кетди. Саидий унинг кетидан кирмоқчи бўлди, аммо «Хозир «булбулигү» дуч келса, бир нарса дейман-да, дилисиёхлик бўлади» деб қайтди ва боянинг тўрига қараб кетди, коронги тушгунча айланиб юрди.

Саидий қайтиб келганда янги уйнинг айвонида ўсма сиқиб ўтирган Сораҳон йигламсиради:

— Қуриб кетсин! — деди ўсмали пиёлани нари суриб. — Мени хотин қиласдиган бўлсангиз уй олинг, кўчириб кетинг, ота-онам билан турмайман!

Муродхўжа домла унга бу гапни ўргатган вақтда: «Раҳимжоннинг кайфи чоғ вақтини топиб айтгин», деган, бунга бирон ҳафта бўлиб, Сораҳоннинг эсидан чиққан эди. Сораҳоннинг оғзидан бу гап чиқиши билан Саидийнинг кўз олдига тешик кастрюль, «булбулигү»нинг газабдан кўкариб кетган башараси келди. Саидий кастрюль воқеасидан Сораҳонни хабардор ва онасининг инжиқлигидан ранжиган, бадбаҳт тул хотинга раҳми келган гумон қилди.

— Майли, хафа бўлма, уй олармиз ҳам, кетармиз ҳам... — деди.

Муродхўжа домла Саидийдан оладиганини олди, энди Саидийнинг на ҳозирги ҳолати, на истиқболи унга ҳеч нарса ваъда қилмас эди. У Саидийнинг шарбатини суриб бўлди, энди пӯчогини пуфлаб ташлаши керак. Шунинг учун Саидийнинг уйини ажратиб, чиқариб юборишга бел боялади. Уйини ажратиб чиқариб юборгандан сўнг, вақт-соати билан қизини чиқариб олиш ҳам қочмайди. Қизини чиқариб олганда ҳам, шундай қила-дики, Саидий Сораҳонни қўйиб юборишга мажбур бўлади. Аммо бу қўйди-чиқди ҳар икки томоннинг ҳам розилиги билан бўлиб, бундан ҳеч қандай кўнгилсизлик ва бу кўнгилсизликнинг натижаси бўладиган бузилиш юз бермайди. Бу планни амалга ошириш учун лозим келса домла Саидийга ҳатто Мунисхонни мақташга, «адиб бўлиш учун Мунисхондай ўқимишли хотин зарур» дейишга, ё бўлмаса ўз қизини жиннинг чиқаришга ҳам тайёр эди.

Домла бу тўғрида қўп уйлади, йўллар чизди. Саидий қасрдан бўлса ҳам бир минг-ярим минг пул топади, уй

олади, уйни Сораҳоннинг номига ҳатлатади; иккинчи ёқдан, сиёсий идора Мухторхонни қамоқقا олганини эшилтса, эски маъшуқаси — Мунисхон билан яна яқинлашади. Эрининг қамалганини Мунисхон ҳозир билмайди, билса бу хабарни айтган кишига суюнчи беради.

— Ота-онанг рози булармикин? — деди Саидий.

Сораҳон «Ота-онам жон дейди» деб юборишдан қўрқиб дудукланди:

— Нима... Ҳар кимнинг таъби-да!..

— Сен аввал секин даромад қилсанг яхши бўлар эди.

— Ҳмм... — деди Сораҳон лабини буриб, — йўқ, дермиди!

Сораҳоннинг ҳаракатидан «ҳар иш қўлимдан кела-ди» деган бир маъно англашилар эди, бироқ ота-онасига ўз сўзини ўtkаза олишига Саидий ишониб стмади.

Аммо, сўнг маълум бўлдики, Сораҳоннинг ҳам қўлидан бир иш келар экан. Бир куни кечқурун Муродхўжа домла кўчадан очиқ чеҳра билан келиб, эгарчилик маҳалласида сотиладиган уй борлигидан хабар берди. Буни Саидий мутлақо Сораҳон қўйган талабнинг натижаси, деб билди.

— Унча қиммат ҳам эмас, — деди домла ҳовлиниң таърифини қилиб бўлгандан кейин, — етти юз эллик сўм. Яна уч юз сўмгина сарф қилинса, уч минг сўмлик ҳовли бўлади. Агар шу ҳовлини қўлга киргизсангиз, бир мулк бўлиб қолар эди. Кўрдингизки, ишониб бўлмайди, бу кун амалдорсиз, эртага фуқаро. Бу кун ўнта мактабда муаллимсиз, эртага битта мактабда ҳам эмас... Шундай! Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат-фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак. Уч-тўрт ой илгарироқ билганимизда пул тайёр эди. Ҳали ҳам нима, йигит кишига пул топиш писанд эмас. Агар сиз шу ҳовлини олсангиз, бу уйларингиздан бир нечтасини ижарага қўяман. Баҳузур сб ётиб, китоб ёза берасиз. Сораҳон ҳам уй-рўзгор тутишни урганади. Опангиз шу ерда тура беради. У кишини ўзим парвариш қиласман. Сиз одамнинг қадрига стмайсиз.

— Ҳозир пул йўқ-да, — деди Саидий илжайиб.

— Пул йўқ. Тўғри, пул йўқ. Аммо, пул йўқ, деб анграйиб турилса, ҳовли қўлдан кетади. Уч кундан кейин минг сўмга ҳам харидор чиқади. Ёқубжонда уч-тўрт минг сўм ҳаммавақт топилади. Мен сўрасам бермаслик эҳтимоли бор. Ўзингиз сўрасангиз дарров беради. Сураганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сўрайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдири-

майсиз. Бир ярим минг сўранг, худо хоҳласа икки ойда узасиз.

— Ўша берган пулимизнинг фойдасини Муҳаммадражабдан яхшилик билан сўрасам бермасмикин? — деди Саидий, аммо бу гапнинг мантиқсизлигидан ўзи ҳам кулиб юборди.

Муродхўжа домла, қандай қилиб биратула Мухторхоннинг қамалғанлигини ҳам айтиб, Саидийнинг ёдига Мунисхонни туширишни билмай турган эди.

— Муҳаммадражаб бир қора чақа ҳам бермайди. Ҳали буни мен сизга айтганим йўқ: Ҳайдар Ҳожи жиянларингизни унинг бойлигига ворис қилишни ваъда қилган эди, шу бўлмади. Режалар бузилди. Мухторхонни Афғонистон чегарасидан сиёсий идора қўлга олибди. Бу нарса Мухторхонга боғлиқ эди...

Саидий бир иргиб тушди.

— Нимага?

— Нимага эканлиги маълум, Ўш ва Ўзган атрофида иш чиқмагандан кейин Ҳисор, Кулоб томонга юборилган эди. Шу ерда қўлга тушди.

— Унинг қўлга тушуви ташкилотни хавф остида қолдирмайдими?

— Хавф остида қолдиради. Аммо Мухторхонга ишонч зўр. Фақат ўнини ёмонки, шундай пайтда ишчан бир кишидан айрилдик. Ҳозирги пайтни биласизми? Favololar замони бошланаётитпи!

— Қандай гавғо булиши мумкин?

— Favғo ҳозир ҳам бор. Ўтган йилга қараганда ҳукумат хусусий савдони бўғди, молни оз бера бошлади. Солиқи кўпайтириди. Солиқ сиёсати савдогарларни синдириш сиёсати бўлаёттир. Бу норозилик тугдирмайдими?

Саидий уйлаб қолди.

XXIII

Пул топилди. Ҳовли қўлга киритилди. Кузнинг ўрталарида унинг шикаст-рехтларини тузатиб, Саидий кучиб кетди.

Муродхўжа домла янги ҳовлини Сорахоннинг номига хатлатди, ижарага қўйишни мўлжаллаган эски уйларидан бир нечтасини ижарага қўйди.

Бироқ, кузнинг охирроғида домланинг планлари ер билан яксон бўлди. Шаҳарда уй-жой танглиги кескинла-

шиб, кузнинг бошида ижараси саккиз сўмлик уйларнинг нархи 20 сўмгача кўтарилиганда, шаҳар совети бутун хусусий уйларнинг ижара ҳақига такса пичиб қўйди. Бу йў-жой танглигидан фойдаланиб, ижара ҳақини ўн икки сўмдан йигирма тўрт сўмгача кўтаришни ва бу уйлардан йилига тўрт минг сўм даромад қилишини мўлжаллаган домла, бу қарорга амал қилганида, йилига сал кам минг сўмгина даромад қила олар эди, холос. Домла ҳали бу дардга даво топганича йўқ эди, иккинчи бир дардан хабар етди: беш йиллик план бўйича ҳозирги Гала Атторлик үрнига катта бир фабрика тушиб, ундан станцияга қарата тикка тош йўл чиқарилар эмиш. Агар бу йўл тушадиган бўлса, домланинг ҳовлиси буткул ва чорвоғининг ярми кетар эди.

Домланинг бошига оғир кунлар тушди. У на уйга сигар эди, на кўчага. Унга на май тасалли берар эди, на «золимнинг заволини бергин» деб худога ёлвориш. Шу кунларда домла бир эчкисини супурги билан уриб улдириб қўйди. «Булбулигўё» юрган йулида вайсаб, қарганиб юрадиган ва учраган киши билан уришадиган, кучи етса уриб, етмаса йиглайдиган бўлиб қолди.

Ташкилот аъзоларининг ҳар бири ҳам кайфиятда Муродхўжа домладан қолишмас эди. Илҳом уйланганига етти ой бўлганида хотинини қорнида боласи билан қўйиб юборди. Нима учун қўйганини Илҳомнинг узи ҳам билмади, бирор сўраса «нима бўлганини билмайман, ўша кечаси кетдим, деб шапкамни олиб чиқиб кетавердим», деб жавоб беради ва бир нуқтага тикилганича қолади.

Еқубjon бир кечаси «Ўзбекторг» магазинининг чердагига орқа томондан олтингуғурт ёқиб ташлабди, шуни бирорвга айтганида, худди ашаддий бир душманидан уч олгандай ҳордиги чиқади. Маҳмуджон афанди савдоийроқ булиб қолган: кимни кўрса бир республика маориф комиссарлигидан: «Сиз шарқ адабистининг отаси. Сиздай одам бизга керак», деган мазмунда хат олганини ва бунга: «Бормайман, тупроғим ўз ватанимнинг тупроғига қўшилсин», деб жавоб ёзганини айтади. Маҳмуджон афанди бир куни ташкилотнинг мажлисида шу гапни бошлаган эди, Аббосхон жеркиб берди.

Еқубjon ташкил этган гап иштирокчилари ўн учга етди. Булардан бири яна бир гап ташкил этди.

Катталар тўпининг мажлислари ҳар пайшанба кечаси ҳар кимнинг уйида бўларди. Сўнгги вақтларда бу тўпининг кўрадиган масаласи марказнинг ташкилотни

ўостириш тўгрисидаги топширигини музокара қилишдангина иборат булиб қолди. Ҳар сафар кимни ташкилотга тортиш, қандай қилиб янги гап ташкил қилиш ҳақида масала қўйилади, аммо шу тўгрида ким фикр бермоқчи булиб сўз олса, мавзу у ёқда қолиб, ўз ҳасратига тушиб кетарди.

Маҳмуджон афанди сингари қотма нозик ва товуши ингичка бир муаллим сўз олди:

— Кечакида иккита уйимни печатлаб кетди. Ўз уйимга ўзим киролмайман. Уйларга нарх кесди. Ўз уйим. Васиқам бор. Илгари тўққиз сўм бериб турган одам, ҳозир икки сўм олтмиш тийин беради. «Чиқ, уйим ўзимга керак» десам, «Октябрь ойи кирди, қаёққа бораман? Бу ҳақда ҳукуматнинг қарори бор!» деб васиқани тан олмайди. Яна бири: «Мен уйингга кирганимда деразалари синиқ эди, тўрт сўмлик ойна солдирдим», деб ярим ойга ҳақ бермади. Ҳам уй бер, ҳам деразасига ойна солдириб бер. Ана, қонун! Бу тўгрида куп жойларга югурдим. Қонун шу! На кишининг ўзига, на мулкига, на илмига, ҳеч нарсага ҳурмат йўқ. Комхозга арзга борсан, мудир кулади. Энди тинч турган халқни нотинч қилиб Гала Атторликни бузаман, дейди. Қанча бечоранинг уйи бузилади. Мана шунинг учун айтаманки зулм ортди. Ҳалқда исен ўти учқунлана бошлади. Кулли ёвмин баттар!

Муродхўжа домланинг аччиғи келди:

— Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан кутулиш йули тўгрисида гапиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўплланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир гоянинг эгаси. Бу нима майда гаплик!

Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дўкондорларга қанча солиқ чиқ-қанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўгрисида узоқ сузлади. У, «шўролар ҳукумати, гарчи ҳар ким ўз меҳнати орқасида кун курсин, деса ҳам амалда ўзи бунга қарши сиёsat тутаёттир» дер, бунга далил қилиб, ҳукуматнинг дўкондорлар меҳнатини меҳнат ҳисобламаганини курсатар ва эртадан-кечгача дўконда ўтиришни кўмир конида ишлашдан қийин ҳисоблар эди.

Ташкилотнинг мажлислари шундай ўтар эди.

Шаҳарда уй-жой танглигининг кучайиши бошда домлага қанча фойда еткизган бўлса, энди ундан куп зарар еткизса бошлади. Бундан ташқари, кунларнинг бирида техник кўчани невилир билан кўриб, домланинг дарво-

засига қизил нишон қўйиб кетди. Округ газетасининг берган хабарига кўра, Гала Атторликни текислаш яна икки ойдан сўнг, йўл иши баҳорнинг урталарида бошланishi керак эди. Газета ҳар сонида шаҳар ободончилигига айrim үрин берадиган бўлди. Муродхўжа домла Гала Атторликдан станцияга қаратса солинадиган йўл «мөҳнаткашлар манфаатига хилоф» деб узун бир мақола ёзган эди, газета босмади. Башарти уй бузилиб кетса, ҳукумат қандай ҳақ тўлаши тўгрисида домла иш билармон кўп одамларга учраб, бениҳоят кўп кенгашлар эшилди. Буларнинг ичида энг яхиси ҳовлида оиласининг сонини кўпайтириш ва уй бузилганда ҳукуматдан оила аъзолари сонига яраша жой талаб қилиш эди. Домла Сайдийни кўчириб келишга жазм қилди.

XXIV

Сайдий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетишга шошилган, чунки, назарида, мустақил турганидан кейин қиладиган иши кўп ва ёруғ кун, саодатли дамлар кутгандай бўлган эди, аммо ажраб чиқиб кетгандан кейин қоронги кечада ёт элларда йўлдан адашиб қаёқ-қа боришини билмай умидсизликка тушган кишидай булиб қолди. Ажраб чиқиб кетгандан кейин қиладиган уша «кўп иши» аслда ўтмишдаги «эртаси бу кундан яхшироқ» бўлган ҳаётини эсга солиб, ҳозирги «эртаси ваҳималар билан тўла» бўлган ҳаётининг уқубатли ми-нутларидан оз бўлса ҳам дам берадиган Мунисхонни яна бир марта «Раҳимжон» дедиришгина эди. Унинг Мунисхонга бўлган ҳозирги муҳаббати мана шу уқубатдан дам олиш, эртанинг ваҳимасини унугиши, ўзини кечаги кунга тортишгина, аммо бу муҳаббатни ҳамон уша, ҳамон студентлик вақтидаги ошиқ-маъшуқлик деб билгани учун нега ҳозирги Мунисхоннинг шунчча разолати бу муҳаббатни сўндирмаганига ҳайратда эди.

Домладан ажраб чиқиб кетганидан сўнг, Сайдийнинг йўл адашиб умидсизликка тушган кишидай шалвирашига сабаблардан бири — Мунисхоннинг сўзламаслиги эди. Сайдий кўчада бир-икки унинг йўлини тўсди ҳамки, бурилиб кетди, қарамади. То Мунисхон номаълум сабаб билан ўзини отгунча кунлар шундай утди.

Мунисхон нима учун ўзини отганини кўплар қаторида Сайдий ҳам билолмади.

Мунисхон уша куни кечқурун одатдагича оила дастурхонини баҳам куриб, овқатдан сўнг қазноққа — подвалга тушибди. Унинг эшик очиб кириб кетаётганини кўриб қолган аммаси «ҳой етимча, бемаҳалда тушма!» деб қичқирган экан, индамай тушиб кетибди-да орада ўн беш минут ўтмасдан тўппонча товуши эшитилибди. Салимхон, тўппонча товуши чиқиши билан, қозиққа қараса осиб қўйган тўппончаси йўқ, бундай фалокат рўй беришини сира кутмаганлигидан, «бу бадбаҳт ўйнаб ўқ чиқариб юборди-ку» деб гижиниб, сўкиниб, юргурганча қазноққа тушса, синглisisининг ўлиги устидан чиқибди. Мунисхон қазноқнинг тўрида бошини кирлар орасига тиқиб ётар экан, Салимхон тортиб олиб қараса, чаккаси қон, негадир оғзига шоҳи рўмол тиқибди. Шу куни кечаси Салимхон узининг иш столи устидан шу хатни топибди:

«Бу кунгача кўз ёши тўқдим. Барibir бундан кейин ҳам тўкар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кўмингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин; демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулги товушлари қулогимга эшитилиб кетди. Йўқ, қиз эмас, Мунисхон туққан оналар болаларини тириклай кўмсинар. Оlam тўла баҳт, фақат мен баҳтсиз эдим».

Бошқа ҳеч гап йўқ. Мухторхоннинг қамалганлигини билганлар «эрининг чиқишидан умид узгани учун ўзини отгандир» деб гумон қилишган эди. Кейиндан маълум бўлдики, Мунисхон буни билмас, билса ҳам севинар экан. Салимхон ва унинг ёр-дўстлари бу воқеани бошқача қилиб овоза қилишди: гуё Мунисхон тўппончада ўқ борлигидан бехабар, оғзини ўзига қаратиб туриб, туйқисдан тепкисини босиб юборибди.

Мунисхонни йиқитган бу ўқ, ҳалокатли соҳга дўмбалоқ ошиб кетаётган Сайдийнинг «тутиб қолиб жон сақлайман» деган тошини кўчирди. Бу ўқ утқир қилич бўлиб, хаёлида утмишга боғланган, қачон бўлса ҳам орқага тортадиган умид риштасини кесди. У истиқболини ўйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди!» дер эди.

Сайдий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетганига пушаймон бўлди.

У, бир вактлар, ўқиб юрган маҳалларида, Илҳом туфайли комсомол Теша билан уришганидан сўнг, рабфак залидан утишга безиллайдиган, ҳар бир комсомолни кўрса худди «тўхта, бу ёқقا юр, комсомоллар мажлис

қилиб ссни кутиб турибди» деётгандай, юраги орзиқадиган бўлган эди. Бу кунларда яна уша ҳолга тушди, аммо энди унинг юрагини орзиқтирадиган комсомолларгина эмас, кўча-кўйда учрайдиган ҳар бир киши. Саидий кўчага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етказадиган киши келаётгандай бўсағадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагиси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ қучоқ, мустаҳкам қалъя бўлиб кўринар эди.

— Менинг уч кунлигим ё бор, ё йўқ, — деди домла бир куни келиб, — замонни кўриб турибсиз. Ўз мулкингизни ўзингиз банд қилиб турсангизгина қулингизда бўлади. Энди қариб қолганимданми, негадир, мол-мулкка ҳавасим қолмабди. Мана уй, мана жой, мана ер... Ўзингиз биласиз, нима қилсангиз қилинг. Энди менга нима керак? Улигим кафансиз қолмаса, дуойи фотиҳага келгандарнинг олдига битта-икита қаттиқ-куттуқ нон қўйсангиз бўлгани. Энди айтай: иморат солмасимииздан илгари чоракорларимиздан ўн уч таноб ери қўлга туширган эдим. Буни сизга айтмай юрганимнинг сабаби бор эди.

Домланинг ер олгани рост. Буни Саидийга билдирамаган ва билдирамоқчи ҳам эмас эди.

Саидий ернинг дарагини эшишиб аввали севинди, кейин гам босди. Шундай бўлса ҳам ўзича янги план тузди: домланинг уйига кўчиб боради, бу уйни тузукроқ одамга ижарага қўяди; қишлоқда колхоз ҳаракати ҳало-катга учрагандан сўнг, (ташкилот мугафаккирларининг фикрича, баҳоргача ё катта бир қўзғолон чиқиши керак, ё ҳукумат бу ҳаракатни давом эттиришдан воз кечиши керак эди) у фақат ерлардан келган даромадни еб ётиб, ишини давом эттиради ва ёзган асарларини чет элга юбориб бостиради.

Саидий бир неча ҳафтадан бери домланинг уйига бормаган эди. Кучишдан икки кун илгари борганида, «булбулигўё» эшик олдида унинг бўйнига осилиб йигла-ди:

— Бувингизни согиниб улсин, деган экансиз-да, ташлаб кетдингиз... келмайсиз... Энди кетгани қўймайман...

«Булбулигўё» согинганлигини айта-айта тўккан ёшини шу ёшигача кўргани барча тобутлар устида ҳам тукмаган эди.

Ташкилотнинг топшириғи билан домла бундан үн ийл илгари муаллим бўлиб, ҳозир савдогарлик қилиб юрган бир кишининг қўйнига қўл солиб кургани бориб, тажанг бўлиб қайтди. «Уйқизи» бўлиб қолган Саидий, у келганда меҳмонхона саҳнида тикка ўйланиб турад, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнгти икки арава гўзапоя ва жўхори пояларни дарвозанинг томига босишар эди. Домлани куриб Саидий ичкари ҳовлига томон юрди ва урта эшик олдида тўхтаб, домлага йўл берди.

— Халқ ҳайвон, — деди домла ичкарига қадам ташлаб.

Домланинг иш бўлмасига кирилгунча ҳам, Саидий индамади.

— Ҳа, нега хомушсиз? — деди домла рўмолчаси билан бўйнини артиб.

— Ҳеч... Нима бўлди, гапиришдингизми? Аббосхон келиб кетди.

— Хуш, нима деди? Бирон гап гапирдими?

— Йўқ... Шундай...

Домланинг жаҳли чиқди:

— Ахир, нега хомушсиз бўлмаса? Одам деган бунаقا «ичимдан топ» бўлмайди. Яхшими, ёмонми, бир гап бўлса, дарҳол айтиш керак!

Саидий тек қолди. Домла, авзойидан, бақирадиган кўринар эди. Шуни пайқаб, Саидий хомушлигининг сабабини айтишга шошилди.

— Аббосхон Шарифнинг олдига кирган экан, Салоҳиддин утирган эмиш.

Салоҳиддин кассирлик ишига Ёкубжоннинг ёрдами билан кирган, ўзи илгари мактабдан ҳайдалган киши, янги келган муҳаррирга буни тушуниришган эди, муҳаррир уни дарров ишдан бўшата қолди.

Домла жаҳлидан анча тушди.

— Арзга боргандир-да. Шариф албаттага дагал муомала қилиб жунатса керак. Мана энди тўнини тескари кияди. Ўл-а!.. Шу пес қўлга кирса, талай киши қўлга кирган бўлар эди. Сиз бунга нима учун хафа бўласиз?

— Бир вақт Ёкубжон икковимиз уни ўртага олган эдик. Шунда утган гапларни Шарифга айтса, тагин ёмон бўлади, дейман-да.

— Ёмон бўлиб нима бўлар эди? Қиладиган ишини қилди. Энди шаҳардан ҳам ҳайдаб чиқармас! Хуш, тагин нима гап?

— Ҳеч гап йўқ... билишимча, шу чоракор яхши одам эди.

— Албатта яхши. Ҳаромдан парҳиз қиласи, бўлса борига, йўқ бўлса йўғига қаноат қиласи. Худотарс.

— Шуни айтаман-да. Шуниси яхши эди. Бу йилдан кейин еримизни экмас эмиш.

— Экмасдан нима қиласи эмиш? Қаёққа боради, кимнинг ерини экади?

— Колхозга кираман, дейди.

— Колхоз бўлар эмишми?

— Айтишидан, булади шекилли.

Домла қошларини кутариб, пешонасини тириштириди-да:

— Ҳалқ ҳайвон! — деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Орадан ярим соат чамаси ўтгандан кейин Сайдий ҳам чиқди. Домла меҳмонхонанинг зинасида ўтириб, чоракорга насиҳат қиласи эди:

— Озми, кўпми, ишқилиб, худонинг бергани. Бир суюм бўлса ҳам ўз мулкингиз. Хоҳласангиз тариқ экасиз, хоҳласангиз кўкнори. Бу ерни сиз пешона тери тўкиб топгансиз. Бошқалар-чи? Бошқаларга ерни ҳукумат берган, шунинг учун колхозга киришдан қўрқмайди. Мана курасиз, ер ўз-ўзиники бўлган одам бўйнига қилич келганда ҳам колхозга кирмайди.

Домланинг қаршисида — пастда, ерга қараб, чўп синдириб ўтирган чоракор, бошидан дўпписини олдида, чиқиб турган пилталарини уза-уза гап бошлади.

— Энди, афандим, шунча йил чоракорчилик қилдик. Ер оз. Колхоз яхшими, чоракорчилик яхшими бир курайлик-да! Колхозга бойни олмас экан, бир нафи бордир-да, камбағалга... Охунбобоев, колхоз яхши депти. Миёси бутун одам. У киши ер ислоҳоти яхши деди, галамисларнинг гапига кириб биз ёмон дедик. Оқибат яхши булиб чиқди. Охунбобосв «Ҳаммаларинг ерларингни бирга ишлайсизлар, ҳосилни тарозида тортиб, бўлиб оласизлар» депти. Галвирда улчаса ҳам майлига. Ҳукумат трактор берар экан. Ҳукуматнинг йўлига юрганлар кам бўлгани йўқ.

— Менинг еримни экиб кам бўлдингизми?

Чоракор кулимсиради:

— Йўқ. Кам ҳам бўлганимиз йўқ... ортиқ ҳам... Аммо умр ўтиб кетяпти...

Домла нима дейишини билмай тек қолди, аммо юзидан ғазаб акс этар эди. Домла ўрнидан туриб индамай ичкарига кириб кетди.

Чоракор туриб, томда ғўзапоя босиш билан овора бўлган Остонақулга нимадир демоқчи бўлган эди, Сайдий сўз қотди:

— Чакки қиласиз, ака: домланинг жаҳлларини чиқардингиз. Колхоз бўлса-ку, бўлди, бўлмаса уйнашга ишониб эрсиз қоласиз...

— Уйнашдан айниб эрлик бўлмоқчиман, мулла ака, — деди чоракор кулиб.

Сайдий ҳам кулди.

— Албатта, бошқа одамнинг ерини ҳам экаверасиз-ку, аммо домладай очиқ қўлли одамни ё топасиз, ё йўқ. Менинг билишимча, колхоз бўлмас. Ўз ихтиёри билан ерини берадиган одам кам топилади. Ё борми?

Чоракорнинг берган жавоби Сайдийни ваҳимага солди.

Сайдий ва унинг атрофидаги катта-кичик «тушуна-диган» кишиларнинг ҳаммаси бир оғиздан колхозлаштириш иши ўнгмас, деган ақидада эди. Сайдий чоракорнинг сўзини эшитганидан кейин, ер ислоҳотини эслади.

Шу домла, шу одамларнинг ер ислоҳоти тўғрисидаги фикри ҳақиқатга тўғри келмаган эди.

Чоракорнинг гапига қараганда домланинг бу гапи ҳам ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ эди. Сайдий бориб қишлоқнинг руҳини уз кузи билан кўргиси келди, аммо боришга юраги бетламас эди: «Борди-ю, тўғри бўлса!»

Борди-ю, тўғри бўлса, кўп ёмон бўлади, чунки ислоҳот вақтида қишлоқларнинг хароб бўлишини кўрсатадиган руҳни кутиб, аксинча, обод бўлишига далолат қила-диган руҳга учраган бўлса, бу руҳ унинг ҳеч қандай умидини пучга чиқармаган, аксинча, гарчи ёзилмаган бўлса ҳам, романига мавзу бўлиб, унга ёзувчилик шуҳратини ваъда қилган эди. Энди-чи? Энди қишлоққа чиқиб одамлар колхозни ҳам уша ислоҳотдагидай руҳ билан қарши олганларини кўрса, пучга чиқадиган умиди бор: ер кўлдан кетади...

Сайдий узининг иш бўлмасига кириб, дераза ёнидаги креслога ўтириди-да, стол устидаги китобни олди; ўқимоқчи эмас, агар китоб уқиши учун чиқарилганлиги ҳозир эсига тушса, кўтариб урап эди; варақлади, узоқ варақлаб ўтириди-да, сўнгра, отасининг китобга қараб фол очиши эсига тушди. Отаси иши чалкаш бўлган вақтларда китобни олар ва кўзини юмиб туриб, сатрлар устига кўрсатгич бармогини босар эди.

Агар бармоги «К» ҳарфи устига тушса «кушойиши», деб хурсанд бўлар, «Б» ҳарфи устига тушса «басталик» деб қайгуар эди. Саидий ҳам бир неча мартаба шундай қилди, бироқ бармоги остидан яланг бошқа ҳарфлар чиқар эди. Отаси буни кўп такрорламасдан натижада чиқарар эди, негадир, Саидий шунча такрорласа ҳам бўлмаётир. «Ё ярим ишониб, ярим ишонмай қилаётирманми?» деб ўйлади Саидий, сўнгра, жуда ихлос билан такрорлади.

Бир соатдан ортиқ уринганидан сунг Саидий буни ихлос билан қилишга ўзида шунча эҳтиёж сездики, чиқиб таҳорат олиб келди.

Қушни уйдан домланинг бақирган, «булбулигүе»нинг йиглаган товуши эшитилар эди.

XXVI

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг қишлоқдан одам келиб, домлани олиб кетди. У, колхозга кирмоқчи бўлган чоракорнинг қўлидаги ерни бошқа одамга ёки ҳозир мавжуд бўлган чоракорлардан бирига топшириб, кеч қолса уч кунда қайтишни ваъда қилган эди, роса ўн беш кун деганда қайтди. Қишлоқ назарида аждарҳонинг оғзидаи кўринган Саидий, бу ўн беш кунни жуда хавотирликда ўтказди.

Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган, илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бағбақаси сўлган, дами чиқсан пуфакдай шалвираган, соч-соқоли ўсган, сочидағи оқ кўпайгандай кўринар эди.

У, Саидий билан қўл учидагина сўрашди-да, индамай уйга кириб кетди. Домланинг эшиқдан хурсанд кириб кслишини кутган Саидий, ичида «тамом, масала ҳал» деб қўйди, аммо ҳарҳолда, масаланинг жуда ҳам бундай ҳал бўлмаслиги эҳтимоли билан ўзига тасалли берди ва шу эҳтимолнинг йўққа чиқишидан қўрқиб, домланинг олдига киргани, гап сурагани юрак қилолмади, ҳовли юзида узоқ туриб қолди, сўнгра, чор-ночор домланинг кетидан кирди. Домла, ҳозир бирор билан уришиб келгандай, диваннинг бир четида ўтирас, Сораҳон эса деразанинг тагида ўтириб йиглар эди. Саидий оғининг учиди юриб келиб иш столи ёнидаги курсига секин ўтириди. Домла унга қайрилиб ҳам қарамади, анчадан кейин Сораҳонга қараб ўшқирди:

— Тур, йўқол!

Сораҳон ўрнидан турар экан, ҳиқиллаб:

- Нима қилдим, ахир? Бекордан-бекорга... — деди.
- Айтдим-ку, жон қизим, кузингни лўқ қилма.

Сигирга ўхшаб қарама! — деди домла, сунг Саидийга мурожаат қилди: — Мен ундан гап сўрайман, у менга кўзини лўқ қиласди...

Саидий ерга қаради. Сораҳон ҳиқиллай-ҳиқиллай чиқиб кетди.

- Кишлоқ халқи ҳайвонлашган! — деди домла.

Саидий бир иргиб тушди ва ичидагина «тамом!» деб кўйди.

— Ўша ер ислоҳоти вақтида халқ орасига нифоқ тушган эди, — деди домла. — Мен биламан, тажрибали... Ўша вақтда айтган эдим. Ана шу нифоқи кундан-кун авж олаётир. Сиёсат шу нифоқни кундан-кун авж олдириш сиёсати. Бир туда маърифатсиз, маслаксизлар шу сиёсат фойдасига амал қилаётир.

— Нима, колхоз буладиганми? — деди Саидий бўшашиб.

— Мен боргандага ҳаммаси булиб ўн уч киши ариза берган экан, беш-олти кун ичидагина яна бир неча ариза тушибди. Аммо илгари ариза берганлардан бир неча киши аризасини қайтариб ҳам олди. Шоирингиз Кенжага ўша ерда газета чиқараётир. Ана у пес — Салоҳиддан ҳам ўша ерда. Шариф мактаб мудири қилиб юборган экан. Қаерга борса колхоздан гапиради. Тағин одамлар тўп-тўп булиб шунга қулоқ солади! Гапдон булиб ташвиқотчилик қилганига куяими! Кенжага билан иноқ.

— Ерни нима қилдингиз, чойракорлардан биронтасига бердингизми? Ё улар ҳам колхозга кирмоқчими?

— Айтиб курдим. Қани курайлик-чи, бу гаплар бир ёқли бўлсин, дейди. Колхозга киришга қўнгли бор, аммо хуркиб турганга ўхшайди.

Кечқурун Салимхон келди. У бир ойдан бери қишлоқларда юрган эди. У ҳам хафа, юрагига қил сифмайди. Саидий ундан ҳам бирон хунук хабар эшишидан қўрқиб, узининг уйига чиқиб кетганича қайтиб кирмади.

Салимхон ҳозир чекиб битирган папиросидан иккичисини тутатиб, домлага қаради.

— Сиз кетган куни эртасига Иброҳимовни сиёсий идора турмадан олиб кетибди.

- Қайси Иброҳимов? — деди домла ҳовлиқиб.

- Мавлонқуловнинг иши... Халқ суди Иброҳимов.

- Хуш?

— Кесилган одамни олиб кетишдан... бирон гап борга ухшайди-да.

— Мирза Муҳиддин қаерда?

— Мирза Муҳиддин Аббосхон билан марказга кетган эди.

— Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетишининг маъноси нима?

— Жуда ёмон. Менингча, бу ишнинг тагидан сиёсий идора хабардор бўлган. Бутун воқеа шу Иброҳимов билан очилади. Шунинг учун сиёсий идора унга турмада бирон шикаст етади, деб олиб кетган бўлса керак.

Домла сукутга кетди.

Урта эшик тақиллади. Домла билан Салимхон бирбирига қаради.

Домла чиқди. Эшик қоққан Ёқубжон экан.

— Бунақа бефаҳм бўлманг! — деди домла Ёқубжонга уйга киргандан кейин, — утиринг... Эшик деганинг занжири булади, одам деган шуни шиқирлатади. Наҳот тарс-тарс урса!

— Нима қиласай, — деди Ёқубжон, Салимхоннинг ёнига чўккаласб, — занжирни шиқирлатсан ҳам эртанин тўртта солдатнинг олдига тушамиз, деворни йиқитиб кирсам ҳам...

Домла унга хўмрайиб қаради. Салимхоннинг жаҳли чиқди.

— Ёқубжон, улгундай совуқсиз-да. Бунча совуқ бўлмасангиз!..

— Ҳа, хабарнинг ўзи совуқ бўлса, мен уни қандоқ иситиб айтаман?

— Хуш?

— Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий идора қамабди. Марказдан одам келди!

Домла «жон ука!» деб Ёқубжоннинг елкасини ушлади. Салимхоннинг ранги оппоқ бўлиб кетди-да, деворга сунганича тек қолди.

XXVII

Бу ваҳималардан Саидийнинг хабари йўқ эди, ўша куни домлани қайтиб кўрмади. Домла кечасидаги поезд билан қаёқладир кетибди. Буни эрталаб чой вақтида «булбулигўё» айтди. Саидий чойдан сўнг, анчадан бери тухтаб ётган таржималарни оз бўлса-да юргизиш ниятида иш бўлмасига кирди; эшиқдан кириб стол устидаги

қоғозларга кўзи тушиши билан ўзини ҳаддан ташқари чарчаган, ҳар қандай фикрий ишга иқтидорсиз сезиб бўшашибди ва дераза ёнидаги крэслога ўтириб, папирос чекди. Ҳозир ишлаш эмас, қўлини кўтариб папироснинг кулини қоқиш ҳам малол келар эди.

Саидий бошини орқага ташлаб, қимирламасдан шифтга қараганича ўтириди ва ҳеч нимани ўйламасликка аҳд қилди; қандай қилганда ҳеч нарсани ўйламаслик мумкин эканлигини ўйлаб, шу ондаёқ бу аҳдини бузиб қўйди. Бу уй яна кўп ўйларни эргаштириб келиб, унинг фикрини бутаб юборди. Қулоги жингилаб кетди. Бўталган фикрлар ичida қачондир аллақайси китобда ўқиган шу сатрлар айрилиб турар эди:

Ҳаёт жомин кўтариб юмуқ кўз билан,
Зар қирғоқларга кўз ёши тўкамиз...

Саидий иргиб турди ва буни қайси китобда кўрганини эслашга тиришди, эслади, қидириб шу китобни топди, шеърнинг давомини ўқиди. Шеър қисқа экан. Сунгра яна шу руҳдаги биронта шеър топиб ўқигиси келди. Мундарижадаги сарлавҳалардан шеърнинг руҳини белгилаш қийин, бунинг учун ҳар қайси шеърдан бир-икки мисра ўқиб кўриш керак эди. Ҳозир ўқиши эмас, китобни жўн варақлаш ҳам уни толиқтирас эди. «Тавба, — деди Саидий китобни жавоннинг ичига улоқтириб, — одамлар бунча гапни қаердан топиб ёзар экан!»

Сораҳон кирди. Унинг кўзига Саидий касалдай кўринди.

— Ҳа, нима қилди? — деди Сораҳон оғзидағи сақичини қирсиллатиб.

Саидий анчадан кейин жавоб берди:

— Яшашдан чарчабман...

— Оббо, нима қилибсизки, чарчайсиз... Ётинг, чўзилинг...

«Яшашдан чарчабман» деган сўзга Сораҳоннинг тушунмаслигини Саидий билар эди, аммо бу фикрни унинг фаҳмига яраша сўзлар билан айтишга эринди.

Сораҳон нимадир қидириб уйни икки айланди-да, сақичини яна бир қирсиллатиб чиқиб кетди.

Бу кунни Саидий шундай диққат бўлиб ўтказди, эртаси уйқудан уйғониб анчагача кузини очмай ётди, кузини очганда гул қўйиладиган столча устидаги ўзининг дўпписини кўриб аллақандай бўлиб кетди. Бу ҳис

кишида ҳозиргина қабрга қўйилган одамнинг кийими-ни кўрганда пайдо бўлади.

Сўнгги кунларда уй жиҳозларидан тортиб боғнинг атрофини үраб олган деворларгача Саидийда шу ҳисни пайдо қила бошлади. Кунлар ўтиши билан бу ҳис шунча чуқурлашдики, Саидий ўйда ўтирганида ҳар замон ўзининг тирик эканига шубҳа қиласи эди.

Шундай кунларнинг бирида Саидий, тасодифий равишда ўзининг бемор ётган опаси олдига кириб қолди. Опаси кузда — ёмғирли кунлар бошланиши биланоқ узил-кесил шол бўлиб қолган эди. У бир неча кундан бери кириб ҳол сўрамаган укасини кўриб кўзига ёш олди.

— Раҳимжон, энди нима қилий, худо баҳти қора қилиб яратган экан... бир ишга ярамасам... келинга айтгин, кепак қиздириб берсин... Худо омонатини тезроқ олмайди ҳам...

— Хўп, сенга кепак қиздириб берсин. Сен ўлма. Оёқларинг тузалсин. Куз ёши водийсида истаганингча кез! Наҳот кепак қиздириб беришига ва шу билан оламга бир ҳовуч ёш ортиқроқ тўкилишига қарши бўлсан!

Опа укасининг олдида ҳўнграб йиглаб юборищдан ўзини тийиш билан овора бўлиб, қулогига гап кирмади. Саидий эшиқдан чиқиши биланоқ опасининг илтимосини унугиб, боққа чиқиб кетди ва ҳавонинг совуқлиги, қор учқунлаб туришига қарамай, узоқ айланиб юрди. Бир вақт кўзини очиб қараса каллакланган дарахтга суюниб турибди, лайлаккор ёғяпти.

Саидий сўнгги кунларда одамга қўшилмайдиган, баъзан ўзига ўзи гапирадиган бўлиб қолди. «Булбулигўё» уни жиннига чиқарди. Муродхўжа домла қайтиб келганидан сўнг, Саидий билан озгина ҳамсуҳбат бўлди-да, «булбулигўё»нинг фикрини тасдиқлади: «Бунга жиннилик ота мероси, отаси ҳам жинни бўлиб ўзини осган», деди. Бундан ортиқ сўзлаш ёки Саидий билан яна суҳбат қилиш домланинг юрагига сигмади.

XXVIII

Сўнгги кунларда, «булбулигўё»нинг кўзига Саидийнинг нафас олишидан тортиб то чой ҳўплашигача галати кўрина бошлади: назарида, Саидий кун сайин баттар бўлаётган ва эрта-индин қизига бир шикаст стказадигандай кўринар эди. У ўзидағи бу ваҳимани юз ҳисса ортириб Муродхўжа домлага айтди. Домла Саидийниң

дийни касалхонага юбориш тараддулага тушди ва доктор чақирди.

Орада икки кун ўтгандан кейин портфель кўтарган бир рус хотин келди. Домла уни чақирилган доктор гумон қилиб, иззат-икром билан қарши олди ва жиннелик Саидийга ота мероси эканини тушунтиromoқчи бўлди:

— Папа девона, мама девона. Ўзи девона бўлган чорт... — деди у, хотинни уйга бошлаб. — Ҳар кун қизимкага михлаш беради.

Хотин тушунмади, портфелидан бир қоғозни олиб домлага кўрсатди-да, алланарсалар деди. Домла унинг сўзидан фақат «Тупа, пул» деганинигина англади ва ҳайрон бўлди.

— Тупа йўқ, — деди у, худди соқов билан гапиришаётгандай имо-ишора қилиб. — Тупа кетди. Раҳимжон Саидий девона. Раҳимжон Саидов йигирма олти яшар!

Иккови бир-бирининг муддаосига сира тушунолмади. Ахири хотин ўзбекчалаб тушунтиришга тиришиди:

— Тупа биласан?

— Ҳа, биламан. У кетган. У девона эмас.

— Пул даёшь?

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Э, зачем пул даёшь? — деди ва эшикка қараб бақирди. — Сораҳон, Раҳимжонни айтиб қуй!

Саидий худди неча кун ухламаган кишидай гаранг ҳолда кириб, эшикка яқин ерга ўтириди.

— Бу киши ким ўзи, нима дейди? — деди домла.

Хотин, стол устида турган қоғозни Саидийга кўрсатиб, изоҳ берди:

— Бу киши Тупа исмли хотинни етти йил ишлатган, ҳақ тўлаган эмас. Мен шуни... билгани келдим...

Тупа касалхонага юборилгандан кейин ҳеч ким хабар олмаган, унинг аҳволи жуда оғир бўлганликдан, ўлган гумон қилинган эди. Саидий ҳайрон бўлди.

— Қаерда ҳозир у хотин?

— Бизда. Артс尔да ишлайди...

— Хуш? — деди домла кайфи учиб.

— Тупа етти йиллик ҳақини талаб қилибди. Бу киши шу тўғрида сиз билан сўзлашгани келибдилар.

— Э, унинг бизда қанақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кўчада хор-зор бўлмасин, деб одамгарчилик қилдик. Шуни тушунтирамдингизми?

Сайдий хотин билан икки оғиз сўзлашди-да, домлага қаради.

— Шуни тушунтириш қийин булаётир, — деди.

Домла уйланиб қолди-да, сунгра деди:

— Ахир, ишлаган бўлса, овқат еди. Кийим-кечак қилдик. Касаллигида ишламасдан ётиб еди. Докторга қаратдик. Үзингиз биласиз, кулидан бир иш келмас эди. Хуш, қанча бўлар экан ҳақи?

— Бу кишининг хомаки ҳисобига кура, бир минг икки юз олтмиш сўм бўлар экан. Бунга бошқа чиқимлар кирмас эмиш. Масалан, юз эллик сўмча ижтимоий муҳофазат...

Домла хотинга қаради, сунгра яна Сайдийга ўгирилиб деди:

— Бу қандоқ бўлди, Раҳимжон? Айтишидан, бир ярим минг сўм чиқадиган кўринади. Шу кишининг ўзларини хурсанд қилсак... бир эвини қилиб юбормасмикинлар? Бир қўйнига қўл солиб кўринг-чи... Неча пул берсак шу ишни бости-бости қиласр экан?

Сайдий домланинг сўзини таржима қилган эди, хотин индамай урнидан турди-ю, жунаб қолди. Сайдий ўз бўлмасига чиқиб кетди. Домла ўзи ёлғиз қолиб, янги план тузди: Тўпага икки йиллик ҳақ тўлайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Сайдийнинг бўйнига афдаради, «Мен ишлатганим йўқ, Сайдий ишлатган» дейди. Зўр келса иш судга тушар. Жавобгар — Сайдий бўлса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмаса керак.

Домла шу билан ўзига тасалли бериб, кечқурун навбатдаги гап мажлисига кетди.

Сайдий одатдагича ўз уйида креслода ўтирап эди.

«Булбулигүё» кирди. Сайдий ҳозир олдига бирор киришини шунча хоҳламас эдики, «булбулигүё» кириши билан бутун танига бир оғриқ киргандай бўлди.

— Ҳалиги хотин нимага келган экан, — деди «булбулигүё», — домлангиз айтмадилар, сўрай десам, феъллари айниб турган эди, қўрқдим...

Сайдий гапни чузилмайдиган қилишга тиришди:

— Домладан озгина қарзи бор экан, шуни ваъда қилган кунига беролмайдиган булиб, узр сўрагани келибди.

«Булбулигүё» бундан хотиржам бўлди-да, озгина туриб, яна деди:

— Бўрон қўзғалди. Айвончанинг тунукасини шамол

кўтарди шекилли, тарақлаяпти. Шунга бир нарса бостириб қўйилмаса...

«Булбулигўё» анча кутди ҳамки, Сайдий жавоб бермади, сўнгра, дўнғиллаб, эшикни қаттиқ ёпди-да, чиқиб кетди. Сайдий худди кўзига тушиб азоб бераётган қум донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан, — деди орқасига суюниб, кўзини юмиб. — Томнинг тунукаси нима экан, замона бурони бутун мамлакатни кўтариб тарақлаётитпи-ку! Қўй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганим!»

Сайдийнинг кўзи ялт этиб очилди. У илгарилар ҳам бир неча мартаба узини ўлдирмоқчи бўлган, аммо шу фикр бошига келганда кўнгли ҳамиша иккига бўлиниб, бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қиласа, иккинчиси «Сен ҳаёт жомини энди қўлингга олдинг, ҳали лаззатини билмайсан, тўхта!» дер эди. Бироқ бу сафар кўнглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди.

Сайдийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Сайдий ўрнидан туриб чироқни ёқди, нари-бери юрди, яна ўтирди, кўзини юмди. Унинг кўнгли бир бутун булиб пичирлади: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг, шунаقا, ичган сайин тагидан тахири чиқа беради. Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувгин ейсан. Асалдан тортиб мойгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томогингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Сайдий кўзларини катта очди, қаршисидаги зарҳал рамкали каттакон тошойнага тикилди: ойна кўзига, негадир, ниҳоятда чиройли, жуда кўп одамлар орзу қилган, кўз тиккан бир нарса булиб куринди. Сайдий секин ўрнидан турди, ашаддий душманга орқадан пи-чоқ урмоқчи бўлгандай бир ҳаракат билан қўл узатиб, столчадан гул қўйиладиган хрусталь вазани олди-ю, кулочкаш қилиб, ойнанинг қоқ ўртасига урди. Ойна чилпарчин булиб тўкилди, унинг бир неча синик парчаси рамкада осилиб қолди.

Сайдий ташқарига чиқди.

Бутун қийинчиллик ўрнидан туришда бўлди. Турганидан сўнг эшикга чиққанини узи ҳам билмай қолди.

Қаттиқ шамол. Аллақайси томнинг тунукаси тарақ-

лайди. Кўз очгани қўймайдиган қор, осмондан тушастирми, ердан кўтариластирми — билиб бўлмайди. Ҳамма ёқ қоп-қоронги.

Саидий зинадан тушастиб йиқилди. Ўрнидан туриб ҳул қули билан темир панжарани ушлаган эди, панжара қулига ёпишди. Қулини зўр билан ажратиб олди-да, тиззадан қор кечиб эшикга томон йўналди. Опаси ётган пастак уччанинг қор билан қопланган кичкина деразасидан хира шуъла тушар ва элас-элас инқилаган товуш эшитилар эди. Саидий ўтиб кетди. Кучага чиқди. Катта йўлнинг ўртасидан чорраҳага томон юрди. Қаршисидан эсаётган шамол, кўз очгани қўймаган қорда, у худди сув остида юргандай қийинчилик билан қадам ташлаб борар эди. Чорраҳа ўртасидаги чироғнинг хира шуъласи доирасига кирганида кимдир «Четлан» деб қичқирди. У кузини очиб олга қаради. Чироғ остида тўрт киши қатор келар, буларнинг ҳаммаси қизил аскарлар булиб, орада Муродхўжа домла ҳам бор эди. Ўтиб кетишди. Саидий яна йўлга тушди, ва орқасига қайрилиб ҳам қарамади. Унинг кўнгли «оламда сенга тааллуқли ҳеч нарса қолгани йўқ, кетавср» дср эди.

Кетаверди.

Шаҳардан ўтиб кетаётганида яна бир тўп қизил аскарлар учради. Буларнинг ичида Ёқубжон бор эди.

Саидий йўлда давом этди. У, улим хавфидан қочганида ҳам бунчалик тез юрмаган. Аммо қанча тез юрса ҳам, худди тушида юргургандай йўли кўпаймас эди. Аввал шаҳарни, сўнгра дараҳтлар билан чипорланган далани кетда қолдириб, даштга чиққанидан сўнг ростдан ҳам йўли кўпаймади, чунки совукдан караҳт бўлиб қолган оёқларини кўтариб босиш кўп қийин эди. Бутун куч ва иродасини сарф қилгани икки соат ичида у юз, юз эллик метрча масофани зўрга босди. Иродаси уни олга, алла қандай бир куч орқага тортар эди. Йиқилди. Ўрнидан турмақчи бўлган эди, ўзини оёқ узра ололмади. Сунгра эмаклаб юрушга ҳаракат қилди. Шамол ҳар хуруж қилганда у қорга кўмулар ва талай вақтдан кейин, сув босган ердан чиққан бузоқ бошидай судралиб чиқар эди.

Бораётган сри — дарё яна ярим чақирим нарида булиб, ўзининг ҳайқириги билан бўронли тунни ваҳималарга тўлдуар эди.

Саидий яна бир неча қадам судралганидан кейин қулларида ҳам караҳтлик сезди, ортиқ қимирилолмай қолди. Қор кўма бошлиди.

Сайдий бошини силкиб кўтарди, кўзларини каттакатта очиб олга қаради. Унинг қаршисида, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловуллаб ёнар эди. Бундан бир неча дақиқа илгари шамол, қор ва қоронгуликдан иборат бўлиб кўринган олам энди кўз ўнгидан йўқолди-ю фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловуллаб алангаси тебраниб ёнар эди. Сайдий гулханга томон интилиб талпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг кўз ўнгидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гулхан ловиллаб, учкунлар сочиб ёнмоқда. Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адаблик, водийга солинадиган қаср ва қасрнинг устида ҳилпираб турган қўк байроқ сингари узоқда бир сароб бўлиб қолди. Сайдий ўзини қор кўмаётганини, оёғидан бошланган карахтлик аста-секин бошигача етганини аник билди ва ҳушидан кетди.

1930-1934 йиллар

ИЛҲОМ ТУЛА ИЖОД УЧУН

Қуёш, ҳаво, ер, сув барча жонивор ва кўқатларга озуқа берганидек, ҳалқ ҳаётини ёзувчига илҳом беради. Ёзувчи қанчалик истеъдодли, унинг қалам тутган қўли қанчалик тажрибали бўлса, ҳалқ ундан шунчалик чукурроқ миннатдор бўлади, унинг ижодини, умуман, адабиётни шунчалик чукурроқ ҳурмат қиласди.

Ёзувчининг вазифаси гўзаллик яратишдир. Бу нарса ҳаётни қалб кўзи билан кўрган, илҳомланган ёзувчигагина мусассар бўлади. Ҳар қандоқ ёзувчи учун ҳам маҳоратнинг ибтидоси илҳомдир.

Соч-соқоли оппоқ чол армиядан қайтган йигитга билим олиш яхши нарса эканини тушунтириб, ниҳоят, уни ўқигани рози қилганлиги тасвиirlangan асар, яна «шъерий роман»нинг бизнинг кунларда пайдо булиши, албатта, кулгили бир ҳол. Республикаизда Қирқقا яқин олий ўқув юрти бўлса, ҳар кузда илм талаб ёшлардан бир ўринга ўнлаб ариза тушса... Ёзувчи бу ҳолга қайси кўз билан қарагану, «шъерий роман» ёзгани унга нима илҳом берган, деб уйлайсиз?

Чинакам бадиий адабиётни илҳомсиз яратиб булмайди. Буни ҳамма билади, лекин бу ҳақиқатни қанчалик кўп эслатилса, шунчалик яхши.

Бизда ҳиссиз ёзилган, нуқул ақл сотадиган, китобхонни адабиётдан бездирадиган совуқ китоблар оз эмас. Бу хилдаги китоблар китобхонга бир нима бериш ўрнига ўз авторининг шармандасини чиқаради: модомики, ёзувчи воқелиқдан илҳом олмаган экан, модомики, воқеаларнинг моҳиятини, одамларнинг дилини англамаган экан, бу ҳол унинг ҳаётга лоқайд қараганини, ички дарддан маҳрум, бефаросат ва шапқур эканини

Ушбу мақола бевосита бадиий ижодга таааллуқлиги туфайли танланди. (*Муж.*)

кўрсатади. Ёзувчи китобни илҳом ўти билан аланга олдирмаса, китобхоннинг қалбига ўт ёқолмайди. Китоб китобхоннинг қалбидаги эзгуликка оташин мұхаббат, қа боҳатта омонсиз нафрат уйғотмаса, ўқувчини мафтун қиладиган фазилатдан маҳрум бўлади.

Масалан, мана шундай ҳикоя ёзган ёзувчига нима илҳом берди экан: онгли паҳтакор чол ўғлига гўзани сугориб қўйишни буюради. Онгсиз ўғил кинога кетади, гўзани сув босади. Чол ўғлини ўтқазиб қўйиб, агротехникикадан лекция ўқийди. Шу билан ёзувчи китобхонга агротехникадан таълим беради.

Яна бир ҳикоя, қаттиқ жанг пайтида бир ўлимдан қолган танқист жангдан кейин танқдан чиқа солиб ёрига хат ёзади: «Комсомол мажлисида мени танқид қилганинг эсингдами? Ўшандада мен сенинг танқидининг нотўғри тушунган эканман, мени кечир».

Заруратсиз, ички дардсиз, эҳтиорссиз ёзилган асар улиқ бўлади. Бундоқ асарга ҳеч қанақа гоя, мұхим мавзу жон киргизолмайди.

Китобларимизнинг мазмундор булиши ҳақида қўп ўйлаб, яхши иш қилаётibмиз, лекин ўқиб бўлмайдиган, китобхоннинг нафасини қайтарадиган китобларнинг мазмунидан фойда йўқ эканини баъзан унутиб қўйганимиз чакки бўляпти. Бу ҳол китобхонни бемаза олдиқочди китобларга ошна қилиб қўяди. Китобларимизнинг ўқишли булиши жiddий ётибор талаб қиладиган масаладир. Китоб мазмундор бўлса бас, ўқишли булиши шарт эмас, дейдиган ёзувчи — ё адабиётнинг ролини тушунмайди ёки ўқишли китоб ёзиш қўлидан келмайди.

Рус ва жаҳон адабиёти классикларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларнинг дунёни забт қилганларига бирдан-бир сабаб — китобларининг ўқишли бўлганлиги эмасми?

Китобнинг шавқ билан ўқилиши унинг латофатларидан биридир. Албатта, гўзаллик ҳам ҳар хил бўлади: кечаси қоп-қора осмонда оловли из қолдириб учган юлдуз ҳам гўзал, кундузи гулдан-гулга қўниб юрган капалак ҳам гўзал. Учган юлдузнинг гўзаллиги бирлаҳзалик — бебақо гўзаллик, гулдан-гулга ҳаёт ташиб юрган капалакнинг гўзаллиги адабий гўзалликдир. Биз адабий гўзаллик яратишга ҳаракат қилишимиз керак.

Бунинг учун воқеликни чуқур ўрганиш, ундан илҳомланишдан ташқари маҳорат ҳам керак: сюжетни яратади, композициянинг жўн ва чиройли, порт-

ретнинг психологик нозик ва яққол чиқишига эришиш, тилни яхши билиш зарур.

Бизда сюжет маданияти, сюжетни тузиш санъати оқсаб қоляпти. Бир қолипдан кўчган, сюжет жиҳатидан эгизак асарлар кўпайиб кетяпти. Тўгрисини айтганда, бир хил схема асосида ёзилган ҳикоя, повесть, ёстиқдай келадиган романни ўқиб хижолат бўлади, киши. Асар замонавий мавзуда, замонавий бўлганда ҳам «майдада» эмас, «йирик» мавзуда ёзилган, қаҳрамон одамларга меҳрибон, ҳассос бир ўртоқ, ишлаб чиқариш нормасини 100-200 процент бажаради, ишдан кейин романлар ўқиб, ўзининг маданий савиясини оширади; қабр устида нутқ сўзлаб, марҳум бажармай кетган ишларни бажаришга сўз беради; тўйни ишлаб чиқариш кенгашига айлантириб, режалар, қўшимча мажбуриятлар тўгрисида гапиради. Одамлар унинг сўзларини жон қулоги билан тинглашади... Қаҳрамон қиз бўлса яна ҳам ижобийроқ бўлади: хуштори олдига бестўхтов «қўриқ ерга кетамиз», деган талабни қуяди. Баҳс-мунозара асарнинг конфликтини ташкил этади-да, бирон уч ойдан кейин қиз снгиб чиқади. Ундан кейин қарабсизки, олам гулистон: қўриқ ер, трактор, баҳтли ҳаёт, меҳнат зафарлари, орден ва медаллар...

Бу, эҳтимол, дагалроқ схемалар, баъзи бир одамларнинг нафсониятига тегар, лекин сюжети ўлардай бачканга, сийқа булган китоблар оз эмас. Схемадан иборат сюжет, санъат ўрнига косибчилик — шубҳасиз, инсоний туйгулардан ва замонавий тафаккурдан маҳрум бўлган қонсиз, җонсиз суратларни вужудга келтиради, ёзувчи психологик портрет чизищдан ожиз эканини кўрсатади. Бу соҳада кўп ва қунт билан меҳнат қилишимиз керак.

Биз кўпинча замондош қаҳрамонларимизнинг характерини қашшоқлаштираётганимиз, қаҳрамонларимиз баланд парвоз қиласлиги, жасорат ва эҳтиросдан маҳрум экани тўгрисида ҳақли таъналар эшигтамиз. Ҳаётда оддий одамларнинг ўрни, фикр-туйгуларнинг заифлигини кўрсатувчи минглаб мисолларни кўришимиз мумкин.

Психологизм — кишиларнинг ички дунёсига, уларнинг латиф-зариф томонлари ва гузаллигига яхши эътибор қилиш тўгрисида жиддий уйлаб кўриш фурсати етди. Бу ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳатидир.

Китобни бадиий қилиб, маҳорат билан ёзиш — ижодий жасорат кўрсатиш демакдир. Биз ижодий жасорат деган гапни жуда кам ва тортиниб тилга оламиз. Бу

тўғрида тортинмасдан, баланд овоз билан гапириш керак. Чинакам бадий асар яратиш — бор кучини, бутун илҳом ва қобилиятини сарф қилиш демақдир. Санъатнинг тамал қонуни, касб-коримизнинг талаби шудир. Буни, хусусан, ёшларга қайта-қайта писандада қилишдан эринмаслик керак.

Афсуски, ёшларимизнинг иккинчи, учинчи китоблари биринчи китоб даражасидан кўпинча пастроқ бўлади. Биринчи китоб — одатда авторни бетоқат қилган таассуротларнинг шиддатли тазиёки остида ёзилади. Ёш ёзувчи биринчи китобга бутун ҳаёт тажрибасини, илҳомини сарф қиласди-да, янги таассуротлар тўпламасдан, маҳоратни оширмасдан туриб, иккинчи китобни ёзишга киришади. Натижада, ёзувчининг маҳорати ўсиш ўрнига пасайган булиб чиқади. Биз ёзувчининг иккинчи китоби биринчидан, ўнинчи китоби тўққизинчидан яхшироқ булиши учун курашишимиз керак. Бунга эришиш учун танқидчиларимизнинг ёрдамига муҳтожмиз.

Ёзувчи маҳоратини ошириш керак деймизу, бу масалани диққат марказига қўймаймиз. Марказий журналлар бу ҳақда онда-сонда гапиради-ю, лекин республика матбуоти бу ҳақда чандон жон куйдирмайди.

Яроқсизлиги кўриниб турган асарларни танқидчилар ҳимоя қилишдек иллатга барҳам бериш вақти етди. Баъзи бир танқидчиларга китоб муҳим мавзуни кутарса бас. Бу хилдаги танқидчилар мавзу деб, китобхонни эсдан чиқариб қўйишиади, ёзувчи китобхонни хурмат қилиши керак эканига эътибор қилишмайди. Менимча танқид аввалбоши китоб китобхонга манзур бўлдими, манзур бўлса, нимаси манзур бўлди-ю, манзур бўлмаса, нимаси манзур бўлмади — мана шунга қизиқиши керак. Бу нарса танқидчиларга шакл ва мундарижа тўгрисидаги назарий масалани амалда яхшироқ ҳал қилишга ёрдам беради.

Одамларни, хусусан, ёшларни тарбиялашда бизнинг зиммамизга жуда катта вазифалар юкланган. Бу вазифаларни бажариш учун ҳаётни пишиқ ўрганишимиз, гўзалликка мафтун бўлишимиз, китобхонни мафтун қиласдиган асарлар яратишими, бунинг учун илҳом тўла ижод қилишимиз керак.

1959 йил

«САРОБ»НИНГ УТМИШИ ВА БУГУНИ

«Сароб» романни ҳаётнинг мураккаб даври — уттизинчи йилларнинг бошларида яратилган. У яратилиши билан фақат китобхоннингина эмас, балки расмий ташкилотларнинг ҳам эътиборини узига жалб қилди. Уша кезлари яратилган «Кечва ва қундуз», «Куллар» романлари, «Обид кетмон» қиссаси қаторида мукофотга сазовор ҳам бўлди. Газета ва журналларда асар ҳақида тақризлар, мақолалар эълон қилинди. Уларнинг баъзилари асарни юқори баҳоладилар. Бироқ уттизинчи йилларнинг иккинчи яримларига келиб «Сароб» ҳақида мафкуравий жиҳатдан кескин танқидий фикрлар айтила бошлиди. Расмий равишда мунаққидлар уни «янги тузум»га хос ижобий кучларни мэнсимаслика ва синфий душманларни, яъни миллатчиларни ташвиқ қилувчи асар сифатида айбладилар. Мафкуравий яккаҳокимлик авжига чиқиб бораётган бу пайтларда «Сароб» зарарли асар деб эълон қилинди. Абдулла Қодирий романлари қаторида қатагонга учради. Узоқ вақтлар мунаққидлар уни тилга олмадилар. Қайта нашр ҳам қилинмади. Асар деярли узбек романчилити сафидан учирилган эди.

Эллигинчи йилларнинг иккинчи ярмида Сталин шахсига сигиниш оқибатлари фош қилинди ва мафкура жабҳасида илиқлик пайдо бўлди. Абдулла Қодирий расмий равишда оқланди. Унинг роман ва қиссалари қайта чоп қилинадиган бўлди. Навбат «Сароб»га ҳам келиб етди. Абдулла Қаҳдор «Сароб»ни қайта таҳrir қилди ва шу йусинда асар иккинчи марта ёргу дунёни курди. Бироқ Қодирий шахсияти тұла оқлангани билан унинг асарлари ҳали тұла оқланмаганидек, мунаққидлар «Сароб» романидан ҳам мафкуравий камчиликлар излашни давом қилдирдилар. Давр янги бўлса ҳам, айномалар эскича эди.

Мана, мунаққидчилигимиздаги уша даврга хос фикрлардан бири: «Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши олиб борган курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишда, жамиятимизда салбий ҳодисаларни йүқотишида совет кишиларининг құрсағтан жонбозликлари, қаҳрамонона курашлари ижобий шахсларда тұла мужассамлаштирилганда, асар, шубҳасиз, ютган бўлар эди».

Дарҳақиқат асарнинг бош қаҳрамони уша давр тушунчасидаги ижобий қаҳрамонлардан узоқлашиб, яна уша давр тушунчасидаги «миллатчи»ларга яқинлашгандек бўлади.

Бу хилда фикр юритиш асар яратилган даврда ёзувчи имкониятларининг қай даражада чекланганлигини англамаслик оқибати эди. Мунаққидлар талаб қилганидек, Саидий Эҳсон ва Кенжалар томонда қолиб кетса, асар олдига қўйилган мақсад амалга ошмай қоларди. Бугунги мустақилик даврида биз ҳам уни етарли даражада қадрламаган бўлардик. Борди-ю қаҳрамон тұла равища ватанпарварлар томонига утиб бирор ишни бошқарган булса, асар ёрут дунё юзини кўрмасди. Бирор тасодиф туфайли роман чои этиб қолинса Қаҳҳорга берилган жазо Қодирийниги нисбатан ҳам оғирроқ бўларди. Шу сабабдан Абдулла Қаҳҳор замон имконият берадиган йўлни танлади.

Ёзувчи ўз гоясига мос келадиган қаҳрамонни танлади. У изланувчан шахс, бироқ излана туриб, тез-тез адашади. Аксарият ҳолларда аросатда қолади. Баъзан худбинлик кайфиятига берилади, оғоччилик ҳам унинг характеристига ёт эмас.

Талабалик чоғларида икки ёш — Саидий ва Мунисхонлар бир-бирларига кўнгил қўядилар. Бироқ Саидийнинг Мунисхонга муносабати гайритабиий, фақат худбин шахсларга хос хислатdir. У Мунисхонга нисбатан уйлайди: қизнинг бошига бирор мушкул иш тушса-ю, уни кутқариб қолувчи фақат узи, яъни Саидий бўлса. Бироқ бундай ҳол рўй беравермайди. Бора-бора уларнинг орасидаги муносабат совиди. Мунисхон Саидийдан узоқлашади. Саидий илгари гузал ва латофатли булиб кўринган Мунисхондан камчиликлар излайди ва топғандек булади. Уз характер хислатлари билан Мунисхон ҳам Саидийга муносиб. Ундан узоқлашиб, акаси Салимхоннинг тавсияси билан «нимжон хотинчалиш» Мухторхонга кўнгил қўяди ва камчиликларидан куз юмиб, ундан фазилат излай бошлайди.

Масаланинг шу тарзда қўйилишида ҳам замон нафаси бор эди. Биринчиси ўз муҳаббати йўлида қатъий туролмайди, иккинчиси муҳаббатдан осонгина воз кечиб узига номуносиб бир одам билан ҳаёт қуришга рози. Асрлар оша одат тусига кириб қолган анъаналаримиз бузилган, «ялти»лари ҳали аниқ бир йулга тушмагани. Замон алғов-далғов. Бундай пайтларда одамлар орасида анъанавий муносабатлар бузилади албатта.

Саидий иззатталаб шахс. Ҳаётининг илк босқичларида Саидий уша давр тушуниаси билан айтганды ижобий қаҳрамон деб аталувчи Эҳсон, Шариф ва Кенжалар билан яқин булади. Аслида улар носамимий одамлар эмас. Саидийга муносабати холис ва хайриҳо. Бироқ унда бор бўлган фазилатларни сунъий равища кўкларга кутариб мақтайвериши лозим кўрмайдилар. Шу боисдан Саидий улардан ҳам узоқлашади.

Саидий, эҳтимол, Эҳсонларга хос андозавозликтан қочмоқчи бўлгандир. Бироқ ёзувчи бу ҳақда бирор нарса демайди. Китобхон тахмин қиласди, холос.

Саидий ёзувчи бўлмоқчи. Жилд-жилд китоблар ёзиб, номи оғизлардан-оғизларга утиб, машҳур адаб даражасига кутарилмоқчи. Афсуски, унинг бу йўлдаги хатти-ҳаракатлари ҳам ўз характер талабларига мос. У бу шуҳратли амалга ўз иқтидори ва меҳнати билан эришишни уйламайди. Балки, унинг назарида, кимдандир мадад булиши керак. Мададкор ҳам топилгандек булади. Бу Саидийга

бообру бўлиб кўринган зиёлисифат одам Аббосхон эди. «Умуман, киниларда бирон санъатга қобилият, уқув бўлади, аммо бу билангина кини ўша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизиш керак».

«Аллақандай қудратли дори»га умидворлик уни ўша давр тушунчasi билан айтганда «миллатчилаr» гуруҳи орасида эътиборли Аббосхон билан яқинлаштириб қўйди. Аббосхон билан яқинлик уни Муродхўжа домла ва Салимхонлар гуруҳига олиб бориб bogлади. Шу билан Саидий Шариф ва Эҳсонлар билан орани тамом узди ва Аббосхонлар гуруҳига келиб қўшилди.

Давр «доҳийчилик» даври эди. Саидий Аббосхонлар гуруҳига қўшилдим дегунча фаол ҳаракатга тушди. Бу уринда ҳам уйлаб куриш керак бўлган гап борга уҳшайди. «Сароб» битилиган даврда иккита «доҳий» — Ленин ва Сталинларга сажда қиласидик. Адабиётнинг ҳам уз «доҳий»си бор эди. Бу Максим Горький эди. Унинг Ленин, Сталинлар билан тушган расмининг кенг тарқалиши бежиз эмас эди. Ўзбек адабиётида ҳам «доҳийча»лар бўлиши табиий тушуниларди. Саидий назарида шундай «доҳий»чалардан бири Аббосхон эди. Бунинг учун унда асос ҳам бор эди. Адабиёт ишига қизиқувчилар Аббосхон атрофида гирди-капалак, доим кимлардир ундан маслаҳат олади, кимлардир хат ёзib ундан жавоб кутади. Саидий ҳам шулар қаторида эди. У мақсад сари шошилди, «қаҳрамонлик» курсатмоқчи бўлди. Нималардадир биринчи уринга чиқиб олиб, атрофдагиларни узига қаратмоқчи бўлди. Бироқ Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домлалар уз соҳаларининг корчалонлари эканлигини англашга фаросати етавермади. Ҳали Аббосхонлар гуруҳининг сир-асрори билан тула танишиб улгурмасданоқ Саидий уларга сабоқ бермоқчи — узилган занжирни қайта улаш учун қудратли ташкилот зарур экани ҳақида кўйиниб гапирадиган ва уз таклифларини олга сурадиган бўлиб қолди. Ва бу ташкилотга раҳбарлик қилиши узига муносиб эканлигини билдиришдан ҳам қайтмади. Бироқ кейинчалик Саидийга маълум булдики, бундай ташкилот мавжуд ва унинг «доҳий»лари ҳам бор. Буни англаган Саидийнинг ҳафсаласи пир ва уз олдига қўйган «улуг» вазифани адо этолмаган шахс ҳолатига тушиб қолади.

Саидий бамисоли қўгириюқ. Уни замон ҳар хил кўйга солар, ҳар хил йулга бошлар эди. Бироқ бироргасида у уз истак-орзууларига эришаолмасди.

Саидийнинг «доҳий»лик орзуси қай даражада пучга чиқса, унинг бошқа орзу-истаклари ҳам шу тарзда пучга чиқаверади. Мана унинг хаёлидан утиб юрган орзу-истакларидан бири:

«... У оламишумул ёзувчи; америкалик машхур муҳаррир сингари ҳар куни бир стүнлик нарса ёзив, йилига ун минг олтин маоп олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради...»

Бу ҳавои орзу уни ўша даврнинг бадавлат одамларидан бўлган Муродхўжа домла хонадонига яқинлаштиради.

Домланинг битгаю-битта қиз фарзанди бор — Сораҳон. Домла хонадони билан яқинлашганидан кейин Саидий Сораҳондан умидвор бўлади. Домла ҳам булга тарафдор. Саидий қай даражада худбин бўлмасин, унинг орзу-истакларининг барбод бўлаверипшида роман яратилиган даврдаги диққинафас ҳаётнинг таъсири йўқ эмас.

Саидийдаги кейинги дикқинафаслик Сораҳон образи билан боғлиқ.

Сораҳон Мунисхонга нисбатан ута хунук қиз. Мунисхондан воз кечиш учун Саидий ундан салбий хислатлар излади. Унинг барча фазилатлари Саидийга аста-секин камчилик булиб кўринаверди. Сораҳоннинг камчиликлари эса аста-секин фазилат булиб намоен була бошлади.

Адиб Сораҳон шахсига тегишли хислатларни шундай маҳорат билан чизадики, булар фақат Абдулла Қаҳҳор қаламигагина мансуб булиши мумкин.

«Сораҳон — энг ориқ қизларга қараганды ҳам ориқ, шунинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади, юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандек туюлади: шундан узи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олга ташлаброқ юради. Кўк қарғашоҳи қўйлакининг кенг этаги остидан чиққан сава чуп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кўк томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озигина пастга тушиб турадиган икки ўрим қора, зотли сигирнинг думи сингари қўнғироқ соchlари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкасига ташлашга мажбур қилмаса, орқадан курган киши Сораҳонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қиласди... Сораҳон қорачадан келган, кулгандада... юпқа лабларини қимтиб, юқоридағи лабини қутариброқ турган ўгри тишини кўрсатмасликка тиришиади: гапирганды ҳам шундай; қандай кайфиятда ва қандай қаттиқ гапирмасин, юпқа лаблари худди пичирлагандай ҳаракат қиласди. Учли пешонасининг ўртасидан фарқ очилиб, жингалак сочи қошларига тегай-тегай деб, кулоқлари орқасига ўтиб кеттан. Аччиги келганда қошининг бири паст, бири баланд булиб, кичкина кузларининг ости пирпираб учади ва кичкина, ута кўринарли даражада юпқа бурнидан унча-мунча бор қон ҳам қочади, тешиклари керилади».

Маънавий хунуклик Сораҳон кўринишидаги хунуклиқда ҳам ошиб тушади. У на рўзгор учун, на жамият учун бирор иш билан банд. Баъзи қилиқлари эса эси паст болаларнинг ҳаракатини эслатади.

Буларда ҳам узига хос маъно бор. «Ўлганнинг устига тепган» деганиларидек ижтимоий фаолиятда иши унг келавермаган Саидийнинг оиласи ҳаётда ҳам ишлари чапнасидан келади. Бу билан Саидий образига бериладиган бўеқ қуюқлаштирилади, китобхонда унга нисбатан ачиниш хисси уйгонади. Бунинг устига, Муродхужа домла анойилардан эмас. Бошқалар учун ўтмас чақадек булиб қолган қизига харидор топилди. Шунга қаноат ҳосил қилиб, бир меъерда яшайвериши мумкин эди. Бироқ унга куёвдан кура пултопар керак. У Саидий топғанларини тортиб олар, ҳатто пулни кўпроқ ишласин маъносида ошна-оғайниларини ишга солиб, Саидийга янги-янги ишлар — таржимонликми, уқитувчиликми топар ва Саидийни кечаю-кундуз иш билан банд булиб, пул топишга мажбур қиласди. Орзу-ҳавасларда охирги илинж домла оиласи эди. Пул топиш билан банд бўлган Саидийнинг энди улар ҳақида уйлашга вақти ҳам қолмади.

Муродхужа домланинг тўймас нафси, Сораҳоннинг бемаъни қилиқлари Саидий учун орзу-ҳавасларнинг барбод бўлишидаги охирги нуқта бўлди. Маънавий жиҳатдан унинг ҳаётини охирлаб борарди.

Саидий қулай шарт-шароитда яшаб, уз умрини ўтказавериши мумкин эди. Бироқ ижтимоий мұхит, уша даврга хос алғов-далғовлар уни шахс сифатида, жамият аъзоси сифатида емирди. Бу ҳол ҳам сүзсиз китобхонда ачиниш ҳиссими үйготади. Саидийнинг қисмати ҳали адабиётимизда акс этмаган фожеа эди.

Шоир суzlари билан айтганда «туғилмасдан бүгилган, бүгилиб қайта туғилган» «Сароб» қайта қуриш деб атап миши даврга келиб, яна баъзи мунаққидлар томонидан қаттиқ танқид остига олинди. Бу хилдаги мунаққидлар иккита сабаб курсатдилар. Булардан биринчиси кучирмачилик эди. Гүе Абдулла Қаҳҳор ўттизинчи йилларда эълон қилинган қосимовчилар суд материалларидан фойдаланган, бу китобнинг баъзи жойларини айнан кўчирган. Шу асосда китобхонлар орасида шов-шув бўладиган мақолалар эълон қилинди.

Ёзурчи асар яратиш жараённида ёзма ва оғзаки манбалардан, ҳатто оддий латифалардан ҳам фойдаланиб, юқори савиядаги бадий асар яратавериши мумкин. Зарур пайтда манбалардан баъзи жумлалар утиб ҳам қолади. Бу айб ҳисобланмайди. Агар буни айб ҳисоблайдиган бўлсан, жаҳон адабиёти ҳазинасидағи адабиётнинг ярмидан воз кечишига тутри келади.

«Сароб» танқидчиларининг иккинчи важи шу бўлдикি, Саидий миллатчилар сафига қўшилди. Шундай қараганды бу гапда жон борга ушайди. Бироқ асар тўқимасини чуқурроқ таҳлил қилиб кўрсан, бошқача хуросага келамиз.

Аввало «миллатчи» деган сўзнинг узи баҳслидир. «Миллатчи»лик юқорида назарда туғилган мунаққидлар тушунгандек мутлоқ ижобий ҳодиса эмас. «Миллатчи» сузи фақат битта — уз миллатнинг манфатини кўзлаб, бошқа миллатнинг манфаатини ўйламайдиган, назар-писанд қўлмайдиган шахсларга хос ҳусусиятлардир. Мустақил яхлит миллатлар булишига қарамасдан бир давлат була туриб миллатчилик сиёсатини юритиш заарлидир. Туғрироғи, бу мунаққидлар ишлатган «миллатчи» тушунчасининг урнига ҳалқпарвар, ҳатто миллатпарвар, миллатсевар атамаларини ишлатиш урнили бўлар эди. Саидий бориб қўшилган гуруҳ аъзолари агар миллатчи бўлсалар, у ҳолда буни соғ ижобий воқеа деб ҳисоблаш тўғри эмас.

Бу масаланинг бошқа бир томонини ҳам ҳисобга олиш керак. Ўзларини миллатчи деб атаган гуруҳ — Аббосхон, Салимхон, Муродхужа домлалар Саидийни бу гуруҳга фойдаси тегадиган зўр шахс ҳисобламайдилар ҳам. Назаримизда, унинг характеридаги манфаатпастлар, ортиқча даъватлар уларнинг гуруҳига маъқул келавермайди. Шу сабабдан унга бирор мұхимроқ вазифа ёки тошшириқ бериб, ундан фойдаланиш учун ҳаракат ҳам қўлмайдилар. Уларнинг назарида Саидий фақат «эрғашувчи»гина холос. Уз навбатида бу ҳол Саидийга ҳам таъсир қиласди. Шундай бир вазият юзага келадики, Саидий гүе ҳаётининг даресида оқиб бораётган бир кимса. У узини бир қирғоққа олади, бироқ бу қирғоқ унинг манфаатларини қониқтиравермайди; иккинчи қирғоққа оғади. Унда ҳам иши ўнг келавермайди, ният қўлган орзу-истаклари амалга ошавермайди. Шу сабабдан Саидий узини ҳаёт даресининг гирдобига уради ва ҳаётини якупланган ҳисоблайди.

Унинг назарида ҳамманинг иши ўнг келадиу, фақат унинг

ишилари истаган йўлига тушавермайди. Бу ҳол унда салбий шиддат ҳиссисини уйғотади. Узини нобуд қиласди. Шу билан роман якуланади.

Саидий маълум даражада XIX аср рус адабиётида яратилган «ортиқча кинилар» образини эслатади. Бироқ жамият тазийкиши боидаи утказинида Саидий қисмати уларницидан оғирроқ.

Шундай экан, «Сароб»ни гоҳ у тарзда, гоҳ бу тарзда қувгин қиласвериш, уни ҳар мақомда танқид қилиб, четта суриб қуявериш түгри булармикн?! Бизнинг назаримизда «Сароб» бадиият жиҳатдан китобхонда завқ уйғотадиган, мазмун жиҳатдан сабоқ буладиган, ибрат булиб хизмат қиласаларни акс эттирган роман сифатида қолади ва кейин ҳам уни китобхонлар севиб ўқиёди.

МАТЕҚУБ ҚУШЖНОВ.

**«XX ACP ЎЗБЕК РОМАНИ»
ТУРКУМИ**

АБДУЛЛА ҚАҲХОР

САРОБ

Роман

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент—1995**

K

Мұхаррирлар *Ш. Эргашева, Г. Зокирова.*
Безаклар *М. Самойловники.*
Бадий мұхаррир *М. Айламов.*
Техник мұхаррир *Е. Лукъянова.*
Мусақхидлар *Ү Мадаминова, З. Салихова.*

Теришга берилди 20.02.95. Босишига рухсат этилди 20.09.95.
Бичими 84Х108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоги 12,6. Нашрист ҳисоб табоги 13,9. Адади 25000. Буюртма
№3479. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашрист-матбаа концернининг
босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кӯчаси,
41-уй.